

T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DİVANU LUGATİ’T-TÜRK’DE GEÇEN İDARİ VE ASKERİ
KAVRAMLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof.Dr. Muhammet Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN
Eşref ÜZÜLMEZ

ELAZIĞ -2012

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DİVANÜ LUGATİ’T-TÜRK’DE GEÇEN İDARİ VE ASKERİ KAVRAMLAR
ÜZERİNE BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof Dr. Muhammet Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN

Eşref ÜZÜLMEZ

Jürimiz, 05.10.2012 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof Dr. Muhammet Beşir AŞAN
- 2.Doç.Dr. Zahir KIZMAZ
- 3.Yrd. Doç. Dr. Sezgin GÜÇLÜAY

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Divanü Lugati't-Türk'de Geçen İdari ve Askeri Kavramlar
Üzerine Bir İnceleme****Eşref ÜZÜLMEZ****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Elazığ-2012; Sayfa: XVI + 173**

Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügât'it-Türk* adlı eserini, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazmıştır. Kendi anlatımına göre, eserine sadece o gün için kullanılan kelimeleri almıştır. Bunu da eserin daha kullanışlı olmasını istediği için yaptığını söyler. Türkçe-Arapça bir sözlük olan eserinde açıklamaları da mesajını ulaştırmayı hedeflediği kitlenin diliyle, yani Arapça yapar. Kelimeleri gerek gördüğünde cümle içinde kullanır. Türk kültürü adına bunu başarıyla yerine getirdiği rahatlıkla söylenebilir.

Bu çalışmada *Divanü Lügât'it-Türk'te* askeri ve idari kavramları bularak onlar üzerinde kavramsal, anlamsal ve zaman içersindeki gelişimlerini, tarihsel perspektife uygun olarak inceleyerek, olabildiğince konuyla ilgili detayları bir araya toplayarak vermeye çalıştık. İdari unvan ve terimleri, ardından askerî unvan ve terimleri ayrı ayrı inceledik. İncelememiz sonucunda, Divandan bulduğumuz ve ele aldığımız kavramların teşkilât tarihi açısından ve müesseselerin Türk devletlerinde sürekliliği bakımından her dönemde ihtişamını koruduğunu ve karmaşık bir yapı taşıdığını hissettik. Günümüzde kullanılan birçok benzer kavrama da rastladık.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügât'it-Türk, askeri, idari kavramlar

ABSTRACT**Master Thesis****A Research on Administrative and Military Terms in The Diwan Lughat at-Turk****Eşref ÜZÜLMEZ****The University Of Fırat****The Institute Of Social Science****The Department Of History****Elazığ-2012; Page: XVI + 173**

Mahmut of Kashgar composed his work *The Diwan Lughat at-Turk* so as to teach Turkish to Arabs. According to his expression, he took the words used only in those days. He said he chose that method because he wanted to make his work more useful. In his work, which is a Turkish-Arabic dictionary, he used the Arabic that was the language of his target group. He used the words in the sentences when they were necessary. We can easily say that he successfully fulfilled this in the name of Turkish Culture.

In this study, we aimed to find the military and the administrative terms in *The Diwan Lughat at-Turk* and to give the details about the subject by examining the cognitive and semantic developments of these words over time in accordance with the historical perspective. We examined administrative titles and terms and military titles and terms separately. As a result of our review, we felt that the terms, which we found in the work and considered, maintained their splendor in terms of organizational history and the continuity of institutions in Turks States. We saw many similar terms that are used today.

Key words: Mahmut of Kashgar, The Diwan Lughat at-Turk, military-administrative terms.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
KONU VE KAYNAKLAR.....	XI
I. Divanü Lugat'it-Türk	XI
II. Kutadgu Bilig	XIII
III. Kitabeler	XIV
IV. Dede Korkut Hikâyeleri.....	XV
V. Diğer Önemli Kaynaklar Üzerine	XV
GİRİŞ.....	1
KÂŞGARLI MAHMUD VE DİVANÜ LUGATİ' İT-TÜRK.....	1
1.Kaşgarlı Mahmut'un Hayatı ve Kişiliği	1
2. Divanü Lugat'it-Türk'ün Yazılış Hikâyesi	7

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'DE GEÇEN İDARİ KAVRAMLAR	14
1.1. Erk (Saltanat)	14
1.1.1. Erk'lik (Hükümrancılık)	14
1.1.2. Şın	16
1.1.3. Törü / Törö (Töre).....	17
1.1.4. Köni (Adliye) / Adalet	19
1.1.5. Yurt (Vatan) / Orun(Mekân).....	19
1.1.6. Otağ (Hükümdar Çadırı).....	20
1.2. Ogur (Devlet) / Kıw	22
1.3. Oguş (Aile) / Urug (Hısım).....	23
1.4. Bodh (Boy)	25
1.5. Budhun / Buyun (Ulus / Halk).....	27
1.6. Nom (Millet) / Şeriat, Yasa.....	30
1.7. Kişi Kamuğ (Halk) / Tüz (Halk, Reaya)	30
1.8. Ülkü (Ahid) / Ülüş (Pay ayrımı)	34

1.9. Kut Anlayışı / Karizma	35
1.10. Tuğ / Bayrak	41
1.10.1. Tuğ.....	41
1.10.2. Sancak.....	42
1.10.3. Batrak / Bayrak	42
1.10.4. Köprüge / Kövrüg, Tümruk / Dümruk.....	44
1.11.Toy / Kengeş / Meclis-Toygun (Meclis Üyesi)	45
1.11.1. Toy	45
1.11.2. Kingeş / Kenğeş (Danışma Meclisi)	50
1.11.3. Ternek / Tirnek (Dernek).....	51
1.12. Karşı (Hakan Sarayı)	52
1.13. Divanü Lugati't-Türk'de Geçen İdari Görevliler ve Unvanları	55
1.13.1. Han (Xan),(Kaam, Kaan, Hagan, Kagan, Hakan, Khan, Kagan)	55
1.13.2.Bırık / Buyruk-Bakan.....	69
1.13.3.Terken Katun / Hatun	72
1.13.4. Hamir-Emir (Beyler).....	75
1.13.6.Tarxan (Komutan, Vali) /Tarhan	80
1.13.7. Öge (Bilge), (Tekinden Sonra Sözü Geçen, Hanın Danışmanı)	84
1.13.8. Tugraglama (Damgalamacı) / Tamga(Tuğra, Tamgan, Tamgacı).....	87
1.13.9. Bitik(g) / Biti ve Ay Bitigi	89
1.13.10. Imga (Maliyeci) / Amga (Hacip)	91
1.13.11. Alınga (İdari Mektup Yazıcısı).....	92
1.13.12. Tapuğ (Kadastro)	93
1.13.13.Tudun / Tudhun (Vergi İşleri)	94
1.13.14. Ata Sagun (Tabip).....	95
1.14. Diğer Kavramlar	95
1.14.1. Bert (vergi).....	95
1.14.2. Boşuk (Bahşış)- Yalavaç / Yalafar (Elçi)	96
1.14.3. Saw (Haber) / Sawçı (Haberci)	99
1.14.4. Ataç (Halk Büyüğü).....	99
1.14.5. Kökyuk / Ayuk.....	100
1.14.6. Çupan(Çoban)/ Çonan/ Muhtar	100
1.14.7. Künlük (Ücret, Yevmiye, Gün Hesabı / Künlük: Kul, Köle)	100

İKİNCİ BÖLÜM

2.DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'DE GEÇEN ASKERİ KAVRAMLAR..... 103

2.1. Tolum / Tulum, Silah.....	103
2.1.1. At / Koş at	105
2.1.2. Ok.....	109
2.1.3. Yeten (Yay).....	115
2.1.4. Kılıç, Hançer (Bükdü), Bıçak, Mızrak.....	116
2.1.5. Kalkan / Zırh, Yarık.....	123
2.1.6.Aşuk / Yaşuk, Demir Başlık (Tulga), Miğfer	125
2.2. Divanü Lugati't-Türk'de Geçen Askeri Görevliler ve Unvanlar	125
2.2.1. Ordu Kavramı	125
2.2.2. Sü / Asker.....	127
2.2.3. Sü Başı / Ordu Komutanı (Genelkurmay)	128
2.2.3.1. Ordu Başı / Begi	131
2.2.3.2. Yasdı / Tardı	131
2.2.4. Askeri Anlayışı	132
2.2.4.1. Basıg(k) / Basıktı: Savaşta Ani Saldırı Yöntemi	133
2.2.5. Ay Bitiği (Asker Adı ile Azığın Yazıldığı Defter)	135
2.2.6 Alp (Yiğit, Kahraman), Bahadır	136
2.2.7. Alpagut/ Alpagu, Tek Başına Düşmana Saldıran Yiğit.....	139
2.2.8. Çeriğ(g) / Çeri, Asker; Çergeş / Çerge (Savaşta Saf Düzeni).....	140
2.2.8.1.Ülker Çeriğ	142
2.2.9.Çaw(v)uş / Çabış, Çavuş, Komutan, Muhafız	142
2.2.10. Akınc(ç)ı / Akuncı, Düşmanı Basan	147
2.2.10.1. Sökmen	148
2.2.11.Yezek / Yizek (Öncü)	148
2.2.12. Ükek(ğ) (Kale Burçu)	149
2.2.13.Kargu / Karguy (Sınırdaki, Huduttaki Ateş Kuleleri).....	150
2.2.13.1. Egir (Ergil) / Kale Kuşatması	151
2.2.14. İm (Askeri Parola)	152
2.2.15. Yagı / Düşman (Yagıcı / Savaşçı).....	153
2.2.15.1. Belinğ.....	154
2.2.16. Uruş / Tokış (Savaş)	155

SONUÇ	161
BİBLİYOGRAFYA	164
EKLER LİSTESİ.....	172
ÖZGEÇMİŞ	173

ÖNSÖZ

XI. yüzyıl dil ürünlerinden olan *Divanü Lûgat'it- Türk'ün* sonunda "...Hüseyin oğlu Mahmut derki: Türk dilinin kelimelerini toplamak, kurallarını ve usullerini bildirmek, ölçülerini açıklamak, ayrımlarını, bölümlerini sıralamak yolunda kitabın baş tarafında şart koşmuştuk. (Söz vermiştik.) Bu sözümüz yerine geldi; dilek elde edildi. Kitaptan, yersiz olanları, boş olanları attım...." (B.Atalay, DLT, C.III, 1986: 451) diyen Kaşgarlı Mahmut, benim konu seçimimde, Divan'daki terimleri araştırmamda ana kaynak olmuştur.

Konu olarak, *Divanü Lugati'it-Türk' de geçen idari ve askeri kavramlar üzerinebir inceleme* seçilmiş, Divan'ın Besim Atalay çevirisi taranmış, idari ve askerlikle ilgisi olabilecek sözcükler fişlenmiştir. Sonra Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden yararlanılarak ve kimi zaman öznel yorumlamalara, bazen da 'konuyla ilgili' çalışmalardan faydalanılarak bir bütünün ayrıntılı bir dökümü yapılmak istenmiştir.

Bizce *Divan*'ın değeri yalnızca Lûgat (sözlük) olmasından ileri gelmez. Kaşgarlı, Türkçe kelimeleri Arapça açıklarken verdiği tarih, coğrafya, etnografya, folklor ve edebiyata ilişkin bilgilerle örnekler ile XI. yüzyıl Türk dünyasının bir görünümünü çizmemize imkân sunar. Bu nedenledir ki *Divan*'ın askeri ve idari kavramlarının tekrar taranması araştırmacılara yeni ufuklar açacaktır. Belki yükselen Türk dünyasında bir kapı aralayacaktır. Tarihî perspektif içinde Türk toplumlarının dünyasını tanımamıza da katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmanın *Divan* hakkında bilgi sahibi olmak isteyen kişilere faydalı olacağı inancındayım. Çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen ve sabırla yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Muhammed Beşir AŞAN'a öncelikle teşekkür borçluyum. Verdiği destek ve kaynaklarıyla değerli arkadaşım Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ'a da aynı şekilde. Tez yazım sırasında hatalarının düzeltilmesinde bana yardımcı olan ağabeyim A. ÜZÜLMEZ'in de ismini zikretmeliyim. Beni desteklediği için değerli eşim ve çocuklarıma teşekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR

A.B.D	: Amerika Birleşik Devletleri
age	: Adı Geçen Eser
AÜ	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
C	: Cilt
Çev	: Çeviri
DLT	: Divanü Lûgat'it Türk
DTCF	: Dil Tarh Coğrafya Fakültesi
DTS	: Drevnetyurkskiy Slovar
DS	: Derleme Sözlüğü.
Ed	: Editör(ler)
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish(13. Yüzyıl TürkEtimolojikSözlüğü)
F.Ü	: Fırat Üniversitesi
H	: Hicri
Haz	: Hazırlayan(lar)
H.Ü	: Hacettepe Üniversitesi
Hz	: Hazreti
İÜHF	:İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
KB	: Kutadgu Bilig
KİÇ	:Köl İç Çor Yazıtı
krş	: Karşılaştırınız
M	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö	: Milattan Önce
M.S	: Milattan Sonra
MÜ	: Marmara Üniversitesi
No	: Numaralı
OTWF	: Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon (Eski TürkçedeKelime Türetme. Lexicon AFonksiyonel Yaklaşım)

öl	: Ölümü
s	: Sayfa
SBFD	: Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
SDD	: Türkiye de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
S	: Sayı
TES	: Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
TD	: Türk Dili
TDAV	: Türk Dünyası Araştırma Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
T.D.V	: Türk Diyanet Vakfı
TS	: Türkçe Sözlüğü
TTK	: Türk Tarih Kurunu
TK	: Türk Kültürü
TY	: Tonyukuk Yazıtı
TÜBAR	: Türklük Bilimi Araştırmaları
yay	: Yayınları
yy	: Yüzyıl
vb	: ve benzer(ler)i
vd	: ve diğer(ler)i

KONU VE KAYNAKLAR

I. Divanü Lugat'it-Türk

Divanü Lugat'it Türk, Kaşgarlı Mahmut tarafından (H.464) (M.1068) senesinde (Cemaziyül evvelinin guresinde) kitabı yazmaya başlar. Dört kez gözden geçirir ve H.466 (M. 1072) senesini Cemaziyel ahirinin 12nci günü bitir. Fakat yeni verilere göre Divan, 1072 Ocak 25 Çarşamba günü yazılmağa başlandı, dört defa temize çekilip 1074 Şubat Pazartesi günü Bağdad'da bitirildi. Son düzeltmesi 9 Ocak 1077 Pazartesi günü bitirilip 1077'de dönemin halifesi, Ebül-Kasım Abdullah bin Muhammed-el-Muktedi Biemrillah'a (1075 -1094)'a sunulmuştur.

Kaşgarlı Mahmud'un âlim sıfatıyla yazdığı bu eserin el yazması Ali Emiri'nin (1857-1923) İstanbul'da satın alarak eline geçirdiği Savi'nin nüshası Sadrazam Tal'at Paşa'nın (1874-1921) aracılığı ile Kilisli Rıfat Bilge'nin (1873-1953) gözetiminde, 1917 yılında basılmıştır. Kilisli Rıfat Bilge'nin el yazısıyla müsveddeleri İstanbul Arkeoloji Müzeleri Ktp.1350 numaradadır. Bu çalışma bütün dünya Türkologlarının ilgisini o yıllarda çekmişti.

Ziya Gökalp da Divanü lüğat'it Türk'ü duyduğu an kulaktan âşık olmuştu. Divan'ı görmek için giriştiği teşebbüsler fayda etmemiş ve basımını beklemek zorunda kalmıştır. 1933 yılında, hazırladığı Konyalı Abdullah Atıf Tüzüner' nin çevirisi 7 defter olup TDK Etüd 94 numaradadır.İstanbullu Abdullah Sabri Karter'in çevirisi 22 defter olup Bursa İl Halk Kütüphanesi El Yazmaları ve Arap Harfleri Basma Eserler Bölümü'nde (Genel 4449–4470)'dir. Yurt içinde başta Zeki Velidi Togan, Necip Asım, M. Fuad Köprülü, Ahmet Caferğlu gibi bilim adamları da Divan üzerinde çalışmışlardır.

Besim Atalay'ın eserinin, Türkoloji de bir ilerleme olduğunu da söyleyebiliriz. Divan ile ilgili çalışmaları başlatan, Besim Atalay “Türk Dil Kuralları” adıyla Ankara da 1930 senesinde kitabını bastırdı. Ali Ulvi Divan'daki beyitlerin parçalarını dilimize çevirerek Bursa'da Uludağ Mecmuasında bastı. Necip Asım, divandaki savları risale şeklinde İstanbul'da bastı. Çekmeceli Bay Sait adlı kişi Divan hakkında yazılar yazdı. Fuat Köprülü, Hüseyin Namık Orkun da Divan üzerine yazılar yazmıştır. Yine indeks tarzında Ragıp Hulusi, Hasan Fehmi, Dehri Dilçin, Atıf Bey (Konyalı) de çalışmalar yapmıştır. Hasan Basri, *Karesi gazetesinde* 1917 de H.B imzasıyla Divânü Lugât'it

Türk çevirisini yayımlamaya başlamıştır. (Karesi, gazete no: 44-148, 45-149,46-150, 47-151 sayıları, 5 Mart 1917)¹.

Divan Batı’da da ilgi uyandırmış 1928 yılında Carl Brochkelmann Kaşgarlı üzerine araştırmalar yapmıştır. Dankoff’un Divanü Lugat’it Türk çevirisi (2 cilt) James Kelly’nin makaleleri de son çalışmalar olarak söz konusu edilebilir².Türk dilleri Divan’ının tek yazması İstanbul’da Millet Kitaplığında (Ali Emiri, Arapça no. 4189) saklanmaktadır. (Türk Dil Kurumu, Divanü Lügat’it Türk Tıpkıbasım, Ankara, 1941) Kilisli Rfat’ın üç ciltlik ana baskısı (Mahmud- al Kaşgari, Divan lugat’at Turk, Kilisli Rifat baskısı, 3 cilt, İstanbul, (1333– 1335/1915-1917), Besim Atalay’ın Türkçe çevirisi ve S. Mutallibov’un Özbekçe çevirisi (Mahmud Koşgariy, Turij sözlar devanı, S. Mutallibov çevirisi, 3 Cilt, Taşkent 1960-1963) olarak yayımlanmıştır. Dehri Dilçin Arap alfabesine göre bir dizin hazırlamışsa da, bunun çevirisi yoktur. (Dehri Dilçin, Arap Alfabetine Göre Divanü Lugat-it Türk Dizini, Ankara, 1957.) Daha sonra Türkçe ve Özbekçe çevirilere birer dizin eklenmiştir. Carl Brockelmann tarafından bir Almanca dizin de yayımlanmıştır. (Carl Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, Budapest, 1928.) Son olarak, yakın geçmişte Sovyetler Birliğinde V. M. Nadelyaev’in, Divan’ın bütün verilerini içine alan bir “Eski Türkçe” sözlüğü çıkmıştır. (V. M. Nadelyaev ve başkaları, Dervnetyurkskiy slovar, Leningrad, 1969). Divanü Luagt’it Türk’ün, açıklamalarını ve özel dizinlerini de içeren üç ciltlik İngilizce çevirisinin ilk cildi yayınlanmıştır. A.B.D. Chicago Üniversitesi Türk bilim profesörü Robert Dankoff ile gene A.B.D. Utah Üniversitesi Türk bilim profesörü James Kelly’nin on beş yılı aşkın bir süredir yaptıkları çalışma sonucu ortaya çıkan bu büyük yapıtın şimdiye kadar yapılmış olan çevirilerden daha iyi bir titizlikle hazırlanmıştır³. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay’ın editörlüğünde Robert Dankoff ve James Kelly tarafından 1982’de “Compendium of Turkic Dialects” adıyla Türkçe de yayımlanmıştır.

Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünün Kilisli Rifat tarafından yayımlanması Rus Türkologlarının dikkatini de çekmiştir. Bu eseri araştıran ilk Rus ilim adamı V. V. Bartold (1869– 1930) olmuştur. SSCB İlimler Akademisi Arşivinin Leningrad

¹ Hülya Savran, “Hasan Basri Çantay’ın Divânü Lugâtî’t-Türk’ü Çeviri Denemesi”, *Türk Dili*, S. 683, Ankara, Kasım 2008, s. 555.

² Tekeli, s.6; Mehmet Baştuğ, *Eski Türk Vesikalarına Göre Eski Türk Devletlerinde Unvanlar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yard. Doç. Dr. Sebahtin Ağaladağ, Konya, 1996, s. 24

³ Engin Sezer, “Divânü Lugâtî’t-Türk’ün İngilizce Çevirisi”, *Türk Dili*, C. 95, S. 372, Ankara, Aralık 1982, s. 377.

bölümünde Bartold'un el yazısıyla yazılmış Obzor Soderjaniya SlovaraMahmuda Kaşgarskogo Vıpiskik Nemu (Kaşgarlı Mahmut'un Sözlüğünün Özeti ve Ondandır) başlığını taşıyan bir defter bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un eserinin araştırılmasına ilk başlayanlardan biri yine Rus bilgini S. E. Malov (1880– 1957) olmuştur. Obraztsı Drevnotyurskoy Pismennosti s Predisloviyem iSlovarem (Önsöz ve Sözlükle Eski Türk Edebiyatı Anıtlarının Örnekleri, Taşkent, 1926)adlı kitabında Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ından alınmış birkaç şiirle bunların Rusça çevirilerini yayınlamıştır. Daha sonra Pamyatniki Drevnotyurskoy Pismennosti (Eski Türk Edebiyatı Anıtları, 1951, s. 305 – 315) adlı meşhur eserinde de S. E. Malov, Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğüne geniş yer vermiştir⁴. Profesör Çobanzade Bakû'da toplanan Birinci Türkoloji Kongresi'nde verdiği Blizkom Rodstve Tyurskih Nareçiy (Türk Lehçelerinin Yakın Akrabalığı Üzerine) adlıtebliğde kullanmış olduğu temel dayanakları Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ından almıştır. Tanınmış Sovyet Arabiyatçılarından, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi profesörlerinden, Kazan Üniversitesi mezunu ve Filistin Arabı P. K. Juze (1871-1942) Divan üzerinde titiz çalışmalarda bulunmuştur. 1927'de Tatar bilgilerinden Cemil Validov, 1927–1928 yıllarında tanınmış Özbek filologlarından A. Fitrat, 60'lı yıllarda Azerbaycan'ca çevirinin düzeltilmesi ve Rusça karşılıkların da konulması için çalışmalara devam etmiştir. Bu işi tanınmış Azerbaycan filologlarından A. Demircizade, A. Cafar, C. Efendief yapmışlardır (eser baskıya verilmiştir). S. P. Tolstov'un Goroda Guzov (Oğuzların Şehirleri) (Sovyetskaya Etnografya, 1947, No.3, s. 55–102) adlı büyük yazısı için esas kaynak Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ı olmuştur⁵. Kaşgarlının çalışması içersinde geçen idari ve askeri terimler bize yol gösterici olmuştur.

II. Kutadgu Bilig

Bu eser Yusuf Has Hacıp tarafından kaleme alınmıştır.Yusuf, XI. yüzyıldaTürkistan'da, Balasagun (Kuz-Ordu) şehrinde 1017 yılında doğmuştur.

Eserini 1069- 1070 tarihlerinde tamamlamıştır. Asil bir aileye mensup olup, ilmi, fazîletleri, zühd ve takvası ile cemiyetin içinde en yüksek hizmet mertebesine ermiş bir zattır. Eserine Balasagun'da başlamış, daha sonra gittiği Kaşgar'da tamamlamış (1069-1070) ve Karahanlı hükümdarı Tavgaç Kara Buğra hânın huzurunda okumuştur. Hâkan,

⁴A. N. Kononov, "Sovyetler Birliğinde Kaşgarlı Mahmud'un Divanını Konu Alan Araştırmalar ve Bilimsel Bildiriler", 1972, *Türk Dili*, Ankara, 1975, s. 393.

⁵Kononov, s. 394.

şâirin kalem kudretini takdir ederek, ona iltifat etmiş ve yanına alarak, ona “has hâcib” unvanını vermiştir. Bundan dolayı nâmı Yusuf Has Hâcib olarak yayılmıştır. Üzerinde 18 ay uğraştığı eserinin bazı beyitlerinde (365- 371) 50 yaşında olduğunu belirtmektedir. Bu beyitlerden hareketle O’nun 1019 yılı civarında doğduğunu söyleyebiliriz. Ölümü hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Eserin ilave kısmında kendisinden bahsederken, ihtiyarladığını, hayatını insanlara hizmet etmekle geçirerek ibâdete geç kaldığını belirtmektedir.

Kutadgu Bilig, her iki Dünya’da da mutluluğa kavuşmak için gidilmesi gereken yolu göstermek maksadıyla yazılmıştır. Yusuf Has Hâcib’e göre, öteki Dünya’yı kazanmak için bu Dünya’dan el etek çekerek yalnızca ibadetle vakit geçirmek doğru değildir. Çünkü böyle bir insanın ne kendisine ne de toplumuna bir yararı vardır; oysa başkalarına yararlı olmayanlar ölümlere benzer; bir insanın erdemi, ancak başka insanlar arasındayken belli olur. Asıl din yolu, kötülere iyileştirmek, cefaya karşı vefa göstermek ve yanlışları bağışlamaktan geçer. İnsanlara hizmet etmek suretiyle faydalı olmak, bir kimseyi, hem bu Dünya’da hem de öteki Dünya’da mutlu kılacaktır.

Kutadgu Biligin bugün bilinen üç nüshası vardır. Bunlar, Mısır, Herat ve Fergane nüshalarıdır. Herat nüshası Abdürrezkak Bahşi’ye ait olup şimdi Ayasofya kütüphanesinde bulunmaktadır. Mısır nüshası Kahire’de Hidiv Kütüphanesindedir. Fergan’a nüshası Fitret bulmuştur.

Kudadgu Bilig, Reşit Rahmeti Arat tarafından 1974 yılında Ankara’da üç cilt halinde yayınlamıştır.

Kudadgu Bilig, mesnevi şekliyle yazılmış, manzum bir eserdir. Eserin sonunda söylenmiş kasideler bulunmaktadır. Kudadgu Bilig’de 6645 beyit bulunmaktadır.

Kudadgu Bilig, İslam medeniyeti dâhilindeki Türk toplumlarının siyasi, iktisadi ve içtimai bünyesini bizlere aktarmakla beraber yaşadığı dönemin idari, askeri teşkilatı bakımından önmeli bir eserdir. Bu yüzden bu esreden oldukça fazla yararlandık. Kavram karşılaştırmalarda yeteri kadar kullandık.

III. Kitabeler

Eski Türk devletlerindeki idari, askeri kavram ve ünvanları araştırırken bize yardımcı olabilecek kaynakların başında Türklere ait olan Türk kitabeleri gelmektedir. Bu kitabeler Göktürk Kitabeleri, Esik Yazıtı, Yenisey Kitabeleri, Uygur Kitabeleri, Sekel Kitabeleri, Madar Kitabesi ve Glozel yazıtlarıdır.

Genelde bu çalışmada Göktürk Kitableri (abideleri)'in faydalandık. Türk yazıtlarının ortaya çıkışları XVIII. Yüzyılın ilk yarısına kadar çıkar. İlk defa Alaeddin Ata Melik Cüveyni, Tarihi Cihanküşasında bahsetmiştir. Gök-Türk yazıtlarını ilk defa ilim âlemine tanıtan Yohann von Strahlenberg'dir. Kopyelerinin basımını yapmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında mukayeseli filoloji profesörü Vilhem Thomsen'e çevirisi nasip olmuştur. Bir tarafında Çince yazıldığından önce özel kavramlar daha sonra diğer kavramlar okunmuştur. Türk ilim adamları da bu eserlerden faydalanarak GökTürk kitabeleri ile ilgili yayınlarda bulunmuşlardır. Bunların başında Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk yazıtları, Ankara, 1987; Talat Tekii Orhun Yazıtları, Ankara, 1988; Muharrem Ergin *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1994; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 29. baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2002. gibi eserlerden fazlasıyla yararlandık.

IV. Dede Korkut Hikâyeleri

Oğuz Türklerinin en bilinen epikdestanlarındandır. 15. ve 16. yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Dede Korkut Kitabı'ndaki hikâyeler tarih boyunca dilden dile, anlatıcıdan anlatıcıya aktarılan bir sözlü gelenek ürünüdür. Hikâyelerin tam adı; "Kitab-ı Dede Korkut ala lisanı Taife-i Oğuzan" yani "Oğuz boyları dilinde yazılmış Dede Korkut Kitabı"dır. Şimdiye kadar iki yazma nüshası ele geçirilmiştir. Birincisi 1859'da Dresten Karal Kitaplığında bulunmuştur. On iki hikâye mevcuttur. İkinci nüsha 1950 'de Vatikan Kitaplığında bulunmuştur. Buda altı hikâyeden oluşur. Bu hikâyeler üzerimde ilk araştırmaları Fleischer ve daha sonra Von Diez ve W.Barthold yapmışlardır.

Muharrem Ergin, 1958'de transkripsiyon yolu ile bu eserleri yayınlamıştır; MuharremErgin, *Dede Korkut Kitabı* II-İndeks-Gramer, Ankara, 1963; Mustafa Necati Sepetçioğlu tarafından da 1977 yayınlanmıştır.

Dede Korkut hikâyeleri, Türk Milleti ve Türk tarihi için çok büyük değer taşır. Destanlarda geçen idari ve askeri kavramları Kaşgarlı'nın divanıdakilerle karşılaştırma fırsatı bularak aydalandık.

V. Diğer Önemli Kaynaklar Üzerine

Konu olarak, Divanü Lugati'it-Türk' de geçen idari ve askeri kavramlar üzerine bir inceleme çalışması yapılırken bu yabancı eserler taraması yapılmış, genelde Rus Türkoloğlar tarafından yapılan çalışmalar kullanılmıştır. Rus makele ve yazılarda

Hüseyin EREN tarafından Türkçeye çevrilip dönem dönem süreli yayınlarda yayınlandığından bu konuda fazla zorluk yaşanmamıştır.

Divan üzerine çalışma yapan bilim adamları genelde Edebiyatçılardan oluşmaktadır. Türkologlar Divandaki Kavramları irdeleyip açıklamışlardır. Fiilimsi kavramların kök ve ekleri üzerine birçok eser yazılmıştır. Divandaki şiir, atatsözleri, savlar, destanlar, incelenek günümüze aktarılmıştır. Türkiye'deki ve Dünya'daki bu konudaki çalışmalar Türkçe dili ve grameri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmanın oranı % 55 ların üzerindedir. % 40 oarında ise tarihçiler Kaşgarlının Divanındaki kavramları incelemişlerdir. Diğerlerini saymıyorum bile. Ama azda olsa, Coğrafyacı, Zeolog, Tıp, Avcılık ve Spor bilimleri de inceleme ve bilimsel çalışmalar başlatmışlardır. Yoğunluk kültür ve kültür tarihi üzerine kurgulanmıştır.

Araştırma sırasında Ugurca, Çinceve Tibetçe kelime ve kavramlarda denk gelinilmiş. Bu kavramların benzer ve farklı yönlerini bulmak için genelde tarih kültürü açısından mihenk taşı olan Türk tarihçilerinden de faydalanılmıştır. Bunlar B. Ögel, İ. Kafesoğlu, Z.Göklp, B.Atalay, M. Ergin, A. Donuk, R. Genç, S. Gömeç, A.Dilaçar, S.Koca, Tahir N.Gencan, H.İnalcık, A. İnan, M.S. Kaçalın, J. Kelly, M.F. Köprülü, Ş.Kurgan, A. Özkırmı, O. Pritsak, L.Rassonyı, F.Sümer, O.Turan gibi yazarların eserlerinden faydalanılmıştır.

GİRİŞ

KÂŞGARLI MAHMUD VE DİVANÜ LUGATİ' İT-TÜRK

1.Kaşgarlı Mahmut'un Hayatı ve Kişiliği

Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılda yaşamış bir bilgin, gelmiş geçmiş dilcilerin en büyüğüdür, diyebileceğimiz bir Türk dilcisidir. Bir tesadüf eseri olarak Osmanlı Devleti dönemi Türk yazarlarından Kâtip Çelebi'nin "Keşf-üz Zünün" adını taşıyan ünlü eserinde, Kaşgarlı'nın kendisi ve eserinin adına rastlanmaktadır¹. Türk Dili kamusu (sözlüğü) diye çevirebileceğimiz "Divanü Lûgat'it-Türk" ve Türk dilinin (söz dizimi ve cevheri) cümle yapısı bilgileri diye adlandırabileceğimiz "Kitabu Cevahirü'n-nahv fi Lûgat'it Türk" adlı iki dev eserin sahibidir. Ancak bu eserden ikincisi elimizde olmayıp, şimdiye kadar eserin ne tarihi, ne yazılış sebepleri ve ne de içine aldığı değer biçilmez gramer kaidelerine ait, şimdiye kadar, en ufak bir bilgi elimize geçmemiştir².

Günümüzden aşağı yukarı dokuz yüz yıl önce, Kaşgarı dünya Türk birliği kültür merkezi haline getiren Kaşgarlı Mahmud'un şahsiyeti hakkında maalesef kesin hiçbir bilgiye sahip değiliz. Kaşgarlı Mahmud'un hayatı üzerindeki bilgilerimiz maalesef oldukça az ve yetersizdir. Bu konuda bilebildiklerimiz yalnız onun Divanü Lugat'it-Türk'ünde doğrudan veya dolaylı olarak yer almış bilgilere dayanmaktadır³. Sonuç olarak Kaşgarlı'nın biyografisi üzerine sağlam bilgilerimiz yoktur, var olan bilgilerin çoğu mevcut kısıtlı bilgilerin yorumlanması sonucu ileri sürülmüş görüşlerden ibarettir diyebiliriz. Bu bilgileri yukarıda adını zikrettiğimiz, Divan'dan önce yazılmış ve bize kadar gelmemiş olan Gramer'inde vermiş olması ihtimali de vardır⁴.

Divanü Lûgat'it Türk'ü yazan zat olan Mahmud'un (1008/1010-1105/1119), babası Hüseyin ve dedesi Muhammed (Mehmet), Kaşgar'ın kuzey-doğusunda bir kasaba olan (Ordukent) Barsgan'lıdır. (Şimdiki Kırgızistan sınırları içerisinde Isık Gölü yakınlarında bulunan şehir.) Mahmud'un kendisi ise Kaşgar'da (Opal kasabası)

¹ Ahmet Caferoğlu, *Kaşgarlı Mahmut*, Ankara, 1970, s. 10.

² Caferoğlu, age, s. 17; Agop Dilaçar, "Kaşgarlı Mahmud'un Kişiliği", *Türk Dili*, C. 27, S. 253, Ekim Ankara, 1972, s. 22.

³ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it TürkTercümesi*, C.I, TTK, Ankara, 1985. (Bundan sonra bu eser DLT kısaltması ile anılacaktır.)

⁴ G.G. Musabayev, "Kaşgarlı Mahmud'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler". *Türk Dili*, S.253, Ekim 1972, s. 110.

doğmuş olduğunu kitabından anlıyoruz⁵. Kesin olmamakla beraber annesi Karahanlı ulemasından Hoca Seyfeddin Büzürgvar'ın kızı Bûbi Rabia'dır⁶.

Kaşgarlı Mahmud'un doğum ve ölüm yılları da kesin olarak belli olmadığı gibi, Divanü Lugat'it Türk'ü (1072-1074) tamamladığı yıllar da kesin değildir. Kendisinin Divan'ı yazdığı dönemde ileri bir yaşta olduğunu göz önünde bulundurularak, Mahmud'un XI. yüzyıl içinde yaşadığı ve aynı yüzyılın sonlarına doğru öldüğü kabul edilmektedir. Türkistan coğrafyasında ve Ceyhun'un doğu bölgesinde hüküm sürmüş Karahanlı Devleti (766-1212) döneminde yaşadığı kesindir⁷.

Kaşgarlı'nın hangi Türk boyundan geldiği kesin olarak bilinmemekle beraber Türkistan (Kaşgar) Beyleri soyundan geldiğini Divan'da söylemiştir. "Bizim atalarımız olan Beyler emir kelimesine Xamir derler. Çünkü Oğuzlar emir diyemezler, -elif harfini X harfine çevirerek -Xamir derler. Saman oğullarından Türkistan'ı almış olan atalarımız Beye Xamir Tekin adı verirler" demektedir. Oğuz soyundan olmadığını da kendisi özellikle belirtir⁸. Ancak onun Türkîş diye adlandırılan Tohsılardan yahut Yağma Türklerinden geldiği görüşünde olanlar vardır⁹.

Kaşgarlı Mahmud'un kimliğinde bize bıraktığı yapıttan öğreniyoruz. Kaşgarlı, çekirdeğinden yetişme bir asker, iyi kargı kullanan, gözü pek ve güçlü bir kişi olarak tanıtmış kendini. "Ben iyi silah kullanırım" demiştir. İyi silah eğitimi aldığını fakat asker olmadığını da biliyoruz. Karahanlı Kağan soyundandı. O, belki de o yıllarda tahtta oturan Tavgaç Uluğ Hasan Buğra Karahan'ın yeğenydi¹⁰. Kaşgarlı soylu bir ailedendir. Hakaniye denilen Türklerden olduğunu idiaa eden yazarlar da vardır. Hakaniye Türkleri, köklü geleneklerin yaşadığı bölgede, büyük Türk uygarlığının mirasçısıydılar (Karahanlı). Mahmut'un yetiştiği ve dolaştığı yörelerde eski Türk gelenekleri bütün diriliğiyle yaşıyordu¹¹. Bu yüzden Kaşgarlı Mahmud'un da feyiz kaynağı sayılan Karahanlı Devleti, çağın en yüksek kültür seviyesine erişmiş sayılırdı¹².

⁵ Besim Atalay, "Önsöz", *Divanü Lûgat-it TürkTercümrsi*, C. I, TTK, Ankara, 1985, s. XI.

⁶ Ömer Faruk Akgün, "Kaşgarlı Mahmud", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara, 2002, s. 11.

⁷ Mustafa Sinan Kaçalın, "Divânü Lugâtî't Türk Üzerine Birkaç Söz", *Türk Dili*, S. 683, Ankara, 2008, s. 528

⁸ DLT, C. I, s.102; Atalay, age, s.XIII; Omeljan Pritsak, "Mahmud Kâşgarî Kimdir?", (Çev. Hasan Eren), *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. X, İstanbul, 1953, s. 243 -244.

⁹ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C.1, TDK Yay., Ankara 1995, s. 254.

¹⁰ Dilaçar, s. 20.

¹¹ İbrahim Olgun, "Kaşgarlı Mahmut'ta Türklük Bilinci", *Türk Dili*, C. 27, S. 253 (Divânü Lugâtî't-Türk Özel Sayısı), Ankara, 1972, s. 83.

¹² Caferoğlu, s. 2.

Ataları Emirler (hamirler) diye tanınan Karahanlı beyleridir. Emir (hamir) Tekin Türkistan'ı Samanoğullarından zapt etmiş olan bir beydir. Mahmud' un ataları olan beylerin, Karahanlı ülkesinde Oğuzların oturdukları bölgeleri idare etmiş olmaları veyahut da Karahanlılar ordusunun onların kumandanları altında Oğuzlardan kurulmuş olması muhtemeldir. Babasının asker olduğunu yine kendi eserinden anlıyoruz¹³. Kaşgarlı Mahmud'un Uygur kökenli olduğuna dair bazı nazariyiler de vardır. Ama Kaşgarlı, Uygurlardan nefret duyduğunu, çünkü Uygurların bu çağda Müslüman olmadığını bildirir¹⁴.

Divan'da saray gelenekleri konusunda geniş bilgiler vermektedir. Farz edelim kendisi, hükümdar ailesinden gelmemiş olsun. Yinede Kaşgarlı, hükümdarın ailesinin çevresindeki seçkin ve aydın bir zümreden gelmiş olmalıdır¹⁵.

Kaşgarlı Mahmud doğum yeri olan Barsıgan'da veya o devrin kültür merkezlerinde, Şaş (Taşkent)'ta ve Balasagun'da uzun süre eğitim görmüştür. Balasagun'da ilköğrenimini yaptıktan sonra daha iyi eğitim almak için Buhara ve Nişabur'a gitmiştir¹⁶. Gençlik yıllarında Kaşgar'da yüksek sınıftan ailelerin çocuklarının devam ettiği Medrese-i Hamiddiye ve Medresi-i Sâciyye'de okumuştur¹⁷. Medrese yıllarında klasik ilimler yanında, Arapça ve Farsçayı da çok iyi öğrenmiştir. İyi bir öğrenim görmüş, bilimsel çalışmaları da yakından izlemiştir. Dönemin ünlü bilginleriyle beraber olmuştur. Türklerin bulunduğu bölgeleri gezmiş, anadili olan Türkçenin bütün diyalektlerini yerlerinde öğrenmiş, geleneklerini yakından izlemiştir. Bütün Sirderya kıyılarını dolaşmıştır. Ayrıca Türk tarihini ve coğrafyasını ve folklorunu da çok iyi öğrenmiştir¹⁸.

Kitabını Bağdat'ta (Irak'ta) yazdığı için sonradan Bağdat'a göç etmiştir. O sırada Irak bölgesi İslam dünyasının merkezi idi; siyasal işlere karışmak ve bir külâh kapmak isteyenler Bağdat'a ve Mısır'a koştukları gibi, bilgi işleriyle uğraşmak isteyenlerin de buralara geldikleri bilinir. Bağdat'taki Arap makamları, Bağdat'taki Halife Sarayı Türklerin nüfuzları altına girmişti. Yıkılmak üzere olan halifeliği Türkler ayakta tutuyor, halifeleri kendi amaçları uğruna kukla gibi kullanıyorlardı¹⁹. Kaşgarlı,

¹³ DLT, C. I, s. 102; Sevim Tekeli, *İlk Japon Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud*, Ankara, 1985, s. 3.

¹⁴ Musabayevev, s. 113.

¹⁵ Korkmaz, s. 255.

¹⁶ Musabayevev, s. 116.

¹⁷ Akgün, s. 11.

¹⁸ Tekeli s. 4.

¹⁹ DLT, C. I, s. XII.

Bağdat'ta Türkler güçlü ve nüfuzlu iken, Araplar Türkçeyi anlasınlar diye divanı yazdığını anlıyoruz (Türk çağı). Divanda, bu yüzyılda (X-XI. yy.da) Türkçe ile Arapça at başı, beraber gittiğinden bahsedilir²⁰. Orta Asya'da Türk kültürü ve İslam Kültürü karşılaşması ve çatışması o kadarda basit olmamıştır. Bu karşılaşma çağı, hayat şartları sonucunda, Türk baskısı altında meydana gelmiştir.

Mahmud, kendi ülkesinden bir rivayete göre 1057'de 49 yaşında ayrılmaya mecbur olmuş, oradan Batı Karahanlı ülkesine ve Mâveraünnehir'e geçip Türk boylarının yaşadığı bölgeleri on yıl kadar dolaştıktan sonra nihayet Bağdad'a (1072) gelmiş ve orada mülteci olarak kalmıştır²¹. Hayatı hakkında gayet ketun davranan Kaşgarlı, kendisinin Bağdad'a ne gibi sebeplerle göçtüğünü bile açıklamıyor. Türk ülkelerinde yaptığı birçok seyahatlerin sebeplerini de söylemiyor. Tahminimiz doğru çıktıktı O anlaşılan siyasi bir mülteci idi. Yine tahminlerimiz doğru ise, Kaşgarlı (Mahmud b. al Husain), Karahanlı devletinin veliaht mücadelesindeki iç kargaşa sırasında yaşanan ölüm ve infazlardan her hangi bir şekilde kurtulan birkaç kişiden biridir ve kaçmaya mecbur kalmıştır²². Selçuklular (1038-1194) Bağdadı işgal edince, Türklerin ehemmiyetini izah eden bir esere ihtiyaç olduğunu gören Mahmud, meşhur eserini yazmaya başlamış ve onu o zamanın Abbasi Halifesi Ebül-Kasım Abdullah bin Muhammed-el-Muktedi Biemrillah'a (1075 - 1094) itaf etmiştir²³. Kitabında belirttiğine göre ailesi Kaşgardan Irak'a göç etmiştir. Melikşah'ın (1072-1092) eşi Terken Hatun'un maiyetinde bulunan pek çok Kaşgarlı, bu dönemde, Irak'a gelmiştir. Mahmud'un ailesinin de bunlarla birlikte gelmiş oldukları düşünülebilir. O sıralarda Irak İslam Dünyasının en önemli kültür merkezinden biriydi. Bu nedenle bilimle uğraşanların buraya gelmek istemeleri doğaldı. Ayrıca Abbasiler (750-1258), Türk nüfuzu altına girmişti ve Halifeleri ayakta tutan da Türklerdi²⁴. Kaşgarlı Mahmud der ki; "Tanrının devlet güneşini Türk burçlarının da doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi. Ve onları yeryüzüne İlbey kıldı. Zamanımızın Hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışan, onlardan yana olanı aziz kıldı. Ve Türkler yüzünden onları her dileklerine erişirdi; bu kimseleri-

²⁰ DLT, C. I, s. 5; Caferoğlu, s. 10.

²¹ Akgün, s. 10.

²² Pritsak, s. 245.

²³ DLT, C. I, s. 4; Pritsak, s. 246; Caferoğlu, s. 15.

²⁴ Tekeli, s. 4.

ayaklar takımının- şerrinden korudu. Okları dokunmaktan koruna bilmek için, akıl olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu²⁵.

Kaşgarlı eserini yazmadan önce Bağdat'ta birçok Arapça eseri gözden geçirmiştir. VIII. yüzyıl Arap bilginlerinden Halil ibn Ahmedî'nin Kitab-ül Ayn'ı örnek olarak incelemiş²⁶ ve yine etkilendiği Kaşgarlı'nın üzerinde çalıştığı, İslam dünyasında (benim bildiğime göre), tek bir örneği olan, İbrahim İsak el Farabi (öl.961)'nin Arapça Divan'ül Edeb'i dir. Bu eser de Kaşgarlı'ya örnek olmuştur²⁷. Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı devirde Arap leksikografisi birkaç yüzyıllık geçmişe sahipti. O dönemin fikir dünyası için sözlük yazmak, düşünce faaliyetlerinin önemli bir sahasını oluşturmuştu. Araplar bu dönemde sözlük yazarken Hintçe kaynaklardan veya Afrika'nın Kuzeyindeki Müslüman yazarlarından etkilenmişlerdir. Kaşgarlı bu dönemde farklı bir yol izleyerek yeni bir sistem ve çığır açmıştır²⁸.

Kaşgarlı Mahmud'un Bağdat'a gelip bu şekilde bir eser yazması, gücü ölçülemeyecek derecede büyük ve yiğitliktir. Bu yiğitliğin iki desteği vardı. Biri hadis, öbürü Türk adı idi. Hadisler iki tane olup geçerliliği şüphelidir. Hadislerin varoluşu, Türkler için bütün uluslara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeği kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde yerleştirmiş ve onlara "kendi ordum" demiştir²⁹. XI. yüzyılın Orta Asyalı Mahmud'u (sevimsilik, tatlılık, edeplilik, büyükleri ağırlamak, sözünde durmak, sadelik, övünmeme, yiğitlik, mertlik gibi Türklerdeki ve kendindeki özellikler) şüphesiz XX. Yüzyılın en olgun ve en usta diplomatlarına taş çıkartan bir elçi olarak (dil elçisi) belirmektedir. Çünkü Abbasiler ile Karahanlılar Mahmud'a güveniyorlardı³⁰.

Mahmud'un kaç yıl yaşadığı ve nerde öldüğü tam belli değildir. Doğum ve ölüm tarihleri, kesin olarak bilinmeyen Kaşgarlı Mahmud, ünlü eserini 1074'te tamamladığında yaşının hayli ilerlemiş olduğu biliniyor³¹. Genç yaşta ölmemiş,...en azından.³² Başka bir yazara göre ise Kaşgarlı'nın eserini yazdığı sıralarda (1072-1078)

²⁵ DLT, C. I, s. 3.

²⁶ Musabayevev, s. 117.

²⁷ James M. Kelly, "Divanü lugât-it Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine", (çev. Hasan Eren), *Türk Dili*, C. 27, S. 253 (Divânü Lugâtî't-Türk Özel Sayısı), Ankara, Ekim 1972, s.109.

²⁸ Hülya Savran, "Hasan Basri Çantay'ın Divânü Lugâtî't-Türk'ü Çeviri Denemesi", *Türk Dili*, S. 683, Ankara, Kasım 2008, s. 553.

²⁹ Dilaçar, s. 21.

³⁰ age, s. 22.

³¹ Cemal Anadol-Fazile Abbasova-Nazile Abbashlı, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Bilge Karınca yay., İstanbul, 2002, s.166.

³² DLT, C. I, s. XIV.

yıllarında 40 yaşlarında veya 50 yaşlarında bulunduğu kuvvetle pek muhtemeldir³³. 1080 yıllarında kendi ülkesine dönüp Opel’de kurduğu Medrese-i Mahmudiyye de Müderrislik yaptıktan sonra 1090 yılında 97 yaşında iken burada vefat etmiştir³⁴. Son yapılan araştırmalarla Kaşgar Şeri’yye Mahkemesi Kadısının Mührüyle mühürlü 10 Recep H. 1252 (M. 1836) tarihli Vakıf Senedinden³⁵ Kaşgarlı’nın mezarının Medres-i Mahmudiyye’nin bahçesin de öteden beri bilinen Hz. Mollam Şemseddin’e ait türbenin esasında Kaşgarlı Mahmud’a ait olduğu gerçeğidir³⁶. (Şemseddin adını Kaşgarlının babası idari bir makam sahibi olarak Karahanlı yönetiminde almış bir unvan olduğu sanılmaktadır.)

Kendisinden önce araştırılması ve ele alınması, itiyat dışı sayılan ve umumiyetle insanlığın ancak asırlar sonra ilim konusu yaptığı şive malzemesinin mukayeseli derlemesi, çağın ilk doğu dil bilgini Kaşgarlı’ya nasip olmuş bir şereftir. Kendi kendisine üzerine aldığı bu vazifeyi gayet kısa, fakat kandırıcı bir tarzda anlatışı, çağının iyice olgun ve yetişkin bir dildisi ve bir filologu olduğunu ortaya koymuştur. Kaşgarlı, hem Türk illerini, hem Türk obalarını, hem de Türk bozkırlarını dolaşmış, çeşitli cemiyet seviyesinde bulunan Türklerin şive ve ağızlarına ait malzemeyi derlemiştir. Yine kendi ifadesine göre “tekml Türk taifelerinin” şivesini “zihninde nakşetmiştir”. Bu kadar emin bir ifade Kaşgarlı gibi ciddi bir bilginin ne kadar geniş bir salâhiyetle bu sahaya kendini vakfettiğini göstermektedir³⁷. Bize göre, tarihimizde en eski bilgin ve ulusal bilinci temsil eden Türk, Kaşgarlı Mahmut’tur. Onun saygı duyduğumuz bu kişiliğinin oluşmasında, gelişmesinde hangi nedenler yer almıştır? Herkesin Araplaştığı, Acemleştigi bir dönemde o niçin ve nasıl öz benliğini yitirmemiş, yozlaşmamış ve kendisini yabancıların amaçlarına adamamıştır? Bu soylu davranışın nedenlerine inmek gerekir³⁸.

A.N.Konov, Maxmud Kaşgarkiyi ego “Divanu Lugat-it Türk”, (s.81-17) adlı bildirisinde Kaşgarlı Mahmut’u Türkolog olarak tanıtıyor ve eserini Türk lehçelerinin fonetiği, grameri ve sözlüğü için ilginç ve sağlam gözlemleri içine alan bir “altın madeni” sayıyor. S.G. Klyastorniy, Epoxa Maxmud Kaşgarskogo (s.18–23) adlı

³³ Pritsak, s. 246.

³⁴ Akgün, agm, s. 11; Metin SoSal, “Çin’den Gelen Haber”, *Hürriyet Gazetesi*, 4 Nisan 1983.

³⁵ Hasan İbrahim, “Kaşgarlı Mahmud’un Mezarı ve Mimari Yapısı”, *TK*, X/268, Ağustos 1985, s. 544.

³⁶ Akgün, s. 11; Sultan Mahmut Kaşgarlı, “Kaşgarlı Mahmud’un Mezarı” *Doğu Türkistan’ın Sesi*, II/7-Aralık 1985, s. 51-53.

³⁷ Caferoğlu, s. 12-13.

³⁸ Olgun, s. 81.

yazısında, Kaşgarlı Mahmut'u çağı üzerinde duruyor. Yazara göre, Divan Karahanlı ve Selçuklu devletinin iç yaşamı konusunda zengin bir kaynaktır³⁹. Kaşgarlı Mahmuddokuz yüzyıl önce en keskin yargısı ile günümüze ışık tutmak istemiştir⁴⁰.

2. Divanü Lugat'it-Türk'ün Yazılış Hikâyesi

Türkçemizde ölmüş birçok kelimelerin olduğunu bildiren ve XI. yüzyıldaki Türk kültürün yüksekliğini gösteren bir hayli tanıklar vardır kitaplarda. Bu kaynaklardan insanlığın eski tarihini, edebiyatını, yaşayışını, düşüncesini de öğreniyoruz. Bu faydalardan başka günümüzde o zamanın coğrafyası konusunda doğru bilgilere ulaşmamızı yine bu ana kaynaklar sağlamaktadır.

Kaşgarlı, “bana sonsuz bir ün, bitmez, tükenmez bir azık olsun diye şu kitabımı-Tanrıya sığınarak -Divanü Lugat'it Türkî adını vererek yazdım” der. Divanü Lugat'it-Türk adlı divanının yazma nüshası bir tanedir; şimdiye kadar bir ikincisi bulunamamıştır. Kaşgarlı Mahmut'un “Kitab-ı Cevahir'ül Havfil' Lüğat'ül Türk” adında bir kitabı daha vardır. Bunu Divan'da kendiside söylemektedir. Bahsi geçen kitap henüz bulunabilmiş değildir⁴¹. Hüseyin oğlu Mahmut der ki: “Türk dilinin kelimelerini toplamak, kurallarını ve usullerini bildirmek, ölçülerini açıklamak, ayrımlarını, bölümlerini sıralamak yolunda kitabın baş tarafında şart koştuk (söz vermiştik). Bu sözümüz yerine geldi; dilek elde edildi. Kitaptan, artık olanları, yersiz olanları, düşük olanları, boş olanları attım”⁴² diyerek amacına ulaştığına sevinir.

Divanü Lugat'it Türk'ün varlığı XIV. yüzyıldan bu yana bilinmekteydi. Ebu Hayyan el-Endelüsi (öl.1344) Kitabü'l İdrak lisani'l Etrak'inde, İbn Muhammed'in Tac'üs Sâdat ve 'Unvânu Siyadat'ında Divan'dan bahseder⁴³. Divanı haber verenlerden biride Kâtip Çelebi (Keşfi-Zunun'da) dir. Belki Divan'ı görmüş, belki de tarihçi 'Ayni'den alıntı yapmıştır⁴⁴. Kâtip Çelebiden daha evvel Divan'ı 'Ayni denmekle

³⁹ Hasan Eren, “Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divânü Lugâtî't- Türk Özel Sayısı”, *Türk Dili*, C. XXVII, S. 253 (Divânü Lugâtî't-Türk Özel Sayısı), Ankara, Ekim 1972, s. 122.

⁴⁰ Tahir Nejat Gencan, “Kaşgarlı Mahmud'un Öz Türkçeciliği”, *Türk Dili*, C. 26, S. 249, Ankara, Haziran 1972, s. 195.

⁴¹ DLT, C. I, s. XI.

⁴² DLT, C.III, s. 451.

⁴³ Mustafa Sinan Kaçalın, “Divânü Lûgati't-Türk”, *T.D.V İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, 1994, s. 447.

⁴⁴ DLT, C. I, s. XIX.

tanınmış olan Ayıntaplı Mahmut, (İkd-el-Cüman fi Tarih-i ehl’-iz Zaman) eserinin birinci cildine bahsetmiştir⁴⁵.

Bundan başka Ayni’nin kardeşi Şehabeddin Ahmed tarafından telif edilmiş olan “Terihil Bedr fi evsaf-ı Ehlil ‘Asır” adlı eserde Türk Etnografyasına dair “Mufasssal Mahmud” vardır⁴⁶. Çok önceden de Kahire’de Kıfcalı birsi varmış bu adam her kim ise Kıfcakcayı iyi bildiği gibi Türkçeyi de, Türkmenceyi de iyi bilirim iddiasındaymış. Bu adama Divan’ı göstererek bu kitabın hangi dille yazıldığını sormuşlar. O da bu kitap Türkmencedir demiştir⁴⁷. Bu bilgiler ışığında elde bulunan Divan’ın tek kopyasının, Osmanlı Padişahı I. Selim’in (Yavuz) Mısır seferinden sonra İstanbul’a getirildiği anlaşılmaktadır⁴⁸.

Kaşgarlı kitabının sonunda (H.464) (M.1068) senesinde (Cemaziyül evvelinin guresinde) kitabı yazmaya başladığını söyler. Dört kez gözden geçirir ve H.466 (M. 1072) senesini Cemaziyel ahirinin 12nci günü bitirdim⁴⁹ demiş, olmasına bakılırsa ve 464 Hicrive 1068 Miladide başlamış, iki sene üzerine çalışıldıktan sonra 466 Hicriye 1072 de Miladi bitirmiş olduğu anlaşıyor. Cilt III, sahife 116 da “biz bu kitabı yazdığımızda sene 690 idi” demesi ise işi karıştırıyor⁵⁰. Bu çelişkiyi yeni verilere göre çözmeye çalışanlar ise Divan, 1072 Ocak 25 Çarşamba günü yazmağa başlandı, dört defa temize çekilip 1074 Şubat Pazartesi günü Bağdad’da bitirildi, denmektedir. Son düzeltmesi 9 Ocak 1077 Pazartesi günü bitirilip 1077’de dönemin halifesi, Ebül-Kasım Abdullah bin Muhammed-el-Muktedi Biemrillah’a (1075 -1094)’a sunulmuştur⁵¹. Mahmud Divan’ı Abbasi halifesini El-kaim(1075-1101) döneminde yazmış olmakla beraber bu Halifeye sunmamıştır⁵². Kutsal Yalvaç Postuna oturan, Hâşim soyundan, Abbas oğullarından imam bulunan ulumuz, efendimiz Ebül Kasım Abdulah katına

⁴⁵ DLT, C. I, s. XX; Şükrü Kurgan, “Divanü Lûgat-it-Türk Üzerine”, *Türk Dili*, C. 27, S. 253 (Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı), Ankara, Ekim 1972, s. 61.

⁴⁶ DLT, C. I, s. XXI.

⁴⁷ Rifat (Kilisli) Bilge, “Divânü lugâti’t Türk’ün Başındaki Makale”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 4, İstanbul, 1939, s. 358.

⁴⁸ Engin Sezer, “Divânü Lugâti’t-Türk’ün İngilizce Çevirisi”, *Türk Dili*, C. 95, S. 372, Ankara, Aralık 1982, s. 377.

⁴⁹ DLT, C.I, s. XV.

⁵⁰ DLT, C.I, s. XIV; Tahir Nejat Gencan, “Divanü Lûgat-it-Türk”, *Türk Dili*, C. 26, S. 250, Ankara, Temmuz 1972, s. 306

⁵¹ Mustafa Sinan Kaçalın, “Divânü Lugâti’t Türk Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Dili*, S. 683, Ankara, Kasım 2008, s. 528; Musabayev, agm, s. 116; Tekeli, s4.

⁵² Tekeli s.4.

armağan ettim ki imam olanların beyi ve Tanrının halifesi olan Muhammedül Muktedi biemrillah'ın oğludur denilmektedir⁵³.

Divanda, bu eserin nerde yazıldığını gösterir hiçbir yazı, hiçbir işaret yoksa da, Bağdat'ta Halifeye sunulmuş olduğuna bakılırsa, Bağdat'ta yazılmış olması ihtimali kuvvelidir. Kitabın Kaşgar'da veyahut başka bir yerde yazılarak Bağdat'a getirilmiş olması mümkünse de bu ihtimal çok zayıftır. Çünkü Kaşgarlı Mahmud'un birçok Türk boylarını, Türk şehirlerini ve köylerini gezip dolaşarak ve birçok notlar aldıktan sonra yazmış olması şüphesiz olduğuna göre Divanü Lugat-it Türk'ü Bağdat'a yerleşerek orada yazıp bitirmiş olması daha kuvvetli görünüyor⁵⁴.

Divanü Lugat'it Türk'te iki yerde Türkler üzerine, iki hadis geçmektedir. Birisi "Türk dilini öğreniniz, çünkü onların egemenlikleri uzun sürecektir." Anlamında, diğeri de "Yüce Tanrı, benim Türk adlı ordum vardır, onları (Türkleri) Doğuda oturttum. Kızdığım ulusun üzerine, onları saldırtırım" manasındadır. Bu hadislerin ikisi de sahih kabul edilen hadislerden değildir⁵⁵.

Eğer bu hadis sahih ise ki bu bapta "mesuliyet o iki zata aittir." Demesi ile kendisinin de bu hadisin doğruluğuna emin olmadığını açık bir surette göstermektedir⁵⁶. Onlara (Türlere) hedef olmaktan korunabilmek için aklı olana düşen şey, onların yolunu tutmak, derdini dinletebilmek gönüllerini alabilmek için dilleriyle konuşmak için ve dillerini öğrenmektir denilmektedir⁵⁷.

Divanın yazama nüshası bir tanedir; eldeki yazma nüsha büyük bir cilt ve 319 yapraklıdır. Kâğıdı vaktiyle Doğu memleketlerinde yapılmış olan sağlam ve kalın bir kâğıttır. Kitabın bazı yerleri nem görerek kararmış ise de bozulmamış ve çürümemiştir. Bir kaç kelime hariç her tarafı iyice okunabilmekte, bundan kitabın iyi korunmuş olduğu anlaşılmaktadır⁵⁸. Eldeki yazma nüshanın büyük bir ciltten ibaret olduğunu biliyoruz. Bu nüsha Kaşgarlı Mahmud'un kendi eliyle yazdığı nüshadan çekilmiştir. DLT, C.III, s. 332'de, nüshadan çeken adamın adının Saveli (İranlı), sonradan Şamlı, Mehmet bin Ebi Bekir İbni Ebil Feth (Tanrı onu bağışlasın) olup, bu kitabı asıl nüshadan çektiği gün H. 664 (M. 1266) senesi Şevvalinin 27nci Pazar günü yeni bir nüsha olarak bitirmiştir. Bu yeni nüsha Divanın Kaşgarlı tarafından yazılışından 192 yıl

⁵³ DLT, C. I, s. 4

⁵⁴ DLT, C. I, s. XV.

⁵⁵ DLT, C. I, s. XVII; Caferoğlu, s. 22.

⁵⁶ DLT, C. I, s. XVIII; DLT, C.I, s. 4.

⁵⁷ Tekeli, s. 4 -5.

⁵⁸ DLT, C. I, s. XI.

sonra 1 Ağustos 1266 da Pazar gününe rastlar.⁵⁹ Bu yüzden Divan'da önemsiz yazım hataları vardır. Ebi Bekir İbni Ebil Feth belki de hiç Türkçe bilmiyordu. (Çünkü Divan'ın aslı Arapçadır) Kilisli Rıfat ve Besim ATALAY bu hataları düzeltmiştir.⁶⁰ Kaşgarlı Mahmut'un Araplara Türkçe öğretmek amacıyla hazırladığı Türkçe Arapça sözlük (1072-1074) ilk Türkçe sözlük ve dil bilgisi olarak kabul edilmektedir. Kitap Ansiklopedik bir nitelik taşımaktadır. Yazıldığı çağdaki Türk boylarının tarihi, kültürü, coğrafyası, halk edebiyatı örnekleri hakkında bilgi vermekte ve örnekler sunmaktadır. İlk Türk haritası bu eserde bulunmaktadır. Kaşgarlı'nın eserine ilave ettiği ilk Türk Dünyası haritasında, Türklerde meskûn saha ile bunların uzaktan yakından münasebette bulundukları bazı milletler ve memleketler tespit edilmiştir. Haritada dağlar kırmızı, denizler yeşil, kumluk sahalar sarı, ırmaklar mavi renklerle gösterilmiştir. Haritaların merkez noktasını Türk hükümdarının oturdukları Balasagun şehri teşkil etmektedir. Haritada gösterilmesine rağmen adı ile işaretlenmeyen göl, Isık gölüdür. Mahmud, kendisi de Kaşgarlı olduğundan harita merkezinin seçiminde aslında yetersiz değildir. Yani dünyanın merkezi, Mahmud'un haritasında, kendi ana vatanı olmuştur. Hiç bir noktada Türk üstünlüğünü ihmal etmeyen Kaşgarlı, milliyetçilik şuurunu bu noktada da öne çıkararak göstermiştir.⁶¹ Daire şeklinde olan haritanın çevresinde Doğu, Batı, Kuzey, Güney yönleri belirtilmiş, bazı deniz ve ırmaklar gösterilmiştir. Yönlerin belirtilmesindeki güçlükler dolayısıyla, harita meridyenlerden yoksun kalmış, buda göl ırmak ve diğer yerlerin gösterilmesinde bir takım yanlışlara yol açmıştır. Örneğin İrtiş'in Balkaş gölüne döküldüğü belirtilmiştir. Sirderya ırmağının yeri de yanlış çizilmiştir.⁶² Batı da işaret edilen yerler İtil boylarına, yani Kıpçakların ve Frenklerin oturdukları bölgelere kadar uzanır. Güney Batıda Habeşistan'ı, Güneyde Hint, Sint, Doğuda Çin ve Japonya'yı işaret etmiştir. Orta da Yarkent, Kaşgar, Barsgan, Balasagun, Yıfruç, İkiöküz, Asbuali, Kumri, Talas vs. gibi Türk kentleri yer almıştır. Bütün bu bilgilerin ışığı altında, bir plan biçiminde de olsa ve gene yanlışlarla dolu da olsa ilk Japon haritasının XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından çizildiği bir gerçektir.⁶³ Kaşgarlı Mahmut, İli ırmağı kıyılarında yaşayan Tuhsı ve Yağma uluslarının dillerini "arı" olarak kabul ettiğinden eserini Hakanice (dili) şivesini Arapçaya çevirerek

⁵⁹ DLT, C.III, s. 451; Tekeli, s. 5.

⁶⁰ DLT, C.I, s. XVII.

⁶¹ Caferoğlu, s. 32.

⁶² Musabayev, s. 110.

⁶³ Tekeli, s. 3.

yazmıştır⁶⁴. Ama “Türk şivelerinin en kolayı da Oğuz Türkçesi” olarak gördüğünden Oğuzca kelimelere de bolca yer vermiş ve bu şiveyi önemsemiştir⁶⁵.

Besim Atalya göre Divanü Lûgat-it Türk, “Türk dilleri kamusu” demektir. Kaşgarlı Mahmud eserini Türk dillerini bilen Arap aydınları için bir dil kitabı olarak hazırlamıştır⁶⁶. Divanü Lûgat-it Türk toplum hayatının her sahasına ait çeşitli bilgileri ihtive etmektedir. Bu bakımdan eser içinde yer alan, adetler akrabalık, evlenme, atçılık ve binicilik, aygıtlar, bağcılık, hayvancılık, beslenme, yemek kültürü, bitki, coğrafya, dil bilgis, Oğuzca sözlük, ses takldi kelimeler, din, tabiat, dokuma, bezeme, eğlence, milli oyunlar, müzik, şiir ve dans, ev eşyası, giyim, kumaş, gök bilmi, hayvan adları, hakan, savaş tekniği, silahlar, spor ve oyunları, tababet, tarım, toplumhayatı, Türk evi, kadın, ulaşım taşıtları, gibi konular yönünden de incelenip değerlendirilmiştir⁶⁷. Bunların dışında divan, Türkçemizin tarihsel ana kaynaklarından olup, Türk boylarını sıralayan ve Türk boylarının oturduğu yerleri ve damgalrının biçimlerini gösteren ilk eserlerden biridir. Türk Alfabeti üzerine öğretici bilgiler vermiştir. Türk, Çin Yunan, Arap ve Fars tarihinden bahseder. Savlardan (atasözerinden), Türk düşünüşünden,⁶⁸ deyişlerden (şiirlerden) getirilen örneklerle Türk dilinin zenginliğini gözler önüne sermiştir. Türk ağız farklılı ve derlemelerine de yer vermiş, Türk dil kurllarını açıklamış, çocuk eğitiminden bahsetmiştir. İlk Türk takvimi olan “On İki Hayvanlı Türk Takvim’inden” bahsetmiştir⁶⁹. En eski Türk destanı saydığımız “Oğuz Kağan Destan’ının” temelini veren Şu ve Alp Er Tunga rivayetlerini biz Divandan öğreniyoruz⁷⁰. Bu eşsiz kitaptan eski Türklerin 900 yıl önceki dillerini öğrendiğimiz gibi, Divan’da medeniyet dünyasına karşı her zaman göğsümüzü kabartacak olan birçok övünç ve kıvanç kaynakları dahi bulabiliyoruz;⁷¹ örneğin, atalarımızın 900 yıl önce ipek mendil taşıdıklarını, elbise kırıışıklarını yatıştırmak için ütü kullandıklarını görüyoruz. Türk askerlerinin o vakitler bile kuru bir insan kalabalığından ibaret olmayıp her erin adını, sanını, aylık olgularını gösterir defterin

⁶⁴ Musabayev,, s. 113; Orhan Kabataş, “Divânu Lûgati’t-Türk’ten Türkiye Türkçesine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 1-2, S. 44, Ankara, 2001, s. 147.

⁶⁵ Kaçalın, ”Divânu Lûgati’t-Türk”, s. 447.

⁶⁶ M. Sani Adıgüzel, “Kaşgarlı Miahmut’un Türkçe Öğretim Yöntemi”, *TÜBAR*, C.XXVII, 2010 Bahar, s.29.

⁶⁷ Kaçalın, ”Divânu Lûgati’t-Türk”, s.448.

⁶⁸ Gencan, “Divanü Lûgat-it-Türk”, s. 305; DLT, C.I, s.8.

⁶⁹ Gencan, “Divanü Lûgat-it-Türk”, s. 306.

⁷⁰ Orhan Şaik Gökyay, “Divanü Lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga”, *Türk Dili*, C. 27, S. 253 (Divânü Lûgati’t-Türk Özel Sayısı), Ankara, Ekim 1972, s. 57.

⁷¹ DLT, C. I, s. X.

bulunduğunu öğrenmemiz dünyaya değer bir faydadır... Türklerdeki kadınlara çocuklara, düşkünlere saygı izlerini de orada buluruz⁷². XI. Yüzyılda kaleme alınmışolan ve içinde yaklaşık 180 yer adı barındıran Divanü Lügât'it-Türk'te ayrıca kişi adları da mevcuttur⁷³. Divanda geçen madde sayısı yaklaşık 8000 civarındadır.

Kaşgarlı, yıllarca birçok güçlülere göğüs gererek Lügat kitabını, baştan sonuna dek sekiz ayırmda toplayarak yazmıştır. Bunlar;

Birincisi: Hemze kitabı, Tanrının kitabı ile uğurlanmak için ben kitabıma hemze ile başladım, diyerek,

İkincisi: Salim kitabı

Üçüncüsü: Muzaaf kitabı

Dördüncüsü: Misal kitabı

Beşincisi: Üçlüler kitabı

Altıncısı: Dörtlükler kitabı

Yedincisi: Gunne kitabı

Sekizincisi: İki harekesiz harfin birleşmesi kitabı olarak hazırlamıştır⁷⁴.

Besim Atalay'ın bu eseri tıpkıbasım, çeviri, dizin gibi adalar altında beş cilt olarak yayımladı (1939-1943). Divan daha sonraları pek çok bilim adamı tarafından kullanılmıştır.

Kaşgarlı'yı bu uğurlu yola iten güçlerin başında; Milletine, gönül veriş olmuştur. Bu coşku, Mahmud'u Orta Asy'nın bozkırlarında yıllarca koşturmuş; en az iki yıl kağıdın, kalemin, yazının üzerinden kendini alamamıştır.

Böyle bir ulusu böyle bir inanış ve gönül bağı bin bir yorgunluğu Kaşgarlı; içi okşayan, doyulmaz bir tada çevirmez mi? Kaşgarlı duymuş, tatmış, uğraşmış ve yazabilmiştir⁷⁵.

Türk milletinin övünç kaynağı, Türk dili, edebiyatı ve kültür tarihinin eşsiz hazinesi Divanü Lügât'it-Türk, dijital ortama aktarılması da gerçekleşmiştir. Dünyada tek nüsha olan ve İstanbul, Fatih'teki Millet Kütüphanesi'nde muhafaza edilen, ama kütüphane binasının 17 Ağustos depremiyle tahrip olmasından sonra diğer elyazması

⁷² DLT, C.I, s. XI; Nadir İlhan – Mustafa Şenel, “Dîvânü Lügât'it Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/1 Winter, 2008, s. 261

⁷³ İbrahim Şahin, “Divânü Lügât'it-Türk'te Geçen Uç Şehrinin Yeri ve Anlamı”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.19, 2008, s.117; Caferoğlu, s. 31.

⁷⁴ DLT, C.I, s. 5

⁷⁵ Gencan, “Divanü Lûgat-it-Türk, s. 308.

kitaplarla sandıklarda saklanan eser, Suna ve İnan Kır   vakfı'nın desteği ile dijital ortamda emniyet altına alınmıřtır⁷⁶.

G  , kudret ancak ulu ve büyük Tanrı iledir, o bize yeter; O ne güzel vekildir⁷⁷.

⁷⁶Murat Bardak  , Kaşgarlı Mahmud'u Yok Olmaktan Suna ve İnan Kır   Kurtardı, *Hürriyet Gazetesi*, 28 Ağustos 2005.

⁷⁷ DLT, C.III, s. 451.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'DE GEÇEN İDARİ KAVRAMLAR

1.1. Erk (Saltanat)

Erk: Saltanat ve sözü geçerlilik¹... anlamları Divanü Lügat'it Türk'te verilmiştir. “Erk sürmek, erk tarmak” sözleri, hep saltanat karşılığı olarak söylenmiştir². Babür’ün hatıralarında kale, iç kale; çevresi surlarla çevrili bir yerin içinde, yine surlarla çevrilmiş ikinci bir iç kale, hakan veya şehir komutanın evi ile muhafızlarının bulunduğu kışla için de kullanmıştır. Radlof da “erk” sözcüğünün bu anlamını kabul etmiştir. Farsçadaki “erg” sözü de bu manaları içinde toplar ki Türkçedeki “erk” sözünden gelmiş olmalıdır³. Avrupa Hun devletinin hükümdarı, “erk ve gücünün en yüksek olduğu bir çağında bulunan, Atilla’nın yerinde başka birisi olsaydı, görkemli elbiseler içinde gezer ve altınlar ile gümüşler içinde yüzerdi. Fakat Atilla böyle yapmadı⁴. O, sadeliği seviyordu. Atilla, elçi Priskos’u otağına kabul ettiği zaman, tahta bir koltukta oturuyordu⁵. Bu örnekte “erk” saltanat ve güç anlamında kullanılmıştır.

1.1.1. Erk’lik (Hükümrânlık)

Devlet, hukuki bakımdan, emretme hak ve yetkinse sahip ve o emri icra kudreti de olan bir yüksek sosyal nizamdır. Ancak emretme hakkının itaat edenler tarafından “meşru” (doğru yol) kabul edilmesi lazımdır. Aksi halde devlet değil, zorbalık vardır. Meşruluğu tanınan devletlerde, topluluklara göre, çok çeşitli olan hükümrânlık (hâkimiyet) şekilleri arasında ortak vasıfta üç tip tespit etmek mümkün görülmüştür: Gelenekçi hâkimiyet, karizmatik hâkimiyet, kanuni hâkimiyet. Karizmatik tiphükümdarlıkta yetki tanrı tarafından verilirdi (kut)⁶.

Buku Han’a rüyasında kozalak biçiminde bir Yada (yeşim) taşı veren, aklar giyinmiş bir adam görür: Adam, “bu taşı muhafaza et, dünyanın dört bir yanı senin bayrağın altında birleşir” diye söyler. Neticede fetihlere girişen Buku Han, “insanların yaşadığı her yeri hiçbir isyancı ve serkeş bırakmaksızın” kendi idaresine alarak,

¹ DLT, C.I, s. 43.

² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 229.

³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VII, s. 118

⁴ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 331.

⁵ age, s.332.

⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaz içi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 2 36.

Tanrı'nın verdiği görevi tamamlar⁷. DLT' de ünlü efsanevi Türk başbuğu Alp Er Tunga “Acun-beği” (dünya hükümdarı) sayılmakta idi⁸. Oğuz Han Toy'da hükümdar ilan edildikten sonra “Güneş bayrağımız, gökyüzü otağımızdır, diyerek daha çok denizlere, daha çok ırmaklara doğru⁹...”Dünyanın fethine hazırlandığı zaman kendine bağlanmaları için etraftaki hükümdarlara bildiri gönderir.

Peygamber veya veliler tarafından yönetilen bir Türk devleti yoktur. Ayrıca hükümdar normal bir insan olduğunun farkındadır. Türklerde “kut telakkisi” sonsuz bir hâkimiyet imkânı tanımamaktadır. İdare yetkisi bazı şartlarla sınırlandırılmıştır. Bunlar; dağınık boyları toplamak, nüfusu çoğaltmak, halkı doyurmak, giydirmek¹⁰.

Oğuzlar'da Başbuğlar töre'nin gerektirdiği vazifeleri yapmakla yükümlü idiler¹¹..... Türk hükümdarı, kanun yapan fakat kendini kanuna bağlı saymayan cinsten bir monark değildi. Görülüyor ki, Türkler siyasi iktidarın kaynağını Tanrıya bağlama suretiyle hakani tanrı huzurunda sorumlu tutmakla, bugün “milli irade” diye ifade edilen “yüksek otorite” meselesini, üstün siyasi kültürleri sayesinde daha o çağlarda hal etmiştir¹².

Eski Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirinden ayrı müessesler haline idi ve farklı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Fakat hükümdarlığı kendi şahsında temsil eden devlet başkanı, halktan ve ülkeden birinci derecede sorumlu olduğundan, bütün iktidar dizginlerini elinde tutmak durumunda idi. Başkanları o tayin eder, toy'u o toplantıya çağırır, törede değişiklik teklifini o getiriyor, devlet mahkemesi (yargu)'ne o başkanlık ediyordu¹³. Erk (hükümlanlık), millet tarafından kontrolüne imkân veren “imperium” şeklinde ortaya çıkmaktaydı. Türk devletlerinde kontrol meclisleri aracılığı ile hükümlanlık (erk) yapılmıyordu¹⁴.

Hükümlanlık (erk) konusunda sonuç şudur ki, başka devletlerin çoğunda halk kitlelerini sadece hükümdar ve ailesi, idareci zümre ve imtiyazlı sınıflar menfaatine çalışmakla yükümlü sayan hâkimiyet uygulamasına karşılık, Türk siyasi düşüncesi

⁷ Kafesoğlu, s. 243.

⁸ age, s. 243; DLT, C.I, s. 41; C.III, s. 41.

⁹ Kafesoğlu, s. 242.

¹⁰ age, s. 244.

¹¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar, (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara, 1967, s. 104.

¹² Kafesoğlu, s. 245.

¹³ age, s. 253.

¹⁴ age, s. 245.

“devlet halk içindir” prensibine dayanmaktadır¹⁵. Bu anlayış kısaca şöyle ifade edilir: “Hizmet etmekle kul, bey olur”¹⁶.

Ayrıca sonradan erk, erkin veya eröği,¹⁷ yani buyruk ve ferman anlamları da kazanmıştır. Padişah tarafından verilen iş veya maslahat siparişini belirten, üzerinde hükümdarın imzası bulunan yazılı emirleri ifade eden terim olarak da kullanılmıştır¹⁸.

1.1.2. Şın

Taht, sedir. (Çiğilce)¹⁹ Eski Türklerde Kağanların, kağanlık “zamanları” “taht”larının da bir sembolü idi²⁰. Eski Türkler “tahta çıkmağı”, yalnızca “olurmak”, yani oturmak fiili ile anlatırlardı. Orhun yazıtlarında “böd” sözünün “taht” anlamına geldiği söylenmiştir²¹. Uygurlar, “taht” için orunlug “, yani “orunlu yer” deyimini kullanmışlardır. Daha sonra Türkler taht için “tör” deyimini kullanmaya başladılar. Aslın da tör, evde ve çadırda bulunan “şeref köşesi” olarak kullanılıyordu.

Tahta,”gümüş kürsü”, “tabçak” veya “tabçan” diyen Türklerde vardı. Cengiz Han’da, “taht” için kullandığı deyimleri, Uygurlardan almıştır²². Dede Korkut kitabında “Kazan Beg’in altın tahtı”ndan söz ediliyordu²³. Çin tarihleri, Göktürkler hakkında daha ilk bilgileri vermeğe başlarken, onların Kağanlarının tahta çıkma törenlerinden söz ederler. Çinlilere göre Türk Kağanları tahta çıkarılırken, bir keçe üzerine konur ve yukarı kaldırılırdı²⁴. Türklerde tahta çıkma törenlerinin, bir nevi “göge çıkma” gibi kutsal bir anlamı vardı. Türklerde tahta çıkma törenleri askeri törenlerdir. Türkler tahta oturmak anlamını “olurmak” fiili ile ifade ederlerdi²⁵. İslamiyetlin kabulünden önce Türklerin taht karşılığı kullanmadıkları sözcüklerin ikincil anlamda olduğu görülmektedir. Şeref yeri ve yüksek mevki anlamını taşıyan bu sözcükler, taht yerine de

¹⁵ age, s. 254.

¹⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadu Bilig* (Neşreden ve çev: Reşit Rahmeti Arat), I. Metin, TDK yay, Ankara, 1991, Beyit, 612. (Bu eser bundan sonra KB kısaltması ile zikredilecektir)

¹⁷ Zeynep Altunsoy, *İlk Türk-İslâm Devletleri’nde Kullanılan İdari ve Askerî Terim ve Unvânlar*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006, s. 47.

¹⁸ A. Çeçen, *Türk Devletleri*, İnkılâp Kitapevi, Ankara, 1986, s. 158.

¹⁹ DLT, C.III, s. 140.

²⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 294.

²¹ age, s. 295.

²² age, s. 296.

²³ age, s. 297

²⁴ age, s. 305.

²⁵ age, s. 306.

kullanılmıştır. Zaman anlamına gelen “öd” sözcüğünün ise saltanat zamanını nitelemesi olası gözükmeyle birlikte, bir anlam dönüştürümüne uğradığı da kabul edilebilir²⁶.

Her hangi bir hükümdar karizma’ya dayanan nüfuzunu yitirirse bile, ailenin diğer üyeleri üzerinde olumsuz etkisi olmazdı. Kötü hükümdarları ailenin diğer bir ferdi halef (ardıl) olurdu. Yani hükümdar, halk topluluğu tarafından değil, zadeğânı (yaşlılardan oluşan atalar, sözü geçenler) teşkil eden oymak reislerinin muvafakati ile tahta geçerdi. Verasetin kesin usullere bağlanması, Türk kavimlerinin ekserisinde, taht kavgalarını, kardeş savaşlarını doğurmuştur. Kabiliyeti (idoneitas: uygun olma) görüldüğü takdirde hükümdarın çocuğu başta tahta çıkma yetkisine sahipti²⁷.

Daha sonraki dönemlerde Taht-ı Saltanat (Serir-i Saltanat, Taht-ı Süleymani, Südde) gibi terimler kullanılmış, anlamı ise hükümdarlık alâmetlerinden olan, hükümdarların oturduğu büyük, süslü koltuğa, tahta denmiştir.

1.1.3. Törü / Törö (Töre)

Törü, Düzen, nizam, görenek, adet²⁸. (El kaldı, törü kalmas= Vilayet kalır, görenek kalmaz)²⁹. Anlamlarında bu kavram kullanılmıştır.

Töre, yazılı olmayan fakat yaptırım gücü son derece yüksek olan kurallara, kâunlara denir³⁰. Esas Türkçe de söylenişi törö olan ve kanun manasına gelen bu kelime Tabgaç’lardan beri bilinmekte idi. Hatta hakan ailesi ile ileri gelen idarecileri Museviliği kabul eden Hazarlarda bile, hukuk işleri Rabbinizim(Hahamlık)esaslarına göre değil, töre hükümlerine göre düzenleniyordu. Bütün Türk lehçelerinde ortak olan ve sonra Moğolcaya ve Macarcaya da geçen “töre” tabiri daha eski bir devre götürülmesi de mümkündür.

Türk devletlerinde amme (kamu) hukukunu, hükümdarın vazifelerin belirleyen ve cezai hükümleri ile dikkati çeken töre’nin tatbiki ile yerine getiriliyordu. Aslında bozkırlarda fiilen yaşayan hayatın zamanla hukuki sosyal değer kazanmış davranışları ihtiva eden ve umumiyetle “kanun” manasına alınan töre (aslı, törü) eski Türk sosyal hayatını düzenleyen “mecburi” kaideler (norm’lar) bütünü idi. Orhun kitabelerinde “töre” kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun 6’sında “il” ile birlikte kullanılmaktadır. Diğer 5

²⁶Simge Özer Pınarbaşı, *Çağlar Boyu Tahtın Simgesel Anlamları Işığında Türk Tahtları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 2004, s. 13.

²⁷Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s. 60.

²⁸DLT, C. I, s.106; DLT, C. II, s. 18, 25.

²⁹DLT, C. I, s. 120, 121.

³⁰Altunsoy, s. 90.

yerde de yine “il” ile alakası açıkça belirir³¹. Böylece Türk devletinin töre hükümlerine bağlı bir kuruluş olduğu ortaya çıkmaktadır:³² Demek ki, Türk devleti özel, kanunlara (töre hükümlerine) dayalı bir kuruluştur. Devletin varlığı töre varlığına bağlı idi: “...Devleti ellerine alıp töre’yi tesis ettiler...Ey Türk Bodunu devletini töreni kim bozabilir?... Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.... Devletini, töresini terk etmiş... O (İltirîş) atalarının töresine göre bodunu teşkilatlandırdı... Töre gereğince amucam tahta oturdu...” ve “Devletini, töresini terk etmiş”, “Baba kagan il’i, töreyi kazanıp, uçup gitmiş³³. DLT’ de “töre” il ile birlikte kullanılmıştır: “zor kapıdan girse, töre bacadan çıkar”³⁴, “il kalır, töre kalmaz”³⁵Türk düşüncesinde önemli bir yer teşkil eden otoriter devlet anlayışının iki dayanağından biri de devlet kuruluşlarının işleyişine damgasını vuran bu nizamda dikkatli ısrardır. Eski Türk yazıtlarında, Türk töresinin halka ve gelecek nesillere anlatıldığını görürüz³⁶.

KB’ de kanun (töre) hükümdar “Kün- toğdı” tarafından temsil edilmektedir. Yusuf Has Hacip töreyi şöyle açıklamaktadır: “O bilgi, bilgili, akıllı bir baş idi. Siyaset icra ederken şahsi temayüllerini dikkate almazdı. İnsanlığı bir bütün sayardı”. Bu sebeple “Güneş ve ay gibi bütün dünyayı aydınlattı”. Töre güneş gibidir, sabittir...

KB’ ye göre, kanun hükümdarlıktan da üstündür: “Beylik (hükümdarlık), uludur çok iyidir, fakat daha iyi töredir. Fakat bundan da mühim olan “törenin tüz (eşit) edilmesidir. KB’ ye göre devletin iki temeli vardır. Bunlar; İhtiyatlık ve kanun(töre) dir³⁷. Törülüg, Karahanlılar Devleti’nde, kânûnî, yasaya uygun anlamında kullanılan terimdir. Törülüg Balık: Kanun şehri, Kingürsük törü: Sunma kanunu (savunma)³⁸ anlamında kullanılıyordu.Töriçi, Karahanlılar Devleti’nde, kânun yapan kimseye denir. Hâkim anlamı da vardır³⁹. Törenin anayasa hükmünde, değişmez prensipleri de vardı ki, Kutadgu Biligdeki kayıtlardan tesbit edildiği kadarı ile şunlardı; Könilik (adalet), Uz’luk (iyilik), Tüz’lük (eşitlik) ve Kişilik (insanlık, üniversal’lık)⁴⁰

³¹ Kafesoğlu, s. 233.

³² Abdülkadir Donuk, *İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 1988, s. 85.

³³ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, “Kitabeler”, I Doğu,1;II doğu,3;I,doğu,3, İstanbul, 1994.

³⁴ DLT, C. II, s. 17; III, s. 120.

³⁵ DLT, C. II, s. 25; III, s. 221.

³⁶ Saadetin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 2009, s. 215

³⁷ Donuk, s. 86.

³⁸ age, s. 87.

³⁹ age, s. 88.

⁴⁰ Kafesoğlu, s. 2 35; İbrahim Kafesoğlu, "Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *TED*, S.1, 1970, s. 13–20.

1.1.4. Köni (Adliye) / Adalet

Düz, doğru, emniyetli, sadık, adil, şeklinde ifade edilmiştir⁴¹. Kamu hukuku açısından niteliklerini, yani Türk devlet hayatındaki büyük rolünü kısaca tanıtmaya çalışacağımız töre (kanun) ‘nin hususi ve cezai hükümleri ile eski Türklerde yargı usul ve şekilleri hakkında bilgimiz azdır⁴². Suçlu şiddetli bir şekilde cezalandırılması gerekirdi. **Bütrüşdi** fiili (muhakeme olma) “onlar ikki bütrüşdi; Onlar ikisi muhakeme oldular veya davalarına tanık getirdiler”⁴³. Anlamında kullanılmıştır. Adam öldürmenin cezası ölümdü. Barış zamanında başkasına silah çekmenin cezası ölümdü. Irza tecavüz en ağır suçtu. Ordudan kaçanlar, vatana ihanet edenlerin cezası ölümdü. Hafif suçların cezası 10 günü geçmezdi. **Bekleşdi** fiili “ol mening birle bekleşdi; O benimle muahede yaptı, ahitleşti”⁴⁴ anlamında kullanılmıştır. Töre hükümleri değişmez kalıplar değildi. Bir sosyal-hukuk norm’lar toplamı olarak töre, çevre ve imkânlarla uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere açıktı. Hükümdar meclislerin tasvibi alınmak üzere, töreye yeni hükümler getirebilirdi⁴⁵.

Hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi “yargu” siyasi suçlarla meşgul ile hakan adına örf hukuku uygulamakla görevli “yagan”lar ve maiyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Asya Hun devletinde Tanhu ile sihri bağlantısı bazı aile mensuplarının yargıçlık görevi yaptıkları belirtilmiştir. Gök-Türk “ayguç’ı” meşhur Tonyukuk, Kapgan tarafından bu mevkiden uzaklaştırıldığı yıllarda (705–716) yüksek devlet mahkemesi üyeliği (yargan) yapmıştı⁴⁶.

1.1.5. Yurt (Vatan) / Orun(Mekân)

Yurt; eski izerler, ören⁴⁷. Türker’de vatan, Türk tuğlarının veya al bayrağın dalgalandığı yere verilen addır⁴⁸. Çin tarihlerinin anlattığına göre, eski Türkler, göçebe olmakla birlikte her birinin ayrıca bir parça toprağı vardı. “yurt” sözcüğü Araplarda ki “dar” sözcüğü gibi kışın kışlakta her ailenin çadır kurduğu belirli yerin adıdır. Her ailenin kışlakta özel ve değişmez bir yurt’u vardı. Türkler batıya geldikten sonra Eski

⁴¹ DLT, C. III, s. 151, 237.

⁴² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 279.

⁴³ DLT, C. II, s. 203.

⁴⁴ DLT, C. II, s. 203.

⁴⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 2 34.

⁴⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 280; Bkz. **Soruğç**: Sorucu, kaybolan bir şeyi sorucu, DLT, C. III, s. 242.

⁴⁷ DLT, C. III, s. 7.

⁴⁸ Anadol vd., s. 655; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, İstanbul, 1971, s. 81.

yurt'u unutmuşlardır⁴⁹. **Yersindi** fiili⁵⁰ “Er yeriğ yersindi”. Adam bir yeri yurt edindi anlamında kullanılıyordu.

Yurt'un dışında aynı anlamda **orun**⁵¹, yer, mekân, mevki... vb anlamında geçen bir maddedir. Türk “kabile teşkilat”ında mühim rol oynadığı ileri sürülen “orun” (mevki), yani belirli kabilelere mensup şahısların meclislerde, büyük toplantılarda, toy’larda belirli yerlere oturmasıdır. Toplantılarda, ziyafetlerde yiyecekleri yemeklerin belirli olması, her birinin mesela koyunun belirli yerlerini yemeğe mecbur bulunması “ülüş”(pay) de daha sonraki devirlerde örf haline gelmiş olsa gerekir. Orun, Karahanlılar Devleti’nde, de tahta, makam ve mevkîye verilen isimdir⁵². “Harp ganimetleri bölüşülürken her kabilenin orun ve üleş’ü dikkate alınarak, ona göre pay verildiğine, mühim içtimalardan birinde orun ve üleşünü bir defa kaybeden kabile yahut oymağın yaylak, otlak, av, vesair şeyler üzerindeki hukukunu da kaybettiğine” dair tespitler ancak Moğollar zamanı ile ilgili görünmektedir⁵³. Kaşgarlı **ornamak** fiilini⁵⁴ yerleşmek, yer tutmak, yer edinmek; (güneş) batmak, kaybolmak anlamında kullanmıştır.

1.1.6. Otağ (Hükümdar Çadırı)

“Otağka öpkelep süge sözlemedik”cümlesinin anlamı, otağa kızıp askerle konuşmadı idi⁵⁵. Akkoyunlular Devleti’nde, pervânecilerin başlarına taktıkları sorgucaverilen isimdir. Karahanlılar Devleti’nde, on kişiden oluşan en küçük askerî birliğeverilen isimdir. Otağ Baş’na gelince on kişilik birliklerin başında bulunan kumandana denirdi⁵⁶. Eski Türk devletlerinde hükümdar çadırı, Hakanın çadırı, hakanın yaylak merkezinde ikametgâhı⁵⁷. Otağ, tarihi belgeler arasında en iyi şekilde, Bizans

⁴⁹ Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, (Haz: Yusuf Çotuksöken), İnkılap Kitap Evi yay., İstanbul, 1991, s. 267.

⁵⁰ DLT, C. III, s. 109.

⁵¹ DLT, C. II, s. 72–177, C.III, s. 222–450.

⁵² Sinan Koca, “Türkiye Selçuklu Hükümdarlarının Aldıkları ve Kullanılan Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri”, *III. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bildirileri*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi Yayınları, Konya, 1993, s. 155.

⁵³ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 231.

⁵⁴ DLT, C.I, s. 288.

⁵⁵ DLT, C.III, s. 208.

⁵⁶ Zeynep Altunsoy, *İlk Türk-İslâm Devletleri’nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim Ve Unvânlar*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006, s. 132.

⁵⁷ DLT, C. III, s. 208.

elçisi Zemarkhos'un 568 yılında Batı Gök-Türk yabgusu İstemi'yi ziyareti münasebeti ile tanıtılmaktadır.⁵⁸ (Osmanlılarda da kullanılmıştır.)

“Otağa öfkelenip, askerle konuşmadı”. Aynı kaynakta, bu sözün yorumu da, şöyledir. “Çadırdaki arkadaşlarına kızarak, askerlerle konuşmadı. Bu söz birisinin işlediği bir iş yüzünden, öbür arkadaşlarına da kızarak, konuşmayan kişi için söylenir”⁵⁹. Burada herhalde, kendi çadır arkadaşlarına kızarak, bütün ordu ile konuşmayan, bir asker söz konusu olmalıdır. Brockelmann da bu sözü, böyle yorumluyordu. Kaşgarlı Mahmud burada otağ sözünü, hayme (çadır) sözüyle yorumlamıştır⁶⁰. Brockelmann, yukarıda sunduğumuz asker otağı ile ilgili atasözünü yorumlarken, “otağ” sözünü, “otağ arkadaşlığı, akranlığı, diye yorumlamıştır. Çünkü Arapça metinde, “otağ akranı” denmiştir.

Otağın bir devlet sembolü olarak önemi, savaşta ve akında sağladığı yararlar, yapısı ve dış tesirlere karşı dayanıklılığı, bölümleri, aile birliğini sağlamasıdır. Otağ sözü Türk kültüründe ilk kez, XI. yüzyılın ikinci yarısında, Karahanlı kültür çerçevesinde görülüyor⁶¹.

Karahanlı çağında “ordugahdan başkente; otağdan da, saraya veya odaya ” geçildiği bir çağdır. Odası veya evi olmayan yabancı ve garip kimsedir⁶².

Hayme (çadır), kırdaki (berri) vatan, diğer bir anlayış da “menzil” diye yorumluyordu. İbn Mühenna ise otağ ocak, “ateş yeri” diye yorumlamıştır⁶³.

Hakanların “otağ” ile “ bayrak” birbirinden ayrılmayan deyimleriydi. Otağ sözünün kökleri daha karanlıktır. Esasen Göktürk ve Uygur çağında henüz daha otağ sözünü göremiyoruz. Türklerde “bayraksız otağ, otağısız da bayrak olmaz” bir söz bulunmaktaydı. Savaştan önce, otağ ve tuğlar dikilir ve davullar vurulurdu. İki ordu karşılaşınca, eski Türklerin ilk yaptıkları iş, “hanlık otağını” kurmaları olurdu⁶⁴. Türk Hakanlarının otağları kubbeli olur ve göğün de, yerdeki bir sembolü gibi sayılırdı⁶⁵...

⁵⁸ Donuk, s. 83.

⁵⁹ DLT, C.III, s. 208.

⁶⁰ DLT, C.III, s. 156; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 254.

⁶¹ age, s. 253.

⁶² age, s. 256.

⁶³ age, s. 256.

⁶⁴ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 292.

⁶⁵ age, s. 293.

Başlangıçta “otağ”, ya hükümdar çadırı yada devletin bir sembolü idi. Bunun için de Çinliler eski Türk başkentlerini, hep “otağ” karşılığı olan deyimlerle adlandırmışlardı⁶⁶.

Uygur Kağanı, sarayından çok “otağında” otururdu: Yukarıdan, gerek Kara-Balgasun’da ve gerekse Turfan’da, büyük taş binaların bulunduğunu biliyoruz. O devir için, çok medeni sayılabilecek böyle bir başkente sahip olmasına rağmen Uygur hükümdarı, yinede kendi çadırında oturur ve elçileri orada kabul ederdi⁶⁷. Otağların “renklerine göre” herkesin devlet içindeki dereceleri belli olurdu.⁶⁸ Bu gün, Çin Türkistan’ı olan Kaşgar ülkesinde üç renkte çadırlar görülür:

1. Kara otağlar (Tutsak olan kara-kemiklerindir)
2. Ak otağlar (Egemen olan ak- kemiklerindir)
3. Kızıl otağ (Altın –kemiklerin (tiğınlerindir)⁶⁹

1.2. Ogur (Devlet) / Kıw

Ogur: Uğur bereket, devlet⁷⁰. **Kıw** dabaht ve devlet anlamındaydı⁷¹. Devlet, müşterek bir hâkimiyete boyun eğen ve muayyen bir toprak üzerinde oturup bütünün istiklaline ve azasından her birinin devamına riayet ettirmek maksadını taşıyan ailelerin birliğidir⁷². Prof Dr. Cevdet Gökalp’e göre devletin unsurları: Ahali; yani vatandaşlarından meydana gelen insan topluluğu. Devletin birinci unsuru ahalidir. Ülke, devletin ikinci unsuruydu. Ahali, yeryüzünde belli bir toprak parçası üzerinde yaşamak zorundadır⁷³. Hükümet ise halk arasında sükûn ve asayiş sağlayacak, onların ortak ihtiyaçlarını giderecek, başka toplumlarla temas kuracak bir heyete, müşterek bir idareye ihtiyaç vardır. Bağımsız olmak, devletin istiklalini kazanmasıdır. Hükümdarlık alametleri; otağ (hakan çadırı), örgin (taht), tuğ, davul, sorguçtur⁷⁴. İl (el) bağımsız topluluk, devlet anlamı da vardır⁷⁵. Kutadgu Bilig ‘de “devletin olması için, askere ihtiyaç var, askerin olması için, servet dağıtman gerek, servet edinmek için, halkın

⁶⁶ age, s. 281.

⁶⁷ age, s. 282.

⁶⁸ age, s. 294.

⁶⁹ Gökalp, s. 7.

⁷⁰ DLT, C. I, s. 53.

⁷¹ DLT, C. I, s. 332.

⁷² Anadol vd., s. 221.

⁷³ age, s. 223.

⁷⁴ age, s. 224.

⁷⁵ age, s. 213.

zengin olmalıdır. Halkın zenginliğini ise ancak örf'ler sağlar"⁷⁶. Diyerek günümüz devletlerinde ışık tutmaktadır. Aslında bu Osmanlılar döneminde daire-i adliye veya hakkaniyet çemberi denilen kavrama da denk düşmektedir⁷⁷.

Türklerde “il” deyiimi, günümüzde ‘devlet’i ifade eden kavramın karşılığı olarak kullanılıyordu Göktürk ve Uygur çağında “il” deyiimi, “devlet” anlamına kullanılıyordu. Türkçe “ili” deyiimi, Çince “kuo” sözünün anlam bakımından, tam bir karşısı idi. Çincedeki “kuo” sözü, “devlet” ve “ülke” anlamına kullanılıyordu. Sınırsız bir toprak parçası ile hükümdarsız bir ülke, “ili” olamıyordu⁷⁸. Eski Türklerin, “il gide, töre kalır” diye söyledikleri atasözlerinde bile bulabiliriz.⁷⁹“ Tahta oturup; Türk Budunun ilini ve töresini, tutuvermişler! Düzenleyivermişler⁸⁰...”

Türk Devletin başında Kağan bulunur. Akralarını Han rütbesi ile kendisine tabi oymakların başına vali olarak geçirir. Kendisine sadık diğer yakınlarını ve taraftarlarını uygun rütbeler verirdi⁸¹. Bu unvanların dışında, İlteber, (elteber) Uygur'lardan bir kısmının ve Volga (idil) Bulgarları reisi idi. Iduk Kut, İdi Kut(Tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal unvan) Turfan'daki Uygurların hükümdar lakabı, Çur: Batı Türklerinden Tu-lu zümresinin reisi. Bu unvana Hazarlarda ve Peçeneklerde de rastlanır. Tudun: Gök-Türklerde Avarlarda, Hırvat'larda, Karahanlı'larda ve Kalaç-Türk menşeli emirlerin de kullandığı unvandı. Kaşgarlı Mahmud'a göre bu rütbe kâğan'dan sonra gelmektedir⁸².

1.3. Oguş (Aile) / Urug (Hısım)

Oguş kelimesi, DLT ‘de hısım⁸³olarak anlamlandırılırken Orhun kitabelerinde farklı anlamlarda geçer. Orhun kitabelerininintercümelerinde bu kelimeye (kabile, boy, soy, akraba, nesil, aile)daha çok aile kavramlı anlamlar yüklenmiştir. Kitabelerdeki “yegirmi yaşında Basmıl Iduk kut oguşum bodun erti” sözünden bu mana anlaşılmaktadır⁸⁴.Uygurlarda kan bağı ile bağı olan küçük birliklere “oguş” denildiği

⁷⁶ Rasony, s. 58.

⁷⁷Geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Devlet ve Siyaset Nazariye ve Gelenekleri” *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, yayınları, Ankara,1967, s. 259–271.

⁷⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 211.

⁷⁹ age, s. 234.

⁸⁰ age, s. 234.

⁸¹Rasony, s. 59.

⁸² age, s.61.

⁸³ DLT, C. I, s.6, 88.

⁸⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, Kitabeler, II, Doğu, 25.

belirtilmiştir⁸⁵.(Bugünkü oğul anlamında kullanılmıştır.) Göktürklerdeki “uguş” deyiminin durumu biraz daha karanlıktır. Yazıtlara bırakılırsa, Bilge Kağan kendine akrabalarına da “uguşum” diyordu. Bunun yanında aynı zamanda, Beş-Balığ’da oturan Basım Türklerine de “uguşum, budunım” deniyordu. “Urug” sözü eski Türkçede, kan bağı ile bağlı birlikleri ifade etmek için yerinde kullanılan bir deyimdi. “Urug” veya “uruk” sözünün esas anlamı, “tohum, nesil, zürriyet ve soy” demektir. Anadolu da, “urugderik” soy demektir⁸⁶. “Uruk”, ulustan küçük, boy’dan büyüktür.Babür’ün “Vekayi’inden bu kelimenin anlamı; iki şekilde gösteriliyor: 1. Hısım, akraba ve taallukat, 2. Hükümdar eşyası. Uygur sözlüğünde ise: 1.Nesil, kuşak, soy, torunlar, 2. Tohum, ekin.

Eski Türkçede ise kan bağı ile bağlı birlikleri ifade etmek için yerinde kullanılan bir deyimdir. Kırgız yazıtlarında ise küçük boylar için kullanılan bir deyimdir. Prof Zeki Velidi Togan, “uruk” un oymak, arış, soy, tire, ara, gibi tali bölümlere ayrıldığını söyler ve Türkmen Urukları Yağma ve Çiğil Uruklarından bahseder⁸⁷.

Çin de olduğu gibi, Türklerde de beş unsur (oguş veya ugruş) adı altında, ateş, ağaç, maden (altın ve demir) su ve topraktan bahsedilmektedir. Yine Çin de olduğu gibi, her insan veya sülalenin bir unsuru vardı. Bazen bu unsurlardan kut (yetki) alıyorlardı. Bu yüzden unsurlara da “kut” dendiği yazılı kayıtlarda görülür. Ayrıca Türk metinlerinde “yil” (yel) unsuru çok fazla geçerdi. Türklerin unsurlara ibadet ettiği rivayet edilir. Uygur metninde, su, ateş ve altın unsurlarının hükümdarlık kutu ile ilgili olduğu anlaşılmıştır. Kaganın “uğruş”u (soyu) ise altına benzetilir. Çin tarihlerinde efsanevi Gök Türk hükümdarlarının unsurları ile ilgili mucizeler geçmektedir⁸⁸.

Konunun başında açıklandığı gibi Kaşgarlı, kelimenin Oğuz lehçesinde kabile aşiret, hısım manasına geldiğini söyler. Diyarbakır’da kadınların konuşmalarında; soy, baba tarafı, sop ise, ana tarafı akrabaya denilir⁸⁹. Anadolu’da birçok yerde Yörük Türkmenlerinde “oymak, soy” kelimeleri bilinmekte ve kullanılmaktadır⁹⁰.

⁸⁵ Donuk, age, s. 81.

⁸⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 195.

⁸⁷ Anadol vd.,s. 221.

⁸⁸ Emel Esin, *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*, C.II, İstanbul, 1978, s. 96.

⁸⁹ Anadol vd., s. 221.

⁹⁰ age, s. 221

1.4. Bodh (Boy)

Bodh, kavim, kabile, aşiret, hısım. Oğuzlarda birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selamlaşırlar, sonra “boy kim” diye sorarlar. “Hangi kabiledensin?” demektir. “Salgur” diye cevap verir. Yahut kitabın (Kaşgarlı kendi divanından bahsediyor) baş tarafından söylediğim boy adlarından birisini söyler. Bundan sonra konuşmaya başlarlar. Yahut durmaksızın ayrılırlar. Böylelikle birisi öbürünün kabilesini tanımış olur⁹¹. **Bodh**,⁹² boy anlamındadır. **Yoluşdı** fiili de Divan da geçer. Yağmalaştı anlamındadır. ”Budhun bir ekindini yoluşdı” =Kavim birbirini yağma etti. (yoluşur-yoluşmak)⁹³ Ayrıca DLT’ de birçok yerlerde “boy” olarak geçen kelime yalnız bir yerde “bodı” şeklinde⁹⁴ yazılmış ve “kavim, kabile” diye çevrilmektedir⁹⁵.

Bod, eski Türk sosyal yapısında belirli bir topluluk birimini ifade etmektedir. Aile ve soyların bir araya gelmesi ile “boy” teşekkül eder⁹⁶. Eski Türk topluluğunun sosyal yapısı hakkında şimdiye kadar ileri sürülen tasnifler hem bünye, hem de isimlendirilmeler bakımından birbirini tutmamaktadır⁹⁷.

Aileler veya uruglar bir araya geldiği zaman “boy” (bod) ‘lar oluşuyordu. Boy’un başında boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini korumak ile vazifeli bey (beğ) bulunurdu. Buna göre boy, siyasi mahiyette birlik idi. Belirli arazisi ve savaş gücü vardı; mülk ve hayvan sürüleri başka zümrelerinkinden ayırıt edilmekte idi⁹⁸ Oğuz boyunun her boy hususi bir damgaya sahipti. Bu yüzden bir siyasi birliğe dâhil olmuş boy’a “ok” deniyordu⁹⁹. Türk boyları ve umumiyetle Türk siyasi kuruluşları şahıs ile anılmamışlardır¹⁰⁰. Boy beyleri cesareti, mali kudreti ve doğruluğu ile tanınmış kimseler arasından seçim yolu ile iş başına gelirdi. Müstakil olan veya daha yüksek siyasi birliğe katılmış bulunan boylar yaylaklarda hayvanlarını, göçlerde kendi mülklerini ayırıt

⁹¹ DLT, C. III, s. 141; Oguz, bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmen’dirler. Bkz DLT, C. I, s. 55–58

⁹² DLT, C. III, s. 121.

⁹³ DLT, C. III, s. 75.

⁹⁴ DLT, C. I, s. 412.

⁹⁵ DLT, C. I, s. 237, 238, 338; II, s. 209,274; III, 141. Boyda: DLT, C. I, s. 44,51. **Boynı**; DLT, C. I, s. 316.

⁹⁶ Donuk, s. 71.

⁹⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 215; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 203 – 204.

⁹⁸ DLT, C. I, s. 55

⁹⁹ Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, IX/35 (Temmuz 1945), s. 315.

¹⁰⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 218.

edebilmek için özel damgalarını kullanıldı¹⁰¹. Boyda yalnız otlak ve yaylaklar ortak mülkiyetten sayılırdı. Bu tip arazi “devlet” malı olduğu için, buralardan faydalanan at, koyun ve sığır sürülerine karşılık, boydan tahsil edilen, fertlerin kendilerine ait taşınabilir mallarını beraberlerinde götürebilmeleri ve istedikleri gibi tasarruf etmeleri özbenliklerindeki hürriyet duygusu ve serbestçe davranma eğilimini daima canlı tutmakta idi¹⁰².

Eski Türker’de iller bir siyasal toplumdur. Bu siyasal toplum oymaklardan (aşiret) oluşuyordu. Oymaklar da boylardan oluşuyordu. Boylar da soplardan (aile) oluşuyordu. Boy sözcüğü kabile sözcüğünün karşılığıdır. Oğuzlarda en güçlü olan örgüt boy’dur. Bunun karşılığına Gök Türkler oğuş derlerdi. Oğuş sözcüğü Kaşgarlı Mahmut’a göre “oymak” (aşiret) anlamına ise de kullanışta boy sözcüğünün karşılığı olmuştur.¹⁰³ Boy Latince de “phratric” sözcüğünün karşılığıdır. Batı Oğuzlar’da her oymak dört boydan oluşurdu. Oğuz ili yedi oymağı ve yirmi dört boyu kapsardı. Her boyun bir tamgası (damgası) vardı ki bir totemin kalıntısından başka bir şey değildi.

Oğuz Türklerinde bir adamın künyesi boyunun adı ile kendi adından oluşuyordu. Boy adı Avrupa da ki aile adı yerindeydi. Örnek Salur Kazan da olduğu gibi (Salur boy)¹⁰⁴. Tarihin en eski zamanlarında, boy ana-yanlı idi. Yani çocuk anasının boyuna bağlı olurdu. Sonradan baba-yanlı niteliğine girdi¹⁰⁵. Boyun bireyleri arasında ekonomik dayanışma vardı.

Boyların toplumsal yapısı şöyleydi. Boyun demokrat ya da aristokrat olmasına göre değişirdi.. Demokrat bir boyda yalnız boyun kanca ortak bulunan bireyleri bulunur. Bunlar hukukça birbirine eşittirler. Aristokrat boylarda, boyun soylu olan bireylerinden başka oymak adlı halktan (raiyye), kün adlı köle ve cariyelerden oluşan doğal topluluklar da bulunurdu. Boy başkanına Oğuzlarda boy beyi denirdi. Diğer bir adı da “tudun” ’dur¹⁰⁶. Dokuz –Oğuz, Bayırku ve Karluklar gibi büyük boylar, bağımsız birer “bod” idiler. Aynı büyük boylar için “budun” deymi de kullanılırdı. Bunlar da birer millet gibiydiler. Dokuz –Oğuz, Bayırku, Bugu, Tongre, Telengit boyları “Büyük boylar”; Ediz, Sekel, Hun boyları ise “orta boylar” arasında sayılırdı¹⁰⁷.

¹⁰¹ age, s. 219.

¹⁰² age, s. 226.

¹⁰³ Gökalp, s. 126.

¹⁰⁴ age, s. 219.

¹⁰⁵ age, s. 220.

¹⁰⁶ age, s. 221

¹⁰⁷ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 199.

Orhun Âbideleri'ne göre; Türk toplumunun yapısını şöyle özetleyebiliriz:

Oğuş: Aile

Urug: Soy

Bod: Boy, kabile

Ok: Kabile

Bodun: Boylar birliği (siyasi yönden bağımsız veya değil)

Bütün bu sıralama en sonunda, en güçlü topluluk olan devlet (il-el)e ulaşır. Türklere de il baba hâkimiyetine dayanır, baba erkil, yani ailede babanın hukuku hâkimdir. İl (el) bağımsız topluluk, devlet, imparatorluk. Eski Türk cemiyetine ilk sosyal birlik olan aile, kan akrabalığına bağlıdır¹⁰⁸.

KB de “bod” olarak 13 yerde geçen kelime genelde insan boynu anlamında kullanılmıştır¹⁰⁹. Orhun kitabelerinde çok sık geçen bu tabir “budun” diye okuna gelmiş ve umumi olarak “halk, kavim, millet” diye manalandırılmıştır. “bod” sözünün “+n” çoğul ekinin ilavesiyle meydana gelen bodun, boylar birliği” demektir¹¹⁰.

Boy'un üstünde daha gelişmiş bir siyasi kuruluş olan bodun'lar başında çeşitli unvanlar (kagan, yabgu) taşıyan başkanlar bulunurdu.¹¹¹ Eski Türkçedeki aslı “bod” olan bu tabire Tonyukuk ve Şine- Usu yazıtlarında rastlanmaktadır: “Türk sir bodun yerinde bod kalmadı..” (Türk bodun'un yerinde boy kalmadı)¹¹²

1.5. Budhun / Buyun (Ulus / Halk)

Budhun: Ahali, halk, avam (Çiğilce)¹¹³.

Boylar birliğine “bodun” deniyordu. Boylar birliği, bir sosyal yapı ifadesi olarak, halk, kavim, millet anlamına gelmektedir¹¹⁴.

Başında umumiyetle, arazisinin genişliğine ve halkının ve çokluğuna göre Yabgu, Şad, İlteber vb. gibi unvanlar taşıyan idarecilerinin bulunduğu “budun” müstakil veya bir “il”e tabi olabilirdi. Boylar çoğunlukla soy ve dil birliğine sahip oldukları halde, budunların daha ziyade, boyların sıkı işbirliğinin meydana getirdiği siyasi topluluklar

¹⁰⁸ Anadol vd.,s. 213.

¹⁰⁹ Donuk, s. 70.

¹¹⁰ age, s.66; **Yuş:** sıkışma, Oğuzca “budhun yuş boldı.” Halk sıkıştı. DLT, C. III, s. 4.

¹¹¹ DLT, C. I, s. 71.

¹¹² Donuk, s. 71.

¹¹³ DLT, C.I, s. 398; Budun kavramına ek olarak divanda **Budulug- bukunluk:** DLT, C. I, s. 499;

Budunluğ bukunluğ kişi : “Ulus, oymağı olan kişi”; **Budhun terildi:** Halk toplandı. DLT, C. II, s. 127; **Yığıldı:** “Budhun yığıldı”. Halk toplandı. ”. DLT, C. III, s. 80; **Yuladı:**”Beg bodhunluğ yuladı”. Bey budun üzerine yardım etti. ”. DLT, C. III, s. 90.gibi kavramlarda varır.

¹¹⁴ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 219; Altunsoy, s. 27.

olduğu anlaşıyor. Bugünkü “halk” tabirinin eski Türkçe’ de karşılığı ise “kün” (gün) idi. Fakat “ulus” sözü kavim veya herhangi bir topluluk değil, yer memleket, ülke manasında idi¹¹⁵.

Uluş: Köy, Çiğilcede Balasagun ile onun yanındaki Argu şehirleri halkına “ulus” şehir denmektedir¹¹⁶. Bu madde Gök Türkçe yazılı kitabelerde uluş şeklinde yazılmış olup, Uygur metinleri başta olmak üzere Türkçe belge ve lügatlerde daima “memleket, ülke, köy, şehir” vb. manalarında kullanılmıştır. Moğollar devrinde “ulus” şeklinde hem telaffuz değişikliğine uğramış hem de Moğol devlet teşkilatı ve hükümlerlik anlayışına uygun olarak, içindeki halk ile birlikte tasarruf edilen mülk, malikâne manasını almıştır¹¹⁷.

Uluş sözü, Karahanlı kültür çevresinde, bu kavramın cevabını az veya çok veriyordu. Hayvancı Çiğil Türklerine göre uluş sözü, köy (kariyye) demektir. Azıcık Taciklere yakın olan Argulara göre ise uluş, “belde ve şehir” manasında kullanılıyordu. Bundan dolayı da Balasagun şehrine Kız-ulus adı veriliyordu. Bu, Kız –ordu’nun karşılığıydı. Ancak içinde “belde” manası da vardı. İbn Mühenna da bu sözü, vilayet olarak yorumlamaktadır. Ona göre ise il nahiye demektir¹¹⁸. Ulus sözü bugünkü Türkçemizde yanlış olarak kullanılmaktadır: Türklerin “ulus” sözü de önemli bir devlet deyimidir. “ulus” “içindeki insanlarla beraber düşünülen bir “vilayet” veya büyük bir “eyalet” demektir. Devletin bir vilayetini veya eyaletini gösterirdi. Mesele “kuz –ulus” ise, surlarla çevrili şehrin kendi adı idi. Yukarıda açıklandığı gibi Moğollarda görülen bu deyim sonradan “ulus” sözü Moğol Cengiz han devletinde onun oğullarından birinin idaresine verilmiş, “pay”lara deniyordu¹¹⁹... Bu sebeple “ulus” denince hem bir bölge hem de bir halk kitlesi hatıra gelmelidir.

Budun, bugünkü “millet kavramını karşılayan gelişmiş bir deyimdi: Millet, belirli bir bölgede yaşıyan müşterek, dil, kültür ve tarih bağları ile birlikte uzun yaşantılara sahip olan bir insan topluluğudur¹²⁰.

“Bodun” deyimini, “bod” sözünden türemiş olduğuna göre “budun” deyiminin, “bod”-kökü ile “un” isim eskiden türemiş olması çok muhtemeldi. Bir kavmin budun

¹¹⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 219.

¹¹⁶ DLT, C. I, s. 62.

¹¹⁷ Donuk, s.89.

¹¹⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 92.

¹¹⁹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 213–214.

¹²⁰ age, s. 203 – 204.

olabilmesi için, bazı özelliklere de sahip olması gerekiyordu. Türklere göre bir millet, “illi budun” ve “kağanlı budun” olmalıydı. “Türk budun” deyimi, yalnızca Gök Türk devletini kuran soylu boylara verilen bir ad olmalı idi: Yazıtlarda “Türk Budun” ,yani “Türk Milleti” deyimine çok rastlıyoruz. Önemli olan “Türk budunu” nun nerelere kadar yayıldığı ve hangi Türk kavimlerini içine aldığıdır. Eski Türk yazıtları, “Türküm” ve “budunum” deyimlerini kullanıyordu. “Türgiş Kağanı, (benim) Türküm ve budunum idi”¹²¹.

Gök Türk yazıtlarında (komşu kavimlerin adları sıralandıktan sonra) budun’un (halk topluluğunun) maddi refahı, halk tabakalarının, oymaklarının cemiyet içinde birlikte düzenli yaşamlarını sağlama, onları kuvvetlendirme ve yeni oymaklar katarak sayıca da çoğaltma, bahis konusudur¹²². Büyük oymaklar sonunda içtimai bir topluluk meydana getirirler. Oymaklardan, eski hareketli çağlarda çeşitli “topluluklardan” il ve ulus teşekkül etti. İller (orda’lar), oymaklar diğer rakip orda ve oymaklara karşı koyabildikleri sürece varlıklarını muhafaza edebildiler¹²³.

Bir kabile savaşlar sırasında büyük nüfuz kazanırsa, onun reisi, mensubu olduğu kabile yardımı ile tekmil budun’un (kavmin) başbuğu olur. Başbuğ tebaasını ganimetler ve toprak ve mülkü ile doyurduğu nispette, hüküm sürmesi müstakil olur ve idaresi altında birleştirdiği devlet de büyüdükçe büyür”¹²⁴.

Eski Oğuzlara da ve öbür Türk kollarında budun topluluğu gibi il topluluğu da siyasal bir topluluktur; budunsal (kavmi) bir topluluk anlamında değildi. Bu anlamda uruk sözcüğünü kullanabiliriz. Uruk, Kaşgarlı Mahmut’a göre “tohum”¹²⁵ demektir. Bir tohumdan gelen topluluklar budunsal topluluklardır¹²⁶. Budunla ilgili sonradan Türk devletlerinde bazı kavramlarda ortaya çıkmıştır. Örneğin Bodun Bitiği, Karahanlılar Devleti’nde, halk, cemaat ile ilgili tutulan belge veya vesikaya verilen addır¹²⁷. Bodunla ilgili teşkilatlar da vardı. Bu teşkilât, âdeta şehirlerdeki hazır kuvvetlerdi. Karışıklık ve tehlike anında bu teşkilât mensupları ön plana çıkarlardı. Şehirlerin ekonomisi ve sanatı, teşkilâtın (ahi) elinde bulunduğu gibi, şehirlerin idaresine de sahiptiler. Ayrıca bu

¹²¹ age, 203- 205.

¹²² Rasony, s. 59.

¹²³ age, s. 56.

¹²⁴ age, s. 58.

¹²⁵ DLT, C.I, s. 63–64.

¹²⁶ Gökalp, s. 126.

¹²⁷ Donuk, s. 69

teşkilât İslâm'ın yayılmasında da etkili olmuştur¹²⁸. Budun Erki ise, Karahanlılar Devleti'nde, halk üzerinde hâkim olmaya, siyasî iktidarı elde bulundurmaya denirdi.¹²⁹

1.6. Nom (Millet) / Şeriat, Yasa

Millet, şeriat, yasa. Buradan alınarak “Tenğri nomi” denir ki, “Allahın dini ve şeriatı” demektir. Bu dönemde bütün dinlere de “nom” denir; bu Çince bir kelimedir¹³⁰. “Millet ve şeriat” anlamı vardır. Kaşgarlı'nın metninde bu kelimenin karşısında Arapça “din” ibaresi kullanmıştır. Hâlbuki bizim edebi dilimizdeki millet sözü ulus (nation) manasında kullanılmaktadır¹³¹. Eski Türkler dine nom adı verirlerdi. Din kitabına da Nom derlerdi¹³². Eski Türk dinin din başkanlarına toyon adı veriliyordu¹³³. Eski Türk dinine Toyonizm ya da Nom demek gerekir. Cihan Küşa 'da Türk dininden olanlara nomi, nomiyan denir denmektedir. Yine Nomilerin elinde nom adlı bir kitapları varmış diye bahseder¹³⁴.

1.7. Kişi Kamuğ (Halk) / Tüz (Halk, Reaya)

Kişi Kamuğ: Bütün halk¹³⁵. Divandan başka Gök Türker'de yazıtlarında bu maddeye rastlanmakta ve aynı anlamda kullanılmıştır. Gök Türker'de halk tabakasına “kara kamıg budun”, yani “kara kemikli millet” denirdi¹³⁶. Görüldüğü gibi millet, reaya gibi anlamları vardır.

1.7.1. Tüz / Düz

Halk, reaya anlamında olup, “el tüz netek” vilayet ve halk nasıl? diye Kaşgarlı'da geçmektedir¹³⁷. Tüz, (eşit töre)nin anayasa hükmünde, değişmez prensipleri vardı ki,

¹²⁸ Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara, 1977, s. 282-283.

¹²⁹ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 82.

¹³⁰ DLT, C. III, s. 137.

¹³¹ Abdullah Battal Taymas, “Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C 11, İstanbul, 1954, s. 87. (Millet ibaresi günümüzdeki anlamını almadan önce-Cumhuriyetten önce- “nation” anlamı taşımazdı. Dinî cemaatlerin her birinin adı idi. Yahudi milleti, Ermeni milleti Rum (ortadoks) milleti, İslam milleti vb. gibi. Bkz. Osmanlılarda millet sistemi)

¹³² El Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa* (Çev: Mürsel Öztürk), C.I, Ankara 1998, s. 10.

¹³³ Gökalp, s. 21.

¹³⁴ age, s. 22. Toyonizm denilen bir din yoktur. Z.Gökalp'ın milli Türk dini zannettiği bu din, Budizm'den başkası değildir. Bkz. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara, 1972, s. 1.

¹³⁵ DLT, C. II, s. 11; DLT de **Kamuğ** kelimesi birkaç yerde geçmektedir :“kamuğ kişi tüz ermes = herkes bir olmaz”; **Yuş**: sıkışma, Oğuzca “budhun yuş boldı.” Halk sıkıştı. DLT, C. III, s. 4; **İrmem teriştı**: Halk yığınaklara toplandı. . DLT, C. I s. 107.

¹³⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 01.

¹³⁷ DLT, C. III, s. 123.

KB deki kayıtlardan tespit edildiği kadarı ile bunlar; Könilik (adalet), uz'luk (iyilik), tüz'lük (eşitlik) ve kişilik (insanlık, üniversal'lık)¹³⁸ KB' de tüz, halkın eşit olması anlamında kullanılmıştır¹³⁹.

DLT' deki 'tüz' maddesi ile ilgili eski Türk yazıtları, Gök Türk devletinin güçlü çağlarından söz açarken şöyle diyordu: "Kağanları, Bilge –Kağan imiş! Buyrukları, yine Bilge imiş, Alp imiş! Beğleri yine, Milleti yine tüz, (yani anlaşma ve uyuşma içinde) imişler!" Bu satırlara göre, kağandan halka doğru Türk büyükleri, şöyle sıralanıyordu.

1. Kağan, 2. Buyruk'lar, 3. Beğler, 4. Halk ve Millet (tüz).¹⁴⁰ Ülkedeki asayiş, Türklerde daha çok , "tüz", yani düz sözü ile anlatılmıştır. "Büyükklü küçüklü, beyli budunlu düzelme", memleket, içinde bir asayişin bulunduğunu gösteriyordu¹⁴¹.

Yaf(v)gu / Yabgu: Halktan olup, hakandan iki derece aşağıda bulunan kişiye verilen lakap idi¹⁴². DLT'deki anlamına yakın Karahanlı Devleti'nde; halktan olup, hakandan ikiderece aşağıda bulunan kimseye verilen ad olarak geçer¹⁴³.

Türk devlet teşkilatında çok eskiden beri bilinen bir yüksek idari askeri unvan olup, M.Ö Asya Hun devletinde kullanıldığını tarih bilimi araştırmacıları kabul etmektedirler. Orhun kitabelerinde (VIII. yüzyıl) sık geçen bu unvan, Gök Türk Hakanlığının kurucusu olan Bumin Kagan'dan önce atası (535) Tu-ye-hu, unvanın Çince şekli ile "Ta-ye-hu"(büyük yabgu) olarak tanınıyordu. Tuna Bulgarlarında "han" unvanı ile birlikte geçtiği¹⁴⁴söylenen ve "şu-bigi" veya "şuvığı" diye okunan "yabgu" unvanı olması gerekir. Bir ihtimal aynı unvan Avrupa Avarlarında kullanılmaktaydı. II. Gök Türk hakanlığını teşkilatlandıran İltiş (681–692) Kagan küçük kardeşi To-si-fu'yu "yabgu" olarak görevlendirmişti. Uygur kağanı Moyen-Çor (747–759) da oğullarından birini "yabgu" olarak vazifelendirmişti. Türgiş hakanlığında da "yabgu" unvanı mevcuttu. Karluk tarihinde "Üç-Karluk" bey'inin "yabgu" diye anılması Karluk'larında bu unvanı kullandıklarını anlıyoruz. Yabgu'nun Oğuz boylarınca da ma'lum olduğu bilinmektedir¹⁴⁵.

¹³⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.2 35; Kafesoğlu, Kudatgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri, s. 13–20.

¹³⁹ Vergi yükümlüsü olan teb'a olsa gerek. Halk tabiri amorf bir kavram, yani o dönemde kullanılmıyordu.

¹⁴⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 258.

¹⁴¹ age, s. 238.

¹⁴² DLT, C. III, s. 32.

¹⁴³ Genç, s. 238.

¹⁴⁴ Donuk, s. 56.

¹⁴⁵ age, s. 7.

Yabgu unvanının aslında hakandan sonra gelen ve imparatorluk arazisinin bir kısmını idare ile sorumlu ve hükümdar ailesine mensup şahsın taşıdığı bir unvan olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Seyhun Oğuzlarında olduğu gibi devlet başkanın unvanı durumuna yükselmiş ve daha sonraki devirde aşağı - yukarı aynı durumu muhafaza etmiştir. Ebûlgazi Bahadır Han'ın "Şecer-i Terakime'sin de (1660) Kayı Hanın oğullarından birinin adı Dib -Yavku'dır. Yabgu deyimi bazı Türk lehçelerinde "cabgu" şeklinde de görülmektedir. Türk lehçelerinde "y-c" değişiminden doğan bu farklı söyleyişin ilk defa VI. yüzyılda batı Türk lehçelerinde Hazarca ve Bulgarcada ortaya çıktığı düşünülmektedir.¹⁴⁶ Yabgu tabirinin Türkçedeki (b-v,b-f)değişimi yolu ile "yabgu, yafgu" olarak söylendiği de vakidir¹⁴⁷.

Yabgu unvanının menşei hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. J.Marquart'a göre İranî (Tohar) dir. F.Altheim ise Tuna Bulgar kitabelerinde geçen "ya- b-g" unvanının "yay-bey" olacağını düşünerek, Türk dilinde "bag" şeklinde girmiş olan bu kelimenin İran menşeli olduğunu ve bu delillere dayanarak yabgu kelimesinin "ya - bagu" şeklinden çıktığını söyler. Ayrıca Pehlevî metinlerindeki "ypgw" şeklinin Soğd tesirinde değişmiş telaffuzu olduğunu düşünerek yabgu kelimesine "yayın efendisi, yayı çok iyi kullanan" manasını taşımaktadır¹⁴⁸.

Yabgu tabiri ilk olarak M.Ö. Çin kaynağı Shi-ki'de Asya Hun devleti teşkilatında bir kanat sorumlusunu ifade etmek üzere Çince transkripsiyonu ile "Hiepho" şeklinde geçmektedir. Türkçe V. Thomsen tarafından açıklama yapılmıştır. Türkçedeki "yap" (yapmak, düzenlemek, inşa etmek) fiil köküne +gu" ekinin ilavesiyle meydana gelen tabir olarak değerlendirilmiştir¹⁴⁹.

Tüksin:Halktan olup Handan üç kat aşağı bulunan kişi.¹⁵⁰ Tüksin unvanının "teksin" okunmasının daha doğru olacağı ve yugruşla aynı görevi yapan kimse olduğu ifade edilmektedir. Çiğil hükümdarının da telaffuzu kesinlikle tayin edilememiş olan bu unvanla anıldığı anlaşılmaktadır¹⁵¹.

¹⁴⁶ age, s. 58.

¹⁴⁷ DLT, C. III, s. 380.

¹⁴⁸ Donuk, s. 59.

¹⁴⁹ age, s. 62.

¹⁵⁰ DLT, C. I, s. 437.

¹⁵¹ Donuk, s. 54.

Tükse kavramı da, halktan olup, hakandan üç derece aşağıda bulunan devlet adamına denir¹⁵².

Yuğruş: Türklerce halktan olup vezirlik derecesine çıkan bir adamdır. Bir Farslıya yahut başkasına – geniş varlıklı olsa bile- bu lakap verilmez. Yuğruş Hakandan bir derece aşağıdır. Ona siyah ipekten bir çadır (şemsiye ?) verilir. Yağmurda, karda, sıcakta başı üzerinde tutulur¹⁵³. XII. ve XIII. asırlar arasında Uygur ve Karluk hakanlık devletlerin de (yuğruş), Avrupa Avar imparatorluğunda (VI. ve IX. yüzyıllarda) yugurus, jugurus, jugur (karoleng çağ) şeklinde görülen bu unvan bir nevi bakanlık görevini yapanlar tarafından taşındığı görülmektedir. DLT ve KB’ye göre, hükümdar ailesine mensup olmayan ve İslam Devletlerinde vezir mertebesine yükselen kişilerce de kullanılmıştır. Yoğruş ve yuğurruş Avarlardan intikal etmek üzere Hırvat’larda ve XI. yy. Karahanlı Devletinde eski şad unvanı yerine geçmiş fakat yabgu unvanından üstün tutulmuş bir makamı göstermekte olup, XII - XIV. yy’ da Hindistan Türklerinde Halaç reislerinin unvanları arasında da yer almıştır¹⁵⁴. Omurtağ Han zamanında bir büyüğün adı olarak zikredilmiş olması ihtimali de aynı unvanın Tuna Bulgarlar tarafından da kullanıldığına delil sayılabilir. Avrupa Avar hakanlığındaki durumuna göre yuğruş tabiri “akıllı, zeki, kavrayışlı” diye manalandırılmakta ve Türkçe ogur (ugur) sözü ile irtibatlandırılmaktadır¹⁵⁵.

Kaşgarlı’ya göre, halk arasında yetişmiş “vezir”lere verilen “yuğruş” unvanlı bir zatın bulunduğu ve bir devlet meclisi de vardı. Bu hey’et ile hakan arasındaki irtibatı Tayangu (hacip - ulu hacip) sağlar¹⁵⁶. Ayrıca Han unvanı ile karşılanmış ve “yuğruş” unvanı da muhafaza edilmiştir. Firuzşah’ın babası “Melik Yuğruş” diye anılıyordu¹⁵⁷. Karahanlılar Devleti’nde, halktan olup vezirlik derecesine ulaşmış olan hükümdar adına çeşitli devlet işlerini yürüten, merkez teşkilâtının basında bulunangörevliye denir¹⁵⁸.

¹⁵² Genç, s. 238

¹⁵³ DLT, C. III, s. 41.

¹⁵⁴ Donuk, s. 64.

¹⁵⁵ age, s. 65.

¹⁵⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 344.

¹⁵⁷ age, s. 353.

¹⁵⁸ Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997, s. 48.

Toyın: İslam olmayanların din ulusu. Bizde ki müftü gibidir. Toyın her zaman putun yanında bulunur. Kitaplar ve gâvurluk hükmünü okur¹⁵⁹.

Toyın, (İslâm olmayan Türklerde) Buda dininin, din ulusu¹⁶⁰.

1.8. Ülkü (Ahid) / Ülüş (Pay ayrımı)

Ülkü: Ahid, peyman. Gök Türk kitabelerinde hükümdarlıkla ilgili bir tabir olarak geçen bu kelime “nasip, kismet” manalarını vererek Tanrı’nın Türk hükümdarlarına hükmetme ve idare etme yetkisini “nasip” kıldığı telakkisini ifade etmektedir. Kelime daha sonraki devir Gök Türk ve Uygur kaynaklarında, DLT’ de, KB’¹⁶¹de normal manası olan nasip ve kismet kavramlarını ifade eder şeklinde kullanılmıştır¹⁶².

Ülüg / Ülük: Pay, nasip, hisse anlamlarında geçer¹⁶³. Ülüg tabirinin aslı, açıkça belirtildiği üzere üle-mek’ ten pay hisse, kısım üleşmek veya üleş manalarıyla türemiş, söz olup ülü şeklinde ve kısım, pay ve biraz mana değişmeyle tali, kismet kavramlarını muhtevi olarak Türkçemizde yaşamaya devam etmiştir. **Ülülük** fiili de ülük’ten türetilerek kullanılmaya başlanmıştır. Üleştirilmiş, pay edilmiş, dağıtımlı¹⁶⁴. Tanrı yarlık verdiği için, **ülüg** de bahşeder. Yani “pay, kismet, saadet, demek olan **ülüg**’ün sahibi, iktidarın da sahibidir. Kötü ülüg’den kurtulabileceği gibi; “ülügde ozmış” şeklinde belgelerde gördüğümüz, bir anlamı da ‘kismetini yitirmiş insan’, sonradan ülüg’ünü de kazanabilir....Tanrı kimi isterse tahta oturtur, istediğinde tahtan indirir. Bu anlayış İslamiyet’te de kendini gösterir¹⁶⁵.

Ülüş / Ülü: Budun arasında pay ayrış demektir¹⁶⁶. (Pay, halk arasında taksim, hisse) Türklerde vasiyet edilince, töre gereğince tutulması gereken, bir söz idi. Miras payına eski Türklerde ve Anadolu’da “ülüş” denir. Bu pay kişilere olduğu kadar budun ve boylara da verilen bir hisse idi. “Ülüğ” de bir paydır. Ancak Tanrı tarafından insanlar üleştirilen akıl ve şans içinde, böyle denir¹⁶⁷. Ülüş’ün “düşelge” anlamı da vardır. Yani

¹⁵⁹ DLT, C. III, s. 169.

¹⁶⁰ DLT, C. I, s. 274; DLT, C. III, s. 84, 377.

¹⁶¹ DLT, C.I, s. 62, 72, 511; KB, III, s. 505.

¹⁶² Donuk, s. 90–91.

¹⁶³ DLT, C.I, s. 72.

¹⁶⁴ DLT, C.I, s. 511.

¹⁶⁵ Gömeç, s. 184–185.

¹⁶⁶ DLT, C. I, s. 62.

¹⁶⁷ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 190–191.

ekonomik ve hukuk ile ilgili sözdür¹⁶⁸. Görevlilerin Meclislerde, toy’larda belirli yerlere oturması ve böyle toplantılarda, ziyafetlerde yiyeceklerin, yemeklerin önceden belirlenmesi; her görevlinin, mesela koyunun belirli yerlerini yemeğe mecbur bulunmasına da “ülüş” (pay) denir. Daha sonraki devirlerde bu davranış örf haline gelmiş olabilir. “Harp ganimetleri bölüşülürken her kabilenin orun ve üleş’ü dikkate alınarak, ona göre pay verilirdi. Moğollar zamanında önemli bir olaydan sonra orun ve üleşünü bir defa dahi kaybeden kabile yahut oymağın yaylak, otlak, av, vesaire şeyler üzerindeki hukukunu da kaybettiğine dair tespitler bulunmaktadır¹⁶⁹.

1.9. Kut Anlayışı / Karizma

Kut, DLT’ de kutluluk, devlet anlamları verilmiştir. Bu sözden alınarak türetilen “kutluğ” fiili bulunur. Divan’da şu parçadan dahi gelmiştir. “Kut kuwığ berse idhim kulinga-Künde ışı yükseben yokar agar”¹⁷⁰. Anlamı Tanrım bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse her gün onun işi yükselir /rast gider denilmiştir.

Kut, bu sav da ise; “bardı eren konuk körüp kutka sakar, kaldı yawuz oyuk körüp ewni yıkar” (Konuk gördüğünde uğur sayan kimseler gitti, bir karartı gördüğünde evini yıkan kötüler kaldı.) Yani “bir misafir gördüğünde onu uğur devlet sayanlar gitti; çölde bir karaltı gördüğünde konuk sanarak, çadırına gelmesin diyerek çadırlarını yıkanlar kaldı”¹⁷¹. Bunların dışında kut’a Divan’da; uğur, (konuk gelse uğur gelir)¹⁷²; devlet; (“anığ kutı uçdı”=onun devleti gitti)¹⁷³; baht;(onun bahtı söndü)¹⁷⁴ saadet¹⁷⁵; “Anın kut kıw türı togdı”=(onun için kutu, devleti yükseldi)¹⁷⁶; uğur ve devlet; (birisi ihtiyara saygı gösterse uğur ve devlet bulur)¹⁷⁷; uğurlu adamlar, konuklar¹⁷⁸; mal ve baht¹⁷⁹, vb. anlamlar yüklenmiştir.

¹⁶⁸ age, s. 265.

¹⁶⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 231.

¹⁷⁰ DLT, C.I, s. 320.

¹⁷¹ DLT, C.I, s. 85.

¹⁷² DLT, C.I, s. 92

¹⁷³ DLT, C.I, s. 164

¹⁷⁴ DLT, C.I, s. 200

¹⁷⁵ DLT, C.I, s. 72

¹⁷⁶ DLT, C.I, s. 301

¹⁷⁷ DLT, C.I, s. 304

¹⁷⁸ DLT, C.I, s. 384

¹⁷⁹ DLT, C.I, s. 508

Kutan / Kutaldı / Kutandı: Divan'da geçen erkek adlarındandır¹⁸⁰. Kutlu olmak, ulu nasipli olmak, gibi. Misal, "kutandı neng" = nesne kuvvetli oldu, ulu nasipli oldu. Metinde harekesiz olan bu fi'li, mütercimin bu şekilde yazması yerinde ise de, "kuvvetli oldu" diye anlatması yerinde değildir. Çünkü gene metnimizde geçen kutalmak¹⁸¹ ve kutatmak¹⁸² fiilleri gibi, "talih, baht ve devlet" manasına gelen kut sözünden çıkan kutanmak fi'li de "bahtiyar, mes'ud olmak", demekten başka bir şey olamaz. Zaten Arapçası da bunu göstermektedir¹⁸³.

Kuttatı: "Er kutattı"; adam kutlu oldu. (Adam baht ve devlet sahibi oldu.) Herhangi bir şey kut ve ululuk kazanırsa yine böyle denir (kutatur-kutatmak)¹⁸⁴.

Türk tarih ve kültüründe, hükümlanlık anlayışı ve tanrı telakkisinde fevkalade önemli yer tuttuğu ve en eski Türk kültür kelimelerinden biri olduğu anlaşılan kut tabiri ilk defa M.Ö. Asya Hun İmparatoru Mete Han (M.Ö. 209–174)'un unvanında görülmektedir¹⁸⁵. "Gök Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı Kut'u Tanhu." Orhun kitabelerinde de çeşitli yerlerde geçmektedir. "...kutum bar olduğu için kagan olurtum"¹⁸⁶. DLT' ve KB 'de de sık sık zikredilen kut kelimesine şimdiye kadar çeşitli manalarda verilmiştir. Hunların resmi bir unvanı demek olan "Tanrı Kutu" sözleri, en eski atalardan beri aldıkları bir unvandır. Anlamı "Ruhullah" tır. Çünkü kut sözcüğü "ruh-ı mukaddes" anlamını gösterir¹⁸⁷. İslamiyet'te ve bazı medeniyetlerde benzer kavramlar vardır.

V. Thomsen "kut" sözünü "saadet", Z. Gökalp "mukaddes", W. Barthold "saadet, baht" ifade etmişlerdir.¹⁸⁸ Kut, KB' de "majeste" karşılığı kullanılmıştır. Reşit R. Arat "mesud olma",¹⁸⁹ Ahmet Caferoğlu "saadet, devlet, ikbal",¹⁹⁰ Bahaeddin Ögel, "talih ve devlet" manasını vermiştir¹⁹¹. Bunların dışında "insanın bir nevi otonom ruhi kudreti" olarak da değerlendirmiştir. Sadri Makdi Aarsal, "siyasi iktidar" karşılığı olarak

¹⁸⁰ DLT, C. II, s. 154.

¹⁸¹ DLT, C.II, s. 97.

¹⁸² DLT, C.II, s. 241.

¹⁸³ Abdullah Battal Taymas, "Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I", *Türkiyat Mecmuası*, C. 7–8, İstanbul, 1940–1942, s. 246.

¹⁸⁴ DLT, C. II, s. 299.

¹⁸⁵ Donuk, s. 77.

¹⁸⁶ DLT, İndeks, C. IV, s.388; Ergin, *Orhun Abideleri*, Kitabeler, I, güney, 9, II, kuzey, 7.

¹⁸⁷ Gökalp, s.139.

¹⁸⁸ Donuk, s. 78.

¹⁸⁹ KB, I. Metin, s. 25.

¹⁹⁰ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi II*, İstanbul, 1964, s. 54

¹⁹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, İstanbul, 1971, s. 303, 482.

kullanmıştır.¹⁹² Eski Türkçede kut kelimesinin manası “devlet, ikbal, saadet, ruh, baht” gibi anlamlara gelmektedir¹⁹³. Menşe bakımından Farsçada aranan “kut” kelimesinin Avrupa literatürüne “majeste (haşmetmeab)”¹⁹⁴ şeklinde geçtiği ve bu deyimın eski Kore dini ayinlerine ad olarak verilediği söylenmektedir¹⁹⁵. Kut kelimesinin eski Türkçede ve bugünkü lehçelerde birçok manası vardı. Kut; ruh, manevi kuvvet, cesaret, uğurluluk, talihlilik, ikbalden başka siyaset hâkimiyet kudreti, devlet idaresi kudret ve salahiyet, şevket manalarını da ifade eden çok değerli bir kelimedir¹⁹⁶. Türklerde daha liyakatli olan veliahtlardan biri tahta geçer ve Hakan olurdu. Bu husus kut meselesi ile ilgilidir. Türk hakanın Tengiri tarafından bahşedilen bir husus olması ve hakanında Tengiriden aldığı yetki ile hükmetmesi İslamiyet’teki Cihad anlayışına benzer. Siyasi iktidarda “kut” tabiri ile ifade edilmektedir. Fazilet ve kismet kut’tan doğar¹⁹⁷.

Gök Türk Yazıtlarına baktığımızda, kut ve kutluk Türk Kağanlarına, dolayısıyla hükümdar ailesine ve kişilere Tanrı tarafından verilmiştir. Kut hükümdara veya bunu hak eden şahsa “kut kuşu” diyebileceğimiz bir hayvan tarafından, herhalde “sembolik olarak” getiriliyordu. 2001 senesinde kazılarda bulunan Bilge Kağan’ın hazineleri içersinde bulunan ve Bilge Kağan’a ait olduğu sanılan tacın üzerinde, ağzında çok değerli bir taş tutan kuş motifi bunu yansıtmaktadır¹⁹⁸. Ön Asya masallarında geçen Zümrüdü Anka ile bir tutulan Huma (Kumay) kuşu ile bir tutulur. Kağanın kut, yarlık ve ülüg gibi Tanrı tarafından verilen özelliklere de sahip olması gerekmektedir. Tabi ki, bütün bunlar hükümdarın yaradılışıyla da ilgilidir. İyi huylarla donatılan idareciler milletine ve ülkesine faydalıydılar. Fakat tersi olan kağanların ülkeyi nasıl felakete sürüklediklerine belgelerde rastlıyoruz¹⁹⁹.

Uygur Kağanları da kendilerinin, Tanrının buyruğu ile hükümdar olduklarına inanırlardı. Uygur Kağanları hükümdarlıklarını tıpkı Gök Türkler gibi, “Gök”ün, yani Tanrının buyruğuna bağlarlardı. Tanrı kendisine “kut”, yani talih ile buyruk verdiği için

¹⁹² Sadri Maksudi Arsal; *Türk Tarihi ve Hukuk*, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1947, s. 120.

¹⁹³ Gömeç, s. 182; Kutagu Bilig İndeksi, Ankara, 1979, s. 100; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 13.yüzyılın sonlarına kadar, Ankara, 1982, s. 21.

¹⁹⁴ V.V. Barthold, *Orta ASa Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına (Haz: K.Y. Koprıman - A.İ. Aka), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1975, s. 61.

¹⁹⁵ C. Özender, “Türk ve Kore Halkı İnançları Arasında Benzerlikler”, *III. Milletler Arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Gelenek ve İnançlar*, Ankara, 1987, s. 299.

¹⁹⁶ Anadol vd., s. 661.

¹⁹⁷ Anadol vd., s. 656. (İslami gelenekteki “nasip” kavramı ile ilişki kurulabilir. Örneğin hükümdarlığın ‘nasip’ olması, Allah’ın hükümdarlığı nasip etmesi, kismet etmesi gibi. vb)

¹⁹⁸ Saadettin Gömeç, “Moğolistan’daki Türk Anıtları”, *Türk Edebiyatı*, S. 36, İstanbul, 2003; Huma kuşu ile ilgili günümüzde Hulusi Seven’e ait Erzurum yöresine ait bir türküde bulunmaktadır.”Huma Kuşu Yükseklerden Seslenir.”

¹⁹⁹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 206.

kağan olur ve milletin başına geçerdi²⁰⁰. Eski Türk hükümdarlık telakkisi, karizmatik (hükümdarlık) yetki ve kudreti²⁰¹ tanrı tarafından bağışlanan bir tip olarak kabul edilmiştir. Vesikalar Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini (bağışlandığını) göstermektedir. Bozkır, tanrı tarafından kut ve ülüg (kısmet) ile donatıldığı için Türk idareciler işbaşına gelebilmekteydi. “Kut”, Türk dilinin en kadim ve en yaygın kültür kelimelerinden biridir²⁰². Bilinen ve 2200 yıldan beri mevcut olan kut’ un nazari cephesi ünlü siyaset kitabımız Kutadgu Bilig’ de açıklanmıştır. Buna göre “kut” un tabiatı hizmet, şiarı adalettir. Fazilet ve kısmet kuttan doğar. Beyliğe yol ondan geçer. Her şey kutun eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir. Kut, tanrısalıdır. Dünyaya bir iktidar kuşağı ile bağlıydı. Kurt ile kuzu bir arada yaşadı. Bey sen bu makama kendi isteğin ve gücünle gelmedin, O’nu sana tanrı verdi. Hükümdarlar iktidarı Tanrı’dan alırlar²⁰³. Kut’tan feragat etmek, “devletten, siyasi istiklalden vazgeçmek manasına gelirdi. (Kut’umuz senin kut’un oldu; uğrumuz senin uğrun oldu)²⁰⁴. Türk kültür tarihinin abidelerinden biri olan Kutadgu Bilig’de Kut’un mahiyeti aşağıdaki cümlelerde çok güzel bir şekilde açıklanmıştır. “Fazilet ve kısmet kuttan doğar, Begliğe giden yol ondan geçer, her şey kut’un eli altındadır²⁰⁵. Türklerde kut telakkisi sonsuz bir hâkimiyete imkân tanımamaktadır. İdare yetkisi bazı şartlarla sınırlandırılmıştır. Bunlar; dağınık boyları toplamak, nüfusu çoğaltmak, halkı doyurmak ve giydirmek gibi²⁰⁶.

Millet yolunda “gece uymadan, gündüz oturmada” çalışması gereken Türk hükümdarı sıralanan vazifesini yapmazsa, kut’unun Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşerdi²⁰⁷.

Eski Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirinden ayrı müessesler haline idi ve farklı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Fakat hükümdarlığı kedi şahsında temsil eden devlet başkanı, halktan ve ülkeden birinci derecede sorumlu olduğundan, bütün iktidar dizginlerini elinde tutmak durumunda idi. Başkanları o tayin eder, toy’u o toplantıya çağırır, törede değişiklik teklifini gündeme

²⁰⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 240.

²⁰¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 236.

²⁰² age, s. 237.

²⁰³ KB, Beyitler, 461, 674, 673, 1430, 1933, 1934, 1960, 5469, 5947.

²⁰⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 238.

²⁰⁵ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı, 13.Yüzyılın Sonlarına Kadar*, Ankara, 1982, s. 175;

Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 238.

²⁰⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 244.

²⁰⁷ age, s. 245.

getirir, devlet mahkemesi (yargu)’ne başkanlık ederdi. Çünkü tanrının siyasi iktidar (kut) ile donattığı tek şahsiyet o idi. Tarihte Türk topluluklarının, hemen her şeyi ondan beklemesi, bu “tam otorite” anlayışından ileri geliyordu. Askeri güç tam otoriteyi de kolaylaştırıyordu. Töre sayesinde otoriter güç zalim olamamıştır (Kut geri alınır)²⁰⁸.

Gök Tanrısı hükümdara, görevini başarabilmesi için, ferdi kabiliyet ve üstünlükler sağlamıştır. Bu tanrı vergisi lûtfu, batı âleminde Yunanca “kharizma” sözü ile ifade edilir. Bu sıfat hükümdar ailesine de geçer ve sülalesinin kanuni hakkı olurdu²⁰⁹. Karizma (kut)’nın kan vasıtası ile babadan (hatun’dan doğan) oğulların hepsine geçtiğine inanılırdı. Hükümdarın ölümünden sonra, evlatlar arasında vukua gelen taht mücadelesinde ise, içlerinden biri tam başarıya ulaşamadığı takdirde (kut’a nail olmaması) devlet parçalanmakta, iki veya daha fazla müstakil sahaya ayrılmakta,yenidevletler doğmakta idi. (karizmatik veraset)²¹⁰ Türk hükümdarı Tanrı bağıışı “kut” yolu ile yalnız yeryüzündeki insanları idare etmekle vazifeli idi.²¹¹

DLT’ de **kut bulmak**, baht bulmak; **kutaldı**, “kutaldı er”(adam mesut oldu) gibi kavramlar bulunmaktadır. Buna kut aldı da denir. Yani “saadet buldu” demektedir (kutalur-kutalmak)²¹².

DLT’ de **kutlug**²¹³ unvanı da geçer. Bu maddenin anlamıkutlu olmak olarak verilmiştir.

Türk toplumlarında mana denilen yaygın bir güç vardır ki hangi cisme değse ona kutsallık verir. Eski Türklerde mana anlamını vermek üzere kut sözcüğü kullanılmıştır. Kutlu demek, “ kutsal” veya manalı demektir. Kutlu olan varlıklara tapılırdı. Demek ki bunlar tanrı niteliği taşıyordu. Eski Türklerde kut’un bir ışık sütunu biçiminde gökten indiğini görürlermiş. Altın ışık diye adlandırılan bir ışık sütunu her nereye değerse onu kutlu kılardı²¹⁴...Türk ili dört oymaktan oluştuğu için “kut’un” da dört türü olması gerekir. Her renk kutun bir türünü anlatır²¹⁵.

“Kut” ve “altın ışık”; Budun bilimcilerin ve toplum bilimcilerin mana dedikleri şeye Türkler kut derlerdi. Kut, yaygın bir kutsallıktır ki hangi şeyin üzerine konarsa, onu kutsal kılar. Örneğin, kutlu dağ, kutlu maral, kutlu kent (Hokand) gibi. Eski

²⁰⁸ age, s. 253.

²⁰⁹ Rasyonu, *Tarihte Türklük*, s. 59.

²¹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 263–64.

²¹¹ age, s. 346.

²¹² DLT, C. II, s. 122.

²¹³ DLT, C. I, s. 60, 82, 413, 463, 464.

²¹⁴ Gökalp, s. 28.

²¹⁵ age, s. 29.

Türkler, kut'u gökten inen bir ışık (nur) sütunu, bir altın ışık olarak düşünülmüştür (tasarı). Bu altın ışık hangi insan, hangi hayvana hangi eşyaya değse gebe bırakırdı. Başlangıçta yalnız toplumsal ruh vardı ki kut'tan başka bir şey değildir. Bireysel ruh, bireysel toteme yani bireysel yetkiye sahip olduktan sonra oluşurdu²¹⁶. 735 tarihli Bilge Kagan kitabesinde Basmlı (İç Asya'da Beşbalık havalisinde yaşayan) kavminin reisinin unvanı olarak geçen bu tabir “kutsal” manasında “ıduk” ile Türk devletinde siyasi iktidar kavramını ifade eden “kut” tabirinden meydana gelen bir unvandır (İdi Kut)²¹⁷.

Türklerdeki siyasi iktidarın Tanrı tarafından verilmesi telâkkisi İslamiyet sonrası da devam etmiş; bu kez hâkimiyet görevi “Allah” tarafından çeşitli yollar ile verilir olmuştur²¹⁸. Bunun ilk misallerini aşağıda zikredeceğimiz üzere, Büyük Selçukluların atası Dukak'ın rüyalarında göreceğiz. Nitekim Osmanlılardaki hâkimiyet düşüncesi de Orta Asya Türk geleneğinin devamıdır. Onlar, hâkimiyetin bir soy, hükümdar ailesi veya halk üzerinde kabulünü beşeri kanunların değil, “Allah”ın tayin ettiğine inanıyorlardı²¹⁹. Dolayısıyla kendi sultanlıklarını da onlara Allah bağışlamıştı (Osman Beyin anlatılan rüyası).

Küç, DLT de kuvvet, zor, güç, zulüm²²⁰ manasında geçer. İktidar sahibi olmanın bir tezahürü de küç'ü elinde bulundurmaktır. Gücü veren de Tanrı'dır. “Tanrı güç verdiği için, İlteriş'in askerleri, kurt gibi kuvvetlendiler ve bu sayede gelişerek, o siyasi hâkimiyete kavuştu...” Bilge Kagan, 713 yılı başlarında Üç Oğuzları yendiğini, şu cümleyle bildiriyor; “Tengri **küç** birtük üçün anta sançdım, yayındım”²²¹. Kağanın küç'lü olması da lazımdır. Kök Türk Yazıtlarında kağanların güçlüğüne ve yiğitliğine; **küçlög alp** kaganımda anırulu bardıngız, diye işaret ediliyor²²².

²¹⁶ age, s. 57.

²¹⁷ Donuk, s. 19.

²¹⁸ Hasan Basri, “Türklerde Kut Kavramı ve Osmanlıların Kutsiyet Elde Etme Çabaları”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi*, S. 7 Eylül – 2005, Celalabat – Kırgızistan, s. 4

²¹⁹ Halil, İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, *AÜ SBFD*, S.1, Ankara, 1959, s. 81.

²²⁰ DLT, C. I, s. 81, 167, 183,237, 359, 381, 397; C.II, s. 13, 18, 103, 137,138, 195, 289, 334,335; C.III, s. 120, 239, 282, 288, 412.

²²¹ Gömeç, *Kök Türk Tarih*, s. 185.

²²² age, s. 205–206.

1.10. Tuğ / Bayrak

1.10.1. Tuğ

Tuğ, Hakanın yanında çalınan kös ve davul anlamındaydı. “Xan tuğ urdı”; Han nöbet davulu vurdu, mehterhane çaldı anlamı verilmiştir²²³. Bunun yanında Kaşgarlı Mahmut XI. yy’da tuğ sözünü, Arapça “kös ve tabl”, kös ve davul diye yorumlamıştır. “Tuğ, hakanın yanında çalınan kös ve davul” idi. Bu anlayış, DLT’ de iki yerde şöyle geçer;

a) Tuğ, kös ve davul, “tuğ uruldu” nevbet (davulu) vuruldu²²⁴.

b) Tuğ, bir sancaktır “Han tuğ urdu.(Han nöbet davulu vurdu, Mehterhane çaldı²²⁵. Savaşta, savaş işareti olan davul vurulurdu. “Duribat alamet ül harbi vatablu.”

Aslında Kaşgarlı’da tuğ dört yerde geçer. Bunların üçü davul, kös, nevbet anlayışıyla yorumlanmıştır. Birinde ise şöyle deniyordu; “tuğ, sancak (âlem), tokuz tuğluğ Han (dokuz tuğlu sancaklı Han) demektir²²⁶.

“Tuğ” ile “davul” Hun beyleri ile büyük generallerin bir sembolü idi²²⁷.M.Ö 121 yılının yazında Hun Prensinin otağının önündeki tuğ (veya bayrağın) altında, göğüs göğse savaştılar. Beş prensi, beş prensesin annelerini, hakanın hatununu, 39 tane prens oğullarını, esir aldılar²²⁸.

Tayinlerde “tuğ” ve davul” yine yan yana görülmektedir. “Vezirlik verdi... Tuğ ve davulu (tuğ kövrüğü), hep birlikte (birle) verd²²⁹....” Görülüyor ki Tuğ ve davul birbirinden o dönemde ayrılamıyordu. Bu davullu, mehterli bir sancak birliği de olabilirdi²³⁰.

“Tuğ ve davul (tuğ ve kö’ürge), gece nöbetçileri kehte’ül tarafından” korunuyordu. Cengiz Han’ın sık görülen bir yasasıdır²³¹. Otağların önü, düz ve geniştir. Çünkü otağın önünde, “tuğ, bayrak ve davullar bulunurdu. Cengiz Han’ın buyruklarında tuğ, davul ve bayraklarla birlikte, mutfak eşyaları da yer alırdı²³².

Kelime Asya Hunlarından beri mevcut olduğu gibi Gök Türk hakanlığının tuğ’unun tepesinde, hükümdar ailesinin atası sayılan kurt’u temsil eden, altından

²²³ DLT, C.III, s. 127.

²²⁴ DLT, C.I,s. 169.

²²⁵ DLT, C.III, s. 127.

²²⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, s. 21; DLT, C.III, s.127; DLT, C.I, s. 169.

²²⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, s. 41.

²²⁸ age, s. 9.

²²⁹ KB, Beyit, 10336.

²³⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, s. 38.

²³¹ age, s. 39.

²³² age, s. 227

ma'mul bir kurt başı asarlardı. Başkentte hükümdar sarayının ve yaylaklarda hakan otağının kapısı önünde dalgalanırdı. Ayrıca, Türkçe tugluk> tuglu=tuğ (sancak) sahibi, yani baş kabile manasına geldiği ileri sürülmüştür²³³.

Gök Türklerde devletin en yüksek makamındaki Kağanın tahta çıkış töreni, kaynaklarda oldukça renkli bir şekilde anlatılır. Herhalde merasimin yapıldığı yer, Orhun Irmağı kıyısındaki “Ata Sini” idi. Tören alanına üstünde altından bir kurt başı olan tuğ, mehter takımı ve Kağanlık arabası, yani iki tekerlekli kağrı önceden getirilirdi²³⁴. Karahanlı döneminde (bu çağda) kumaşlı bayrak ile atkuyruklu tuğ, aynı sözle tuğ deyimi ile karşılıyordu. Bu yüzden tuğ ve bayrak sözleri üzerinde her zaman kesin konuşmayacağız.

1.10.2. Sancak

Eski Türk devletinde hükümdarlık belgelerinden olan sancak, tuğ kelimesi ile ifade ediliyordu (hükümdarlık alameti)²³⁵. Tarihi belgelerden anlaşıldığına göre tuğ başında bir demet at veya yaban sığırı kuyruğundan dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin aslı bulunduğu bir gönderden ibaretti. “tokuz tuğluğ Xan; dokuz tuğlu Han veya Hakan.” Her ne kadar vilayeti çok, payesi yüksek olursa tuğ dokuzdan fazla olmaz, Çünkü dokuz sayısı uğurlanırlar. Bu tuğlar, turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapılır. Bunu da uğur sayarlar²³⁶. Kutsal Türk sancağı tuğ (başında bir demet at veya yaban sığırı kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerin asılı bulunduğu sırk bayrak) idi. Ayrıca türlü bayraklar da vardı²³⁷. Göktürklerde de “bayrak ile davul’un”, tayın, yetki, istiklal ve bağımsızlık için tam bir yetki belgesi olduğu açık olarak belirlenmiştir²³⁸.

1.10.3. Batrak / Bayrak

Batrak²³⁹ tuğ, şimdiye kadar başı kıllarla donatılmış bir gönder olarak bilinirdi. DLT’ de bu şekilde geçer. Ancak Doğu Türkleri, bayrak yerine de tuğ kavramını kullanmışlardır. “Tuğlu Bayrak” yani tepesi at kıllarıyla süslenmiş bayrak. Davul ve kös

²³³ Donuk, s. 88.

²³⁴ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 207.

²³⁵ DLT, C. I, s. 194; III, s. 127.

²³⁶ DLT, C. III, s. 127.

²³⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 273.

²³⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş, VIII*, s. 41

²³⁹ DLT, C. II, s. 205; C. III, s. 183; M.F. Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken yay., İstanbul, 1983, s. 177-214.

de Tuğ adıyla anılmıştır²⁴⁰. Tuğ ve davul, aynı zamanda eski Türklerde bağımsızlık sembolü idi. Tuğ ve davul Türklerde birbirinden ayrılmayan iki önemli semboldür. Eski Türkler savaştan önce ve büyük törenlerden önce, ilk olarak hanlık otağını kurarlardı. Ondan sonra otağın önüne Tuğlar dikilirdi. Bu yüzden Tuğ vuruldu deyimi “Hanlık davulları vurulduğu” anlamda kullanılmıştır. Çünkü Tuğ ve davul birbirinden ayrılmayan iki önemli öğedir. Türk kağanından tuğ almış olan boylar, diğer boylara göre bir üstünlük ve imtiyaz sebebi gibi kullanılırdı²⁴¹.

“Kurvı çucaç kuruldı” deyimi Hanın çadırı kurulduğunda, “Tugunı tikip uruldı”: Tuğ dikilip nöbet davulu vurulduğunda, “süsi otun oruldı”: düşman askeri ot gibi biçildi, “kançuk kaçır ol tutar”; Nereye kaçarsa o tutar²⁴². Yani özetle Hakanın çadırı kurulduktan sonra tuğ dikiliyor ve nöbet davulu vuruluyordu. Düşman askeri öldürülüyordu.²⁴³ Tuğun sayısı ise hakanın büyüklüğüne göre değişiyor. Kaşgarlı bu sayının dokuzdan çok olamayacağını belirtiyor.²⁴⁴ Selçukluların, Osman Gazi’ye niçin “tuğ ile davul, gönderdiklerini şimdi daha iyi anlayabiliriz. Türk Hakanlarının Tuğları, dokuz veya yedi tane olurdu. Hükümdarın çadırının karşısındaki bayrak sayısı aynı zamanda devletin azametini gösteriyordu. Göktürklerin hükümdarlık çadırında dört bayrak asılıydı.²⁴⁵ Tarihte dokuz bayraklı Moğol hükümdarlarının da olduğu bilinmektedir.²⁴⁶ Dokuz sayısı Türklerin kutsal bir rakamıdır. Çünkü gök dokuz kattan meydana gelmiştir.

Bayrak direkleri, bir nev’i “göğün direği” gibi görülmüştür. Türkler göğün bir demirkazık şeklinde bir direği olduğuna inanırlardı.

Bağımsızlık bayrakla belirlenirdi. Komutanlarının boy beylerinin, Türk halkları içindeki itibarı ve saygıları da yine bayraklarının şekline ve sayısına göre tayin edilirdi. Tuğ ile bayrak, çoğumuz tarafından bir birine karıştırılır. Tuğ ve bayraklar başka şeylerdir. İkisi de kutsaldır. Tuğ bir devletin bağımsızlık sembolüdür.²⁴⁷ Tuğ resmidir. Bayrak ise köklerini sihirden ve dinden alırdı. Göğün ve ebemkuşağının renklerini

²⁴⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VIII, s. 20.

²⁴¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 299.

²⁴² DLT, C. I, s. 199.

²⁴³ Atilla Özkırımlı, “Kâşgarlı’ya göre Türklerde Askerlik”, *Türk Dili*, C. 27, S. 253 (*Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı*), Ankara, Ekim 1972, s. 90; Abdülkadir İnan, “Tuğ-Bayrak(sancak)”, *Türk Kültürü*, Ağustos, 1966, s. 46,

²⁴⁴ DLT, C. III, s. 127.

²⁴⁵ Salim Küçük, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig*, S. 54, 2010, s. 197.

²⁴⁶ Fuzuli Bayat, “Oğuz Epik En’enesi ve Oğuz Kağan Dastanı”, *Sabah: Azerbaycan Elmler Akademiyası*, 1993, s. 153.

²⁴⁷ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 297.

taşıır.²⁴⁸ “Tuğ”, kutlu tüylerden yapılmış, bir devlet sembolü idi. Büyük bir törenle kurban edilen hayvanların (yak veya at) kuyruk kılları bir direk üzerine bağlanırdı.²⁴⁹

Göktürklerin tuğlarının tepesinde, altından yapılmış “kurt başı” heykeli de bulunurdu. Bir tuğ dört bölümden meydana gelirdi. 1.Süslenmiş tuğ direği, 2. direğin başına bağlanmış at veya yak öküzüne ait kuyruk kılı, 3. Tuğ başı (kuyrukların bağının gizlendiği yer), 4. Tuğ başının üstüne konan kurt başı veya boylara ait semboller.²⁵⁰

Tarihte Türkler tarafından kullanılan Tuğlar ve anlamlarda sırasıyla aşağıda verilmiştir.

Tuğ (Turre-i Mâhçe-i Âlem);Hâkimiyet ve bağımsızlık sembollerinden turuncu, kırmızı renkte, ipekten veya kumaştan yapılan bir çeşit sancağa denir²⁵¹. Karahanlı Devleti’nde, hükümdarlık alâmetlerinden, bir nevî mızıkâ takımına da tuğ denir²⁵².

Tûğag (Tuğcu); Nevbet takımını teşkil ederek, günde üç veya beş defa saray kapısı önünde mehter marşları çalmak, hâkimiyet sembollerinden olan tûğları hazırlamak, lüzumu halinde usulüne uygun yer ve şekilde taşımakla görevli vazifeliye denir²⁵³.

Osmanlı Devletinde kamu yetkisinin simgesi olan “tuğ” şöyle bölünmüştü. Sancak beyinin bir tuğu, beylerbeyinin iki tuğu, vezirin üç tuğu vardı. Sadrazam beş tuğa da kullanabilirdi. Altı tuğ padişaha özgüydü²⁵⁴.

1.10.4. Köbrüğe / Kövrüg, Tümrük / Dümruk

Köbrüğe / Kövrüg, Tümrük / dümrük veya def (davul)²⁵⁵ olarak kavram DLT’ de geçer. Eski Türk hakanlığında hakimiyet belgelerinden biri idi. Gök Türkler zamanında “köbrüğe”, Uygur metinlerinde “kövrüg” diye geçen bu kelime dar manası ile “davul” demek olmakla beraber hakan adına belirli zamanlarda çalınan nöbet (mehter) ifade etmiş olsa gerektir. Gök Türklerde tuğ, kös ve davul anlamında olup Hakanın önünde çalınırdı. Bunu da uğur sayarlardı.

Eski Türk devletlerinde hükümdarlık belgeleri şunlardır. Otağ (hakan çadırı), örgin (taht) tuğ, davul (köbrüğe, kövrüg). “Otağı yıkmak”, hükümdarlığa nihayet

²⁴⁸ age, s. 298.

²⁴⁹ age, s. 298.

²⁵⁰ age, s. 299.

²⁵¹ Genç, s. 151.

²⁵² age, s. 152.

²⁵³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 55.

²⁵⁴ Gökalp, s. 108.

²⁵⁵ DLT, C. I, s.479.

vermek manasına geldiği gibi, hakanın belkide hiç uğramadığı uzak köşelerde bu tahtlı sarayların mevcudiyeti bölgenin himaye altında olduğunu belgeler ve emniyetini garanti ederdi. Tahtlar altındandı. Hükümdara mahsus olan köprüge (davul) hâkimiyet belgesi idi²⁵⁶.

1.11.Toy / Kengeş / Meclis-Toygun (Meclis Üyesi)

1.11.1. Toy

Toy, ordu kurağı, ordu karargâhı anlamındaydı. Bu sözden alınarak “xan toy” denir ki, “Hakanın ordu kurduğu yer” demektir. Bunu Oğuzlar bilmezler²⁵⁷. “Yağı otın öçürgen. Toydın anı köçürgen. İşlar üzüp keçürgen. Tegdi okı öldürdü.” (Düşman ateşini söndüren, onları ordudan uzaklaştıran, güç işleri de başarırdı; ona zamanın öldürücü oku değdi.) Toy “ordu karargâhı” anlamındaydı. Uygur metinlerinden beri görülen bu sözcük Dîvânü Lûgat-it Türk’te askerî karargâh anlamındadır. Buradan yola çıkılarak ‘han toy’, “Hakanın karargâhı, hakanın ordu kurduğu yere” denir. Oğuzlar bu sözcüğü bilmezler, şeklinde bir açıklamada verilmiştir.

Hakanın ordu kurduğu, askerinin toplandığı yere toy adı veriliyor²⁵⁸. Eski Türk devlet meclisinde “toy” adının verildiği M.Ö ki, Çin kaynaklarında geçen bazı kayıtlardan çıkarılabilir. M.Ö’ki Çin kaynağı Shi-ki Asya Hun devletlerinde yıllık toplantılardan bahsederken bu toplantıların ilkbaharda yapıldığını anlatır. Bu toplantıya, en başta hakan, hatun, tegin ve diğer elig (elit) üyeler yani bütün hükümdar ailesi mensupları katılırdı. Devlet idaresinden sorumlu asker ve sivil ileri gelenlerin hepsi, ayrıca Türk boylarının begleri ve yabancı tabi kavimlerin temsilcileri iştirak etmek mecburiyetinde idiler. Bu meclis hükümdarlığı tasdik etmek, gerektiğinde hakan seçmek, töre yapmak yetkileri ile bir nevi “yasama kurul” hüviyetinde olup daha sonraki kaynaklarda bu toplantıya “kurultay” diye Moğolca adı ile tanınan “meclis” dirki dönem kaynaklarından biri olan Oğuz Han’ın Destanında “toy” diye geçer.

Toy kelimesinin Türkçede şimdiye kadar yanlış bir yorum neticesi olarak doymakla ilgisi bulunmayıp başlı başına toplantı, resmi müzakere için bir araya gelme manalarına ifade ettiği DLT²⁵⁹ de ve KB²⁶⁰’de açıklanmaktadır²⁶¹. “Toy” sözü,

²⁵⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 256.

²⁵⁷ DLT, C.I, s. 522; DLT, C. III, s. 141.

²⁵⁸ Özkırımlı, s. 90.

²⁵⁹ DLT, C. I, s.522; C. II, 244; C. III, s.141.

²⁶⁰ Arat, KB, Beyit, 2347, 2349, 5340.

²⁶¹ Donuk, s. 85.

Kutadgu Bilig içinde, iki yerde ordugâh manasında görülüyordu. Aynı esrede toy üç yerde halk ve topluluk manasında görülüyor. “Karargâha, konağa (toy) konaklarken (düşerken) görülebilen ve sağlam, korumalı (berk) bir yere konmalıdır²⁶². Sözcüğe Kutadgu Bilig’de şu beyitlerde rastlanmaktadır:

tüşürse toyug ked körüp berk yirig

yırak ıdmasa tıdsa yıgsa erig

“Karargâh kurarken, çok dikkat etmeli ve korunaklı bir yer seçmeli; askerden nöbetçiler tayin etmeli ve bunlar da çok uyanık durmalıdır.

yagıka yagusa yêzekin alu

tüşürse toyug körse ot suv talu

“Öncü kuvveti ile düşmanın yakınlarına sokulmalı; otuna ve suyuna iyice dikkat ederek, karargâh kurmalıdır.”

İbnü Mühenna Lügatinde sözcük için Dan Kelly’de military camp “askeri kamp” şeklinde tanımlanmıştır²⁶³. DTS’de bu madde ile ilgili 2 anlam verilmiştir. Bunlar; 1. Stavka, rezidentsiya “karargâh, konak; 2. Gorod “şehir” anlamlarında kullanılmıştır²⁶⁴. Clauson’da sözcüğün başlangıçta a camp “kamp” anlamı taşıdığı, sonradan a community “topluluk”, large gathering “büyük toplantı”, feasta “şölen”, wedding feast “düğün ziyafeti” anlamlarını kazandığı belirtilmiştir. TS’de “toy II” maddesi altında “ziyafet, eğlence, düğün yemeği, yemekli eğlence” şeklinde tanımlanmıştır²⁶⁵. Toy, bütün Türk lehçelerinde ve Türkçeden intikal ettiği diğer dillerde doğrudan doğruya “meclis, toplantı” manasına gelmektedir²⁶⁶. Devlettebir müessese adı olarak, sonraki asırlarda ortaya çıkıp, zamanla dilimizde de yerleşen Moğolca “kurultay” (aslı khuriltai) sözünün Türkçe karşılığıdır²⁶⁷.

Hun, Gök Türk ve Uygurların yılın muayyen zamanlarında bir araya geldikleri meclislere büyük bir katılım söz konusuydu. Bunlar toy, ya düğün-dernek veya kengeş adı altında gerçekleşiyordu. Bunun yanı sıra savaş kurultaylarının sonbaharda ve Eylül

²⁶² Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 124.

²⁶³ Dankoff, s. 196’dan naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185–1192.

²⁶⁴ Nadaleyaev, 572’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185–1192.

²⁶⁵ Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (II)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1189.

²⁶⁶ KB, Beyit, 4512, 5340, 2347, 2349; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 248.

²⁶⁷ Barthold, s. 249.

ayında, at üzerinde, devletin ileri gelen yetkililerinin iştirakiyle yapıldığından bahsedildiği gibi, hayvan ve halk sayımı da bu mevsimde olurdu²⁶⁸. Bu toplantılara herhangi bir boyun ve beyin katılmamamsı ise isyan demektir. Dede korkut hikâyelerinde böyle durumlara rastlanmaktadır²⁶⁹.

Karahanlı Devleti'nde, devlet meclisine verilen isimdir. Bir "millet meclisi"ni, bir "yasama kurulu" karakteri taşıyan bu meclis, Türk siyasi topluluklarında M.Ö' ki dönemlerden beri süregelen büyük bir "devlet meclisi" müessesesinin devamından ibarettir. Belirli yer ve tarihlerde, hükümdarın açılış konuşması ile başlayan toy, devlet ve millet meselelerini uzun uzun müzakere ederek karara bağlandığı yerd. Sonra zengin sofralar kurulur ziyafet verilirdi. Toyun tabii başkanı hükümdar idi. Toya katılan üst düzey devlet görevlilerine ise "toygun" ismi verilirdi. Devlet teşkilâtında toy; siyasi, iktisadi ve kültürel meselelerde umumi kararların alındığı en yüksek kuruluş idi²⁷⁰. Gök Türk Kitabelerinde geçen "toygun" kelimesine şimdiye kadar umumiyetle "yüksek mevki sahibi" gibi pek açık olmayan manalar verilmektedir. Sonra bu konu tarihilinguistik açıdan incelenmiş ve kelimenin asli manası şu şekilde tespit edilmiştir. "Toy" devlet meclisinin eski Türkçedeki adıdır. İkinci hecedeki "-gun" eki Türkçede "birlik, topluluk veya mensubiyet" manasını vermektedir. Buna göre, "Toygun"²⁷¹ sözünün "toy birliği içinde, toy'a mensup" yani "toy üyesi" (devlet meclisi üyesi) olması gerekir²⁷².

Türkler toy'a katılma hakkına sahip olanlara da herhalde "toygun" demektedirler. Kitabelerde üç yerde geçen (Kitabe, Kuzey-doğu, güney-doğu, güney-batı, str.1) "toygun" sözü, V. Thomsen' den beri çeşitli şekilde manalandırılmağa çalışılmış ve "toygun" diye anılan kişilerin, hakanlık idaresinde öneminden dolayı, "yüksek makam sahibi" olarak tanıtılmak suretiyle anlamlandırılmıştır. Toygun kelimesi, "toy üyesi", "toya mensup" manasına geldiği de kabul edilmektedir²⁷³.

Tegin, Külçor, Apa, Ekin, Yen-hung-ta(?), İl-teber, Tarhan vb. Bu unvanları taşıyanlar, yukarıda belirtildiği gibi askeri sivil idare sorumluları olarak devlet meclisine katılan kimselerdi. Toygunların çoğu hükümdar ailesinden değildir.

²⁶⁸ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 193.

²⁶⁹ age, s. 194.

²⁷⁰ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 246-250.

²⁷¹ Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", s. 208.

²⁷² Donuk, s. 52.

²⁷³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 249.

Belirli yer ve tarihlerde, hükümdarın açılış konuşmasını takiben kurbanlar kesilmesi gibi dini ve milli törenlerle başlayan toy, devlet ve millet meselelerinin uzun uzun müzakere edilerek karara bağlanırdı. Sonra zengin sofralara oturulurdu. Türk hükümdarı Toy'un tabii başkanıydı. Fakat Tanhu veya Hakan nasbinde veya devlet başkanının herhangi bir sebeple toplantıda yer almadığı zamanlarda toy müzakerelerin başka biri tarafından idare edilmesi gerekiyordu. Bu görevi şimdiye kadar “devlet müşaviri” olarak bilinen kişinin yaptığı tahmin olunur ki, hükümdar ailesi dışından seçildiği anlaşılan bu zat Aygucı²⁷⁴ veya Üge (Öge)²⁷⁵ diye anılmakta idi. Aygucı ve Üge'ler aynı zamanda “Başbakan” durumunda idiler²⁷⁶.

Türk devlet teşkilatında toy, gördüğümüz gibi, siyasi, iktisadi ve kültürel meselelerde umumi kararlar alan en yüksek kuruluş idi. Fakat toy'un, her ihtiyaç anında hemen toplanması çok zor olup, geniş hakanlık arazisinde görevleri icabı, dağınık halde bulunan toygunlar sür'atle bir araya getirmek hemen hemen imkânsızdı. Nihayet, toy kararlarının memleket çapında ve ahenk içinde uygulanmasını sağlamak ve icraatı takip etmek için ayrı bir kurala gerek vardı. Bu bakanlardan oluşan hükümetti. Çin kaynaklarında M.Ö Hunlardan beri Türk devletlerinde, idareyi tanzim etmek, dış ilişkileri düzenlemek gibi vazifeler gören Türk “bakan” (ministre) larından sık sık bahsedilmiştir²⁷⁷.

Hakan otağının kurulması, ya savaş, ya danışma veyahut da toy, yani yeme içme dolayısıyla olurdu. Ancak, hiçbir şeyin yeme içmesiz olmayacağını da unutmayalım. Ayrıca bu toylara yalnızca beyler değil; halk da katılırdı²⁷⁸. Yalnız savaş başlangıcı değil, “savaş bitimi” ile de otağlar kurulur ve yeni tören ile toy başlardı²⁷⁹. Toy ve şölen ziyafetlerini yapan, kimi kez de, öbür beylerdi. Bir oğul isteyen, bir toy yaparak koyundan koç attan aygır, deveden buğra kırdırır, tepe kadar et yığar, göl gibi kımız'ı sağdırır, bütün iç Oğuz'u çağırır; aç olanı doyurur, çıplak olanı giydirir, borçluların borcunu verirdi²⁸⁰. Dede Korkut, şöleni şöyle nitelendirilir: “Dirse Han, hatunun sözüyle ulu toy eyledi, hacet diledi. Attan aygır deveden buğra, koyundan koç kırdırdı²⁸¹. Eski Türkler her gün vakitlerini toylarda ve şölenlerde geçirirlerdi. Bu toylar

²⁷⁴ Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü*, s. 27.

²⁷⁵ Arat, KB, *Beyit*, 1868, 4141.

²⁷⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 250.

²⁷⁷ *age*, s. 251

²⁷⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 230.

²⁷⁹ *age*, s. 231.

²⁸⁰ Gökalp, s. 13.

²⁸¹ Dede Korkuta atfen zikreden Ziya Gökalp, s. 155.

ve şölenler sayesinde ki en yoksullar bile güzel giyinir, güzel yer, güzel içerlerdi. Aralarında borçlu bulunmazdı. Her gün bir beyde şölen olduğundan bütün ömürlerini zevk ve safa ile geçirirlerdi²⁸². Ziyafetin sıradan olanına toy derlerdi. Toyda yeme içme, çalgı, oyun her türlü eğlenceler olurdu. Oğuzlar zevk ve sefaya çok sevdiklerinden her gün toy yaparlardı. Toyların en büyükleri düğün toyu olarak yapılırdı... Toy meclisinde nasıl oturduğunu, Deli Ozanın şu sözlerinden anlarız; “Sağda oturan sağ beyleri! Solda oturan sol beyleri! Eşikteki inaklar! Ortada oturan has beyleri! Düğünümüz kutlu olsun!” Bunun dışında toy ve özellikle “yağma toyu” egemenliği bireyselleştiriyordu²⁸³.

Asya Hun İmparatorluğunda Mete Han devrinden (M.Ö. 214 - 209) beri, devlet işleri ve dini törenlerle ilgili üç ayrı toplantıdan bahsedilir. Birinci toplantı birinci ayda Hanın sarayında yapılırdı. İkinci toplantı ise ilkbaharda (miladi takvime göre 6. ayda) Ongin ırmağı vadisinde (Karakum) olurdu. Birde atların semirdiği mevsim olan sonbaharda, hayvan mevcudunu ve insan ve askeri gücünü tespit etmek üzere, Ma-i (Şansi) bölgesinde yapılmakta idi. Bunların en önemlisi ilkbahar toplantısıydı. Gök, yer ve atalara kurbanlar kesilir, at yarışları ve deve yarışları yapılırdı. Bu toplantılarda yeni hükümdar seçilir veya önceki tasdik edilirdi. Ülke meseleleri görüşülürdü. (kengeş) Hükümdar, hatun ve prensler ile hükümet üyelerinin huzurunda bu toplantılar yapılırdı. Tüm boy beylerinin yabancı elçilerin katılımı mecburi idi. Boy beyleri hükümdarın yemeğine katılmaz ise itaatsizlik, isyan sayılırdı²⁸⁴.

Daha sonraki devrelerde Türk tarihinde çok sözü edilen “toy” geleneğine aslı bu meclis olmalıdır ki araştırmacılar tarafından “Devlet Meclis” veya “Millet Meclisi” (Rat, Reichstag, Nemzetgyules, Orszagtanacs) olarak tavsif edilmiştir. Öteki Türk devletlerinde de benzer meclisler vardı. Avrupa Hun, Hazarlar, Peçenekler, Tuna Bulgarlarında Oğuzlarda olmak üzere²⁸⁵.

Eski Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirinden ayrı müessesler haline idi ve farklı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Fakat hükümdarlığı kedi şahsında temsil eden devlet başkanı, halktan ve ülkeden birinci derecede sorumlu olduğundan, bütün iktidar dizginlerini elinde tutmak durumunda idi.

²⁸² age, s. 158.

²⁸³ age, s. 205-206.

²⁸⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 246.

²⁸⁵ age, s. 247.

Başkanları o tayin eder, toy'u o toplantıya çağırır, törede değişiklik teklifini o getiriyor, devlet mahkemesi (yargu)'ne o başkanlık ederdi²⁸⁶.

1.11.2. Kengeş / Kenğes (Danışma Meclisi)

Kengeş, devlet işlerinde danışma, görüşme, düşünme, müşavere²⁸⁷ etme olarak DLT'de geçer. Sultanın, ulemayı toplayarak onlarla müşavere ettiği danışma meclislerine verilen isimdir²⁸⁸. Aynı zamanda resmi mahiyetteki müzakere ve istişare²⁸⁹ kavramını ifade etmektedir. Kurultay'ın asıl Türkçe karşılığı, "Kengeş Meclisi"dir. Bu meclis, bir çeşit müzakere ve danışma meclisidir. Cengiz Han devletinde, yalnızca devlet kurucuları ile hanedan Kurultaya iştirak ederdi. Türklerin Kengeş meclisine ise, boy beyleri ile halk arasında yetişmiş, büyükler girerdi. Oğuzlar da hakan ok gönderince, beyler gelir ve büyük toy ziyafetler, de yapılırdı. Mevkiler (orun), damgalar, semboller (ongun) ve unvanlar, hep burada verilirdi. Bilindiği üzere, hükümdar seçimleri de kurultayda yapılırdı²⁹⁰.

Eski bir atasözünde de dendiği gibi, "kengeşle bilgi çoğalır, kengeşsiz bilgi ise azalır"²⁹¹. Türk saraylarında pek çok danışman vardı. "tayanç" (danışman) ve "kengeşçi" denen Uygur müşavirleri, bunların en çok görülenleridir. Cengiz Han çağındaki müşavirler saraylarda, "tayangu" unvanı ile görülüyorlardı. **Kenğesdi**; "ol manğa kengeşdi", o benimle danış etti, danıştı. Müşavere kıldı²⁹². "**Kengeşmek**", eski Türkçede "münakaşa etmek, danışmak", anlamına geliyordu²⁹³. **Kenğedi**: "ol manğa kenğedi" O, işini benimle danıştı, görüştü (kenğes-kenğemek)²⁹⁴.

"..Mening bile kenğesdi

Bilgi manğa tenğesdi.

Eren bile süngüşdi.

Alplar başın ol yuvar."Anlamı, benimle danıştı. Aklı bana denk oldu. Yiğitlerle çarpıştı, yiğitlerin başını yuvarlıyor." (Benimle müşavere etti. Benim aklım onun aklına

²⁸⁶ age, s. 253.

²⁸⁷ DLT, C. III, s. 365.

²⁸⁸ DLT, C. I, s. 232; DLT, C. III, s.358, 365, 393, 394; Altunsoy,s. 61; Genç,165.

²⁸⁹ DLT, C. I, s. 345; Abdülkadir Donuk, s. 77.

²⁹⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 216; Osman Turan, *Türk Cihan Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar yayınevi, İstanbul, 5.baskı, Tarihsiz, s. 198-200.

²⁹¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 217.

²⁹² DLT, C. III, s. 394.

²⁹³ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 261.

²⁹⁴ DLT, C. III, s. 396.

denk oldu. Savaşta çarpıştı. Top gibi yiğitlerin başını yuvarlayan odur²⁹⁵. Sonradan Kingeş, şura (danışma meclisi), görüşme (meşveret) anlamında²⁹⁶ kullanılmaya da başlanmıştır.Devlet idaresinin temelini oluşturan meclis, Asya Hun imparatoru Mete Han zamanından (M.Ö. 209-171) beri eski Türk devletlerince bilinmekte idi. Bu meclislerde devletin ve tüm ülkenin meseleleri gündeme getirilip, görüşülerek karara bağlanırdı. Ayrıca hakanlık makamı boş ise, yeni hakan seçimi ve gerektiği takdirde töreye yeni hükümlerin ilave edilmesi de meclis tarafından yapılırdı. Hükümdarın başkanlığında toplanan meclise, meclis üyesi olan devlet yetkilileri, tabi beyler, krallar ile yabancı zümrelerin temsilcileri katılırlardı. Gerek katılanlar gerekse fonksiyonları bakımından en geniş bilgilere sahip olduğumuz Asya Hun ve Göktürk devletlerindeki meclis faaliyetlerine, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Avrupa Hunlarında da rastlanıldı. Fakat Avrupa Hunlarında varlığını bildiğimiz meclisin yapısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Yalnız tarihçi Priskos'un, kendisinin de dâhil olduğu Batı Roma elçilik heyetinin tekliflerini Atilla'nın huzurunda müzakere eden ve logades diye adlandırdığı Hun ileri gelenlerinden bahsetmesi Jordanes'deki Atilla'nın yapacağı işlerde etrafına danıştırdı kaydı Hunlarda meclisin mevcudiyetinin delili olmuştur²⁹⁷.

1.11.3. Ternek / Tirnek (Dernek)

Dernek; ulusun işleri konuşmak için toplandıkları yer²⁹⁸. Hazar hakanlığında bir “ihtiyar meclisi” mevcuttu. Peçeneklerde mühim kararlar Meclis (komenton)’ te alınırdı²⁹⁹. Oğuzlarda millet işleri “Tinek”(dernek) ‘lerde müzakere edilirdi³⁰⁰. Tuna Bulgar devletlerin de bir “millet meclisi” bulunmakta idi³⁰¹. Türklerin savaşlarda yalnız yiğitlik ve gözü karalığa değil, akla ve deneye de önem verdiklerini gösterir. Bu olaydan çıkarılacak sonuç, Türk hakanlarının kendi başına buyruk davranmayıp başkalarına danışarak, onların düşüncelerine başvurarak iş görmeleridir. Sırası gelmişken yönetimin tek bir kişinin eline bırakılmadığını, yapılacak işler konuşmak için ulusun zaman zaman toplandığını da bir ayrıntı olarak analım(ternek)³⁰².

²⁹⁵ DLT, C, s. 393; DLT, C. I, s. 345

²⁹⁶ Gökalp, s. 215.

²⁹⁷ Ali Ahmet Beyoğlu, *Avrupa Hun Devleti*, TTK, Ankara, 2001, s. 152.

²⁹⁸ DLT, C. I, s. 477.

²⁹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1972, s.136,180.

³⁰⁰ DLT, C. I, s. 477; Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 1995, s. 30.

³⁰¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 247, 248; Bu konuda geniş bilgi için Bknz. Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorda Ant” *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI, 4, 1938, s. 280-290.

³⁰² Özkırımlı, s. 88.

1.11.4. Bağı / And İçme

Kırgız Yabuku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı ant içtiklerinde yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için, kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar “bu kök kirsün kızıl çıksun” derler, “sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın; demir, senden öcünü alsın” demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar³⁰³.

Bağı, And, sözleşme, (ahdü misak) “ol mening birle beğı kıldı” anlamı, o benimle andlaştı, ahidleşti³⁰⁴. **Bığas**; ulus arasında yapılan and ve bağlantı. Şu parçadan dahi gelmiştir. “Bığas bitik kılurlar, And key yeme berürler, Xandan basut tilerler, Basmıl, Çomal tirkeşür”. Anlamı (Andlaşma bitiği(belge) yazıyorlar, sağlam yemin ediyorlar, Handan yardım istiyorlar, Basmıl, Çomul toplanıyor.) Yine başka bir yerde “Hakana karşı koymaya, o’na bağlanmaya antlaşma bittiği yazarak ulus, Yabuku harbinde hakandan yardım dileğinde bulunuyor; İmdi Basmıl, Çomıl bizimle çarpışmak üzere toplandılar; Hakan erişti, onların kanını döktü, tutsak etti diye geçmektedir³⁰⁵. **Bığ / Bığas**, milletler arasında yapılan and olarak da bilinir³⁰⁶. Zaman zaman beyler Hakandan yardım istiyorlardı. Bu konuda önceden karşılıklı bir antlaşma söz konusu olabiliyordu³⁰⁷. İşte bu yüzden Divan’da **Bekleş**³⁰⁸ kavramı Muahede yapmak, ahitleşmek³⁰⁹ anlamında kullanılmıştır.

1.12. Karşı (Hakan Sarayı)

Karşı, Hakan sarayı (köşk)³¹⁰ olarak DLT’ de geçer. Karşı Arapça kasr karşılığıyla yorumlanmıştır³¹¹. Bunun Arapça anlamı saray demektir. Eski Türkçe de “Han karşıka emgendi” , Han zahmet ederek, saraya indi. Kaşgarlı Mamhud’a göre bu söz saygı ve nezaket gereği söylenir. Böyle bir nezaketi ise, Oğuzlar bilemezlermiş. Mahmud’un bu sözüne gücenen rahmetli Besim Atalay, bunun Anadolu’da da söylendiğini göstermek için, özel bir not düşmüştür. **Xan** karşıka emgendi: Han saraya indi³¹². Aynı kaynak başka bir yerde de “Han sarayı” demek olduğunu, yeniler³¹³.

³⁰³ DLT, C. I, s. 362.

³⁰⁴ DLT, C. I s. 371.

³⁰⁵ DLT, C. I s. 459.

³⁰⁶ Donuk, s. 67.

³⁰⁷ Özkırmı, s. 90.

³⁰⁸ Donuk, s. 67.

³⁰⁹ DLT, C. II, s. 203.

³¹⁰ DLT, C. I, s. 423.

³¹¹ DLT, C.I, s. 215

³¹² DLT, C. I, s. 255.

³¹³ DLT, C. I, s. 354.

B. Ögel de bu konuda tarihçi Reşideddin'den naklen, “çok azametli bir saray yaptırdı ve onun adını da karşı koydu” demektedir³¹⁴.

Ordu saray ve karşı:Bu yeni anlayış, kendisini Kutadgu Bilig ve şehirli Karahanlı Türk kültür çevresinde gösteriyordu. Gerçi Uygur yazılı edebiyatından “Altın Yaruk” adlı kitapta da “ordu, karşı” sözleri görülüyor. Karşı sözü de saray demektir. Uygurlar, Turfan bölgesine göçtükten sonra, eski Türk devlet anlayışı ve töresine göre önem kazanan hükümdar sarayının bu eski anlamını da unutmuş ve saray için, Farsçadan alınmış “karşı” sözünü kullanmaya başlamışlardır³¹⁵.

Ancak Cengiz Han'ın Gizli Tarihi'nde bu söz, “gezen yürüyen saray” anlamıyla kullanılıyordu: “Nice karşı, ordu ve bezekli sarayı; ölüm bozdu, ıssız bıraktı.”³¹⁶ “Süslü saray, ordu ve karşı'yı bu dünyada koymuş; yağız yere döşenmiş, yatıyorlar! (Yani öldüler.)”³¹⁷ “Karşı, ordu ve saraylar, (ölümle sahipsiz) kalır”³¹⁸. Uygurlarda, “ordu, karşı” içindeki, hatunlar, teginler, yani prensler ve begler³¹⁹. Saray anlamında kullanılmıştır. Karşı, Karahanlı Devleti'nde de saraya verilen isimdir³²⁰. “Ey hakan, bu köşk (karşı), bu ordu, bu taht, sana bir durak (tüşün) yeridir”³²¹...” Bu örnekte ise köşk anlamında kullanılmıştır. “Nice köşk (karşı), ordu (sarayları); nice berk kaleleri (tura) bozdu”³²². Karahanlı çağı ve Kutadgu Bilig'e göre, “ordugâhtan kente; otağdan saraya” geçilmiştir³²³. Saray sözü Türklerde Karahanlı devleti ile birlikte görülüyor. Çünkü daha önce Türkçe kaynaklarda, bu sözü göremiyoruz. Türkistan'daki yerli dillerden kaynaklanan karşı, yani saray ve köşk deyimini Türklere, herhalde saray sözünden, daha önce geçmiş olmalıydı. Kutadgu Bilig'de, “ordu, saray, karşı, ev” yan yana görülüyordu³²⁴. Eski Türkçede, saray karşılığı olarak görülen ilk Farsça deyimlerden biri de, “karşı” idi. XIII. asırda Türkler, “saray” sözünü de kullanmağa başladılar³²⁵.

“Karşı”, aslın da “han sarayı” demektir. Fakat saray karşılığı olarak kullanılan eski Türk deyim, ‘ordu’ idi. Türklerin İslamiyet'e girmeleri ile ordu yerine karşı söylenmeye başlanmıştı. Aslında karşı sözünü ne Gök Türk yazıtlarında ve nede Uygur

³¹⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 103.

³¹⁵ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 288.

³¹⁶ Arat, KB, Beyit, 6070.

³¹⁷ Arat, KB, Beyit 6113.

³¹⁸ Arat, KB, Beyit, 6433.

³¹⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 93, 94.

³²⁰ Altunsoy, 142.

³²¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 95.

³²² Arat, KB, Beyit, 6434; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 95

³²³ age, s. 98.

³²⁴ age, s. 98.

³²⁵ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.290.

yazılarında görebiliyoruz. Bu sebeple eski Türklerin “han sarayı” manasına gelen ordu sözünden ‘karşı’ deyimini ayırabilmek için karşı’yı, “hakanlık sarayı” diye tanıtmaya mecburuz. Aslında “karşı”da, hakanın oturduğu bir saraydan başka bir şey değildir³²⁶.

Zaten Kaşgarlı Mahmut da, karşı sözünü Han sarayı olarak yorumluyordu. Hakan, birçok akınlar yaptıktan sonra, yorulur ve dinlenmek için sarayına gelirdi. “Saray bir dinlenme yeri” idi. Yoksa hakanın oturup da hiçbir zaman dışarı çıkmadan, eğlendiği bir yer değil idi. Buna örnek olarak, XI. Yüzyıl Türklerinin konuşmalarının, bir örnek veriliyordu: “Han emgendi”, demek, Hanların çok iş yapıp, yorulup da dinlenmek için saraylarına inmelerine, deniliyordu. “Çok emek çekerek yazılmak ve bundan dolayı da dinlenmek” anlamındaydı. Saray manasında söylenen karşı sözü, ilk dönmede Doğu Türkleri kültür çevresi ile ilgili bir deyiş olarak karşımıza çıkar.

“Gerdek” odası da, eski Türk şiirinde, karşı, yani köşk ve saray olarak anılmıştır. “Mende bulunur sevinç otu kadhgu atar, Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar, Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar.” (Bende bir sevinç otu var ki kayguya atar, Köşküme gören sağdıçım ise, onu cennet sanar”³²⁷.

Karahanlı çağında Türkçeye iyice yerleşmiş olan karşı sözü, sonradan Moğol kavimleri ile Çin sınırındaki Türkler arasında da yayılmıştır.

Karahanlılardan önce Uygur yazmalarında yalnızca geç zamanlarda yazılmış olan “Çince Uygurca sözlük” içinde ‘altın karşı’ sözü “Çin İmparatorunun altın köşkü” olarak tanıtılıyordu. Timurlular ve Çağatay kültür çevresinde ise “karşı” önemli bir şehrin adı idi³²⁸.

Karşı, ordu, saray; bu sözlerin, hep birlikte söylenmesi, Türklerin saray ile ilgili yeni düşüncelerini gösterir. XI. yüzyılda Türkler, yeni bir deyim olan “karşı” ile yetinmiyorlar ve manayı daha da kuvvetlendirmek için, buna birde çok eski bir Türk kültür sözü olan ordu’yu katıyorlardı. Her ikisi birden “saray” demek oluyordu³²⁹.

Kutadgu Biligde “karşı - ordu” ve “saray” deyimleri kullanılırken aralarında, herhangi bir ayrılık gösterilmemiştir. Yalnızca bir yerde, ordu, kend, uluş yani “başkent, kend ve kasaba”yı bir saraya karşı, saray, ev yani köşk, saray, evi ise ikinci bir sırayla koymuştur³³⁰.

³²⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.I, Ankara, 1978, s. 278.

³²⁷ DLT, C.I, 423, 374; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.I, s. 279.

³²⁸ Barthold, s. 201.

³²⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.I, s. 281.

³³⁰ Arat, KB, Beyit, 4834.

Türkler yani kültür çevrelerine girerek, birçok yeni şeyler öğrenmişlerdi. Fakat eskileri de unutmamışlardı. Saray derken, Türklerin bu anlayışı ile ilgili olarak bildikleri ne varsa, her şeyi söylemek gerekir³³¹.

"Saray", eski Türklere göre Hakanlığın önemli bir sembolü idi: 567 senesinde, Bizans'tan Batı Göktürk Kağanına, Zemarhos adlı bir elçi gelmişti. Batı Göktürk Kağanı İstemi - Kağan'ı altın otağında ziyaret eden bu elçi, Türk hükümdarının altın bir taht üzerinde oturduğunu da görmüştü. Bu taht, elçiye göre, altından yapılmış dört arslan üzerinde duruyormuş. İkinci Uygur Hakanı Bayan-Çur Kağan da kendi Türkçe yazıtında bir "saray"dan söz açıyordu. Uygur Türkleri saraya, "örg" adını verirdi. Sonradan bu söz, Türkçede "örüg" şekline girmiştir.

Bir Arap seyyahı, Uygur Kağanın otağının, taştan yapılmış kendi sarayı önüne kurulduğunu görmüştü. Kara-Balgasun şehrindeki büyük harabelerden anlaşıldığına göre, Uygur Kağanının orada, sarayının da bulunması gerekiyordu. Bayan-Çur Kağanın kendi yazıtında "örg" 'diye bahsettiği şey, "saray" anlamına geliyordu. Fakat bu öyle bir saray idi ki, onun içinde, hükümdarlık tahtı da bulunuyordu. Bu sebeple "örg" kelimesi, Uygurcada hem saray ve hem de taht anlamına geliyordu. Türk Hakanları yeni aldıkları ülkeler ile sınırlara, "egemenlik sembolü" olarak, kendi saraylarını da yaptırırlardı. Saray ve onun içindeki taht, devletin yüksek hâkimiyetin bir sembolüdür³³². Saray, yalnızca hükümdarın değil ailesinin de oturduğu, hükümdar resmî ve özel tüm hayatının geçtiği, daha önemlisi devletin idâre edildiği binadır. Hâkimiyet ve hükümdarlık sembolüydü. İlk Türk-İslâm Devletleri'nde başta devlet merkezinde olmak üzere diğer önemli şehirlerde saltanat sarayları bulunurdu³³³. "Hakan sarayı" aynı zamanda bir "koru ve yasak bölge" idi. Hakan sarayı veya otağı, herkesin serbestçe girip, çıkabileceği bir yer değildi³³⁴.

1.13. Divanü Lugati't-Türk'de Geçen İdari Görevliler ve Unvanları

1.13.1. Han (Xan),(Kaam, Kaan, Hagan, Kagan, Hakan, Khan, Kagan)

Xan, "Türklerin en büyük başbuğu". Afrasyab oğullarına da "Xan" denir. Afrasyab "Xakan"dır. Bu adın verilmesinde uzunca tarihsel bir hikâye

³³¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.I, s. 285.

³³² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 287.

³³³ Salim, Koca, "İlk Müslüman Türk Devletleri'nde Teşkilât", *Türkler*, (Ed. H. C.Güzel-K.Çiçek- S. Koca,C.V), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 153.

³³⁴ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 290.

vardır³³⁵.DLT’de; (Beg Xanka ala boldı= Bey hanın sözünü dinlemedi)³³⁶; (ol Xanka ötük ötündü= O, Hana halini anlattı)³³⁷; (Xan karşıka emgendi= Han saraya indi)³³⁸; Xan ağnar ayağa ayadı=Han ona lakap verdi)³³⁹; (Xan ışı bolsa katun ışı kalır=Hanın işi emir olunca, hatunun işi geri kalır), (Xandin basut tilerler= Handan yardım istiyorlar)³⁴⁰ yorumları geçer.

Türklerin başbuğu xandır. Kaşgarlı bu unvanın Afrasiyab oğullarına verildiğini, onun ise xakan olduğunu belirtiyor³⁴¹. Hakan (Xakan) sözcüğü ise ayrı bir madde olarak alınmamıştır. Xan sözcüğünün Arapçaya çevrilişinde kullanmış, Banguoğlu bunu, Xakan sözcüğünün eski anlamıyla, imparator yerine Arapça bir sözcükmüş gibi kullanılmış olmasına bağlar. İşin bu yanı konumuz dışı olmakla birlikte, Kaşgarlı’ nın “Terken” sözcüğünü de kullandığını,³⁴² bu sözcüğü de “egemen, hükümdar” anlamı verdiğini belirtelim.

Xan ülkenin yöneticisi olduğu gibi, ordunun da başbuğudur. Onun, ordunun başında savaşa girdiğini, bununda birlikler için bir güç kaynağı olduğunu biliyoruz. Savaş düzenini sağlayan da odur. Ama yalnız değildir. Savaşa sırasında yardımcıları da yanında vardır (yortuğ). Sözü edilen maiyeti için bir çeşit kurmay heyeti de denebilir³⁴³.

Eski Türk devletlerinde VI. yüzyıldan itibaren, daha önceki Tanhu unvanı yerine geçerek bütün Türk siyasi teşekküllerinde en yüksek unvan olarak yüzyıllarca kullanılan bu unvanın menşei ve ortaya çıkışı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Gök Türk hakanlığının kurucusu Bumın’ nın 552’ de kağan ilan edilmesi ile umumileşen bu unvan Gök Türk hakanlığı dışında Uygur’larda, Kırgızlarda, Türgiş’lerde, Hazarlarda ve Bulgarlarda kullanılmıştır³⁴⁴.

Kan (Han) ve Kağan unvanının şekli ve mana bakımından birbirine bağlı bulunduğunu veya farklı kavramları karşıladıkları hakkında fikirler ileri sürülmüştür. Kül Tegin ve Bilge Kağan Kitabelerinde Türk hükümdarları için yalnız “kağan” unvanı kullanılmıştır. Kırgız hükümdarları için ise, “Han” tabiri geçmektedir. Han da hükümdar unvanıdır. Bu çağlarda han ile hakan (kağan) arasında, Batıdaki imparator ve

³³⁵ DLT, C. I, s. 63, 82.

³³⁶ DLT, C. I, s. 199.

³³⁷ DLT, C. I, s. 255.

³³⁸ DLT, C. I, s. 271.

³³⁹ DLT, C. I, s. 410.

³⁴⁰ DLT, C.I, s. 459; C.II. 3, 7, 190, 273, 288; C. III, s. 60, 127, 141, 157, 266, 327, 368.

³⁴¹ DLT, C.III, s. 157.

³⁴² DLT, C. I, s. 376; II, s. 441, 20.

³⁴³ Özkırımlı, s. 88.

³⁴⁴ Donuk, s. 22.

kral'a benzer bir derece farkı vardır. Kağan Gök Türk yazıtlarında geçer. Han unvanı halk dilinde daha sonra, kağan (hakan) yerine geçmiş ve onu unutturmuştur³⁴⁵.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Kaşgarlı Mahmud eserinde “Afrasyab oğullarına” Han denir, Afrasyab ise Hakan’dır, diyerek bu farkı belirmiş durumdadır. Yusuf Has Hacib de Hakan unvanını devlet başkanı için Han tabirini ise sadece “Tabgaç Buğra Han” ve “uç-ordu-han’ınını” zikrederken kullanılmıştır³⁴⁶. A. Caferoğlu’na göre ise, Kağan kelimesinin “gan-ğan” veya “xan-ğan” gibi şekillere bölünerek mana itibarıyla “Hanlar Hanı” olduğunu ileri sürerek “Xan” lakabı Gök Türk devleti tarafından yalnız bir kabile reisine ıtlak edilmiş ve sonradan bu şekilde devam ettirmiştir. Türk boylarında kağan’ın mevcut olmadığı bir zamanda xan lakabı serbest kullanılmıştır. Bu takdirde yalnız kabile ve onun reisi kastedilmektedir. R. Giraud’da “hükümdar manasına geldiği zaman han, belirli bir şahıs kastedildiği zaman kağan kullanıldığı düşüncesindedir. B. Ögel ise şu görüştedir: “Türkler bütün dünyaya hâkim olan, büyük bir imparator için Kan yani Han derlerdi. Kağan adı, daha küçük Han’lar için kullanılmıştır”.

Kağan kelimesi yabancı dillerde şu şekilde geçmektedir. Çin: ko-han; latin: “cagan, caganus”, Bizans; Khagan, hagus, eski İran “khahani, Moğol; “khahan, kaan, ka,an” olarak yer almaktadır³⁴⁷. Moğollardan ziyade Türk siyasi teşekküllerinde yaygın olarak kullanılan bu unvan menşeiini Türkçede aramak daha uygun olacaktır. Eski Türk devletlerinde devlet reisinin unvanı olarak en yaygın şekilde kullanıldığı bilinen Kan (Khan) tabiri Türk belgelerinde ilk defa Orhun Abidelerinden biri olan Tonyukuk kitabesinde geçmekte ve umumiyetle kağan (khagan= imparator)’dan sonra gelen, “kral” karşılığı bir mana ifade ettiği kabul edilmektedir³⁴⁸.

Bununla beraber eski Türk vesikaların da hakan ile han’ın zaman zaman birbirleri yerine kullanıldıkları da görülmektedir. Gök Türk, Hakanlık devri Uygur, Hazar, Avar, Türgiş vb. devlet başkanları daha ziyade Han diye anılmıştır. Kuman-Kıpçak reisleri ile Peçenek başbuğları da bu unvanla tanınmışlar, Kara Hanlı devletinde ise her iki unvan aynı zamanda kullanılmıştır. Kan (khan) tabiri bazı araştırmacılar tarafından Kore dilinde “kwan” ve Çince “kuan” kelimeleri ile ilişkilendirilmek suretiyle yabancı bir menşee

³⁴⁵ Rasyonu, s. 60.

³⁴⁶ Donuk, s. 24.

³⁴⁷ age, s. 25.

³⁴⁸ age, s. 26.

bağlanmak istenmiş ise de unvanın Türkçe kökenli olduğuna dair kuvvetli deliller vardır³⁴⁹.

Esasen Han tabirinin Asya Hunlar'ı zamanında da ve "il" kelimesi ile bir arada kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Aslen Türkçe olduğu anlaşılan ve bazı yer adlarında da görülen bu tabir bilindiği üzere İslam Türk çevrelerinde geniş bölgelere yayılarak çeşitli zamanlarda türlü manalarda kullanılmıştır.

Eski Türklerde "il" kavramı 'devlet' anlamında kullanılmış, yani Bey'lerin ve bodun başkanlarının yasama ve yürütme (teşrii ve icrai) sorumlulukları bütün ülkeye verilmek üzere, Hakan (Kağan)'a intikal ettirilmiştir. Memleket çapında vergi ve asker toplama, orduyu tanzim, sevk ve idare etme ve yargı işleriyle ilgili yetki ve haklarını hükümdara veriyordu. Kezâ yine bütün memlekette geçerli olmak üzere "töre"de yenilikler yapma, yani, il'in idari, mali, kültürel işlerini düzenleme yetkisi hükümdar ile "meclis (toy)"e bırakılıyordu³⁵⁰.

Bozkır Türk devletlerinde hükümdar çeşitli unvanlar taşımıştır. Tanhu veya Şan-yu, kağan(khagan), kan (han, kral), yabgu (cabgu), idi-kut, İl-teber, erkin, vb. Bunlar arasında Türk tarihinde en yaygın olan "kağan" idi. "Han" deyiminin il (el) ile birlikte III. yüzyıldan beri Türklerce bilindiği, hatta muhtemelen İl-han³⁵¹ tabirin Asya Hunlarında bulunduğu biliyoruz³⁵². (Bunların dışında Avrupa Hunlarında, Ak Hunlarda, Tabgaçlar da kullanıldığına dair bilgiler elimizde mevcuttur) Çin imparatoru, 581 yılında, Gök Türk hakanlığının batı kolunu doğudan ayırmak istediği zaman oradaki Tardu'ya bir altın kurt başlı sancak göndermiş ve onu Gök Türklerin "hakan"ı olarak tanıdığını bildirmişti³⁵³.

Eski ve yeni hemen hemen bütün Türk lehçesinde "hükümdar" anlamına gelen bu sözün haan, kaan, han, kan gibi kısaltmış şeklinde rastlamaktayız. Orhon Yazıtlarında han, kan unvanlarını taşıyan kimselerin kağan veya hakan'dan daha aşağı derecede olduklarından muhtemel ise de, birçok metinlerde kağan, hakan, kan, kaan haan şekilleri hemen hemen aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Kağan'ın vazifesi tabiiyeti altındaki boyları toplu bir halde tutmak, bunların mümkün olduğu kadar çoğaltmak, bunların birbirleriyle ve umuma karşı münasebetlerini tanzim etmek, taarruz ve müdafaalarda

³⁴⁹ age, s. 27.

³⁵⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 220.

³⁵¹ Çin kaynaklarda (i-lu-hou) olarak geçer.

³⁵² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 255.

³⁵³ age, s. 263.

başkomutan rolünü almak ve nihayet millete iş bulmak ve bunlara mümkün olduğu kadar zengin gelir temin etmektir³⁵⁴.

Hun devlet teşkilatının tepe noktasında hükümdar bulunmakta ve devlet iki bölüm halinde idare edilmekteydi³⁵⁵. Ayrıca merkezi idarede hükümdardan sonra yetkili olan ve orduya kumandanlık eden başbakan veya başvezir konumunda diyebileceğimiz birisi bulunurdu. Bunların hanedandan olması şart değildi. Nitekim Atilla devrinde bu makamda Onegesius bulunmaktaydı.

Hun devlet mekanizmasında merkez ve merkez dışında muntazam bir teşkilatlanma olduğu görülmektedir. Bunun yanında maalesef rütbe ve makamların isimleri bugüne kadar bilinmemektedir. Hunlar hakkında bilgi veren kaynaklar bu konuda yetersiz kalmaktadırlar. Buna rağmen Latin ve Bizans tarihlerinde ismi geçen şahısların fonksiyonları biraz ipucu vermektedir. Merkezde hükümdarın yanında baş vezir diyebileceğimiz birisi bulunmaktadır. Bu aynı zamanda hükümdar sefere çıkmadığı zaman orduya kumanda etmektedir. Mükemmel protokol kurallarının olduğu merkez teşkilatında, müşavirler, elçiler, saray muhafız komutanları, kâtipler ve komutanlar da bulunmakta idiler³⁵⁶.

Merkez dışında ise en yüksek mertebeyi kanat idarecileri işgal etmekteydiler. Bunlar hükümdar ailelerinden idiler. Merkezi idareye tam olarak bağlı olmakla birlikte, hükümdarın bilgisi dâhilinde komşu devletlerle ilişki kurabiliyorlardı. Küçük Hun yerleşim birimleri de Hun beylerinin sorumluluğu altında idiler. Ayrıca Hunlar hâkimiyetleri altına aldıkları kavimleri iç işlerinde serbest bırakmışlardır. Bunlar kendi kralları tarafından idare edilmişlerdir. Bu tabi devletler tespit edilen vergiyi ödemek, istendiği zaman askeri kuvvet göndermek, Hunların izni ve aracılığı olmadan dış münasebetlerde bulunmamak ile yükümlü tutulmuşlardır. Fakat isyan teşebbüslerinde bulunduklarında özerklikleri ortadan kaldırılarak, başlarına Hun idaresince belirlenen yöneticiler atanmıştır³⁵⁷.

Avarlardan Türklere “kağan unvanının girmiş olmasına rağmen, “kan”, yani “han” deyişi, Türklerin zihinlerinden büsbütün silinmişti. Gerçi Gök Türk Hakanların resmi unvanları “kağan” idi. Tonyukuk yazıtında ise, han ünvanı daha çok kullanıldığı görülmektedir. Cengiz Han eskiden bir kabile “kağan”ı idi. Moğollar “kağan” yerine

³⁵⁴ Ahmet Temir, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askeri Teşkilat”, *Türk Kültürü*, Yıl. X, S.118, s. 198.

³⁵⁵ Beyoğlu, s. 149.

³⁵⁶ age, s. 150.

³⁵⁷ age, s. 151.

çoğu zaman “ka’an” derlerdi. Bu önemsiz kabile kağanlığından Cengiz Han, ancak 1206 da kurtulabilmiş ve “Han” unvanını almıştı. Bu sebeple Cengiz’e hep Han denmiştir. Fakat oğulları için ise, “kağan unvanı kullanırdı. Çünkü onlar, babaları gibi büyük ve “Ata-Han” değillerdi³⁵⁸.

Uygurlar da Uygur Turfan ve Beş Balık bölgesine gelince, hükümdarlarına “kağan” yerine “han” demeğe başladılar³⁵⁹. Kağan(hakan)’a bağlı toplum aristokrat mahiyet arz ederdi. Aile efradından prensler (tegin’ler) ve diğer beg(y)’ler, yüksek rütbelere getirilirdi. İl, (el) adı verilen devlet, içine aldığı veya tabi kıldığı oymaklardan, kavimlerden oluşurdu. “İki bey birle el boldı.” anlamı, iki bey arasında barışıklık oldu³⁶⁰. Eğer bunlar savaşız boyun eğmişler ise kendi beylerinin idaresinde kalmalarına müsaade edilirdi.³⁶¹ Hazreti Âdem’den beri bugüne kadar, para ile satın alınan esirlerin sultan olduğu hiç bir yerde görülmemiştir. Türk’ler müstesna³⁶². (Memluk)

İlteber (elteber), Uygur’lardan bir kısmının ve Volga (idil) Bulgarları reisi idi. Iduk Kut, İdi Kut(Tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal uvan) Turfan’daki Uygurların hükümdar lakabı, Çur, Batı Türklerinden Tu-lu zümresinin reisi. Bu unvana Hazarlarda ve Peçeneklerde de rastlanır. Tudun, Gök Türklerde Avarlarda, Hırvat’larda, Karahanlı’larda ve Kalaç-Türk menşeli emirlerde kullanılan unvandır. Kaşgarlı Mahmud’a göre bu rütbe kağan’dan sonra gelmektedir³⁶³.

Kağanlık kurumu ve kağanın vazifeleri daha sonraki yüzyıllarda özellikle Kudadgu Bilig’de çok iyi bir şekilde anlatılıyor. Nasıl kağanın millete karşı vazifeleri var ise, milletinde devletine ve kağanına karşı görevleri söz konusudur. Yusuf Has Hacıp, “halkın bey üstünde hakkı varken, beyinde millet üstünde hakkı mevcuttur” diyor³⁶⁴. Her hanlık bir ülkedeki vahaların içlerindeki ilin, oymakların aynı bayrak altında toplanmalarından oluşur. Bu hakanlıklar çoğu zaman, uygar bir ulusla, gelişmiş bir devletle birleşirler. Bu birleşmeden bir hakanlık oluşur. Dokuz Oğuzların Uygurlarla birleşmelerinden Turfan hakanlığı doğdu. Türk illeri sırayla Türk, Tatar, Çin, Hint, İran, Rus, Macar ve Bulgar uluslarıyla birleştiler³⁶⁵. Shiratory 1926’da Toyo Bunko’da, kağan ve katun unvanlarını incelediği çalışmasında, kağanın ilk defa Juan-Juanlarda

³⁵⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 225.

³⁵⁹ age, s. 240.

³⁶⁰ DLT, C. I, s. 49.

³⁶¹ Rasony, s. 61.

³⁶² age, s. 55-64.

³⁶³ age, s. 61.

³⁶⁴ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 219.

³⁶⁵ Gökalp, s. 296.

(Avar) kullanıldığı sonucunu ortaya koyar³⁶⁶. Buna karşılık Ramstedt, kağanın Çin, W. Bang ise Soğud kaynaklı olduğunu ileri sürer. F. Laszlo ve Liu Sien-pilerden, Pelliot, Barthold ve Olbricht ise Shiratory'ye katılarak Juan-Juanlardan Türklere sirayet ettiğini söyler³⁶⁷. Hanların yardımcıları ve görevlilerine örnek olsun diye Kaşgarlı'da geçen kavramları birlikte incelenmesinin gerekli olduğunu düşündük. Bunlar;

Eşük: Hanlardan, beylerden birisi öldüğünde mezarının üstüne serilmek üzere gönderilen kumaş³⁶⁸.

Açığ: Hanın bahşişi “Xan manğa açığ berdi.” Han bana bahşiş verdi³⁶⁹.

Açık: Büyük kardeş. Hakanlar büyük kardeşi “açıkım” diye çağırırlar³⁷⁰.

İşküm: Saraylarda Hanlar için kurulan büyük çanak gibi ayaksız sofra³⁷¹.

Kençliyü: Hanların düğünlerinde veya bayramlarda otuz arşın yüksekliğinde ve minare gibi yağma edilmek için yapılmış sofra diye geçer³⁷². Bu açıklamayı Hanların düğünlerinde veya bayramlarda yağma edilmek üzere otuz arşın yüksekliğinde hazırlanan sofra³⁷³ olarak sadeleştiren yazarlarda vardır. Sonraki zamanlarda Hân-ı Sultani verilen ziyafet sofrası da Kençliyü den esinlenerek Türkler arasında gelişerek yayılmıştır.

Tanğuk: Hakanlar sefere çıkığında onlara yemek ve yemeğe bezir verilen armağan³⁷⁴. Başka bir yazar da Hakanlara sefer ve benzeri zamanlarda yemek ve ipek kumaş gibi şeylerden benzeri verilen armağan³⁷⁵ diye yorumlamıştır. Bu kelimenin arapça tarifinin tercümesinde müellif bir yanlışlık yapmıştır. Bu tercümede “dibalar” sözü atılmıştır. “ve benzerleri” kelimesinin yeri değiştirilmiştir. Yiyecek ve benzerleri yerine “yolculuk ve benzerleri” demek istenmiştir. Yani anlamı “yolculukta ve benzer

³⁶⁶K. Shiratory, “Kaghan Unvanını Menşei” (çev. İ. Gökbakar), *TTK-Belleten*, C. 9, S.36, 1945, s.504'den naklen Hatice Şirin USER, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.39, Güz, 2006, Ankara, 220-221.

³⁶⁷Donuk, s. 25

³⁶⁸DLT, C. I, s. 72.

³⁶⁹DLT, C. I, s. 63; Donuk, s. 66.

³⁷⁰DLT, C. I, s. 64-65.

³⁷¹DLT, C. I, s. 107; Donuk, s. 76.

³⁷²DLT, C. III, s. 438.

³⁷³Donuk, s. 77.

³⁷⁴DLT, C. III, s. 365.

³⁷⁵Donuk, s. 84.

hallerde hükümdara çıkarıp sunulan hediyein adıdır ki bu hediye içinde yiyecekler ve dibalar bulunur” anlamındadır³⁷⁶.

Yortuğ: Savaş gününde yahut bir yere gidildiğinde hakanın yanında bulunan kimseler³⁷⁷veya maiyet denebilir. Gök Türk yazıtlarında da, “yorımak”, yürümek; “yorutmak” da, yürütmek demektir. Ancak başka bir anlamı da, yorutmak “asker sevk etmek, akın yapmak” manasında da söylenebiliyordu.

Kısaca bu muhafız birliği olarakta tanımlanabilir ve aynı zamanda hakanın en yakın çevresi idi. Ancak Kutadgu Bilig, muhafız birliğine “yortuğ kur”, yani “birliğin rütbe düzeni ve hiyerarşisi”ni ekleyerek yeni bir anlayış getirmişti. “Kur”, eski Anadolu’da da rütbe, derece ve mertebe demektir³⁷⁸. “Küçük rütbelere (kiçiğ kur), büyüklerin arasına girmemeli; uzakta, dışarıda olanlarda, yakına sokulmamalıdır”³⁷⁹ denmektedir.

Göktürklerde, kağanın çevresindeki, kağanın koruyucularına “böri” yani “kurt” dendiğini biliyoruz. Eski Türk kağanlarının yanlarında, devlet büyükleri, komutanlar, maliyeciler ile danışmanlar (aygucular) her zaman bulunuyordu³⁸⁰.

Yatgak: Hakanın ve ülkenin koruyucusu, muhafızı, DLT’de “yatgak er yattı” olarak geçer. Manası koruyucuyu adam yattı idi³⁸¹. “Gündüz, muhafızlar (tutgak) ile gece de gece muhafızlarıyla (yatgak) birlikte bulundu; bağlılık ve bütün gönlü ile hizmet etti”³⁸². Bu çok önemli ordu ve devlet deyiimi, gece nöbetçisi manasında XI. yüzyılda görülmüş, ondan sonrada kaybolmuştu. Bizce manası, “Hakanın eşiğinde yatan” devlet büyükleri olabilir. Yani yatgak, hakanın sarayının bekçisi veya muhafızı olarak geçer. Bu da Brockelmann’ın yorumudur³⁸³. Yatgakların vazifesi hükümdarı, sarayı veya herhangi bir kaleyi gece beklemek idi. Dolayısıyla yatgaklar saray muhafızının tamamı değildi. Onlardan sadece gece nöbeti tutmakla vazifeli bir kısmını teşkil eden askerlerden veya görevlilerden oluşuyordu³⁸⁴.

³⁷⁶ Taymas, s. 96.

³⁷⁷ DLT, C. III, s. 42.

³⁷⁸ KB, Beyit, 2586, 2587.

³⁷⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 124

³⁸⁰ age, s. 123.

³⁸¹ DLT, C. III, s. 42.

³⁸² KB, Beyit, 608.

³⁸³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 132

³⁸⁴ DLT, C. III, s. 42; KB, Beyitler, 608, 952, 1606, 2533; Donuk, age, s. 108.

Ayrıca, “gece nöbetçisi” anlayışı, Kudagu Bilig’de görülüyordu. Bu kaynağa göre gündüz nöbetçisi, turgak demektir. Kaşgarlı Mahmud’da, bundan söz açmıyor. “Gece nöbeti” tutma, “yataкта yatma” (yattı yatgakta) gibi, güzel ve derin bir mana ile anlatılıyordu. Ebül gazi Bahadır Han’ın da dediği gibi, nöbetçiler, sakçılar “eşikte yatkanda, nevbet birle otururlar ve nevbet birle uklarlar (uyuklardı)”³⁸⁵ demektir.

Türk kağanlarının başlangıçtaki yiğitleri, sonradan “saray muhafızları” olurlardı. Devlet kurulup da, savaş bittikten sonra, kağanların etrafındaki yiğitler vali olarak etrafa dağılmazlardı. Onlar yine kendi kağanlarının ordugâhında kalırlardı. Çin tarihleri, Türk Kağanlarının “saray muhafızlarına” “böri”, yani “kurt” dendiğini de yazarlar. Sonradan bunlara “sakçı, saklaluçı (saklayıcı), yatkak”, “ordu uşağı” da denmişti. Kağanların muhafız kıt’aları, aynı zamanda bir “harp okulu” gibi düzenlenmişlerdi³⁸⁶.

Yatgak bir çeşit güvenlik görevlisi idi. Ordunun dışında bir güvenlik örgütünün adı geçmediğine göre bunları da asker saymamız gerekiyor³⁸⁷. Yatgak kelimesi, Gazneli ve Selçuklular’daki saray muhafızları için de kullanılıyordu. Daha sonra yatgakların Anadolu Selçuklu Devleti döneminde de kullanıldığı görülmektedir. Zira onların askerî teşkilâtlarında “mülâzimân-ı yatak”, kapı kulu askerini meydana getiren unsurlardan biri idi. Onlar, hükümdarı ve sarayı geceleri koruyor ve bunun için nöbet tutuyorlardı. Anlaşıldığına göre, bu dönemde yatgak kelimesi “yatakçı” şeklinde kullanılmıştır³⁸⁸. Osmanlı Devletinde saraydaki kapu kulu birlikleri gece nöbeti tutup bu görevi yapardı.

Arslan: Hakanlara dahi bu isim verilir. Şu savda da gelmiştir. Alın Arslan tutar, küçin sıçgan tutmas= al ile arslan tutulur, güç ile sıçan tutulmaz³⁸⁹. Karahanlı devletin de “Arslan Han” unvanlı “büyük hakan” ülkenin doğusunu, onun yüksek hâkimiyeti altında “Buğra Han” unvanlı diğer bir han da batıyı idare ediyordu³⁹⁰.

Kara: Kara, Hakaniye Hanlarına “kara” denir. “Bogra Kara Xakan” gibi³⁹¹ Güçlü, kuvvetli anlamında kullanılan yiğitlik unvanlarından³⁹². Kitabelerde bodun

³⁸⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 134, 135

³⁸⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 256.

³⁸⁷ Özkırımlı, s. 89.

³⁸⁸ Genç, s. 194; KB, Beyit, 1606; Veysel Aygün, *Kaşgarlı Mahmûd, Balasagunlu Yusuf ve Nizâmü’l – Mülk’e Göre Türk Ordusu*, Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı Reşat Genç, Ankara, 2006, s. 11.

³⁸⁹ DLT, C. III, s. 412; M. F. Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken yay., İstanbul, 1983, s. 114-134.

³⁹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 343.

³⁹¹ DLT, C. III, s. 221.

sözü bazen “kara” sıfatı ile birlikte kullanılmıştır. Buna karşılık birde ak-beğ(ürün begig) deyimi, Türk cemiyetinde bir “asiller” sınıfının varlığı hususunda yoruma sebep olmuştur. Kitabelerde hitap edilirken “buyruk”lardan ve bey’lerden önce kara sıfatı yer almaktadır. Türkçede “kara” sıfatının, aslında aşağı bir derece değil, aksine büyük, kudretli, yüksek, saygı değer seviyeyi belirttiği hususunda ayrıca dikkat çekilmiştir. Buna göre, kitabeldeki “kara-bodun” ifadesini, “asıl-büyük, kalabalık bodun” diye manalandırmak gerçeğe daha yakın görülmektedir³⁹³. Halk olmadan devlet olmaz. Kitabelerde geçen “kara bodun” tabirinin karşılığı, tam manasıyla millet veya halktır. Zaman zaman bir takım araştırmacılar “kara bodun” terimini sıradan toplum, ikinci dereceden “hâkim olmayan bodun” şeklinde yorumlamaktadırlar ki, yanlışlığa düşmelerinin sebebi “kara” kelimesinin anlamının yeterince bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Belki bey ile sıradan bodun mensubu arasında bir fark vardır, fakat batı feodalizminde olduğu gibi kesinlikle aristokrasi bulunmuyordu. Herhalde buna en güzel delillerden birisi de “el mi yaman, bey mi yaman” atasözüdür. (El; devlet)³⁹⁴. Türkler, ilin genel simgesi olan tanrıya da “ugan” adını verirlerdi. Ugan’ın oğulları Suve Demir Handır. Su Hanın Kara Han’a ve Demir Han’ın Ak Hana karşılık olduğu bilinir³⁹⁵.

Gökteki on yedi katın en yüksekinde yani on yedinci katta bütün tanrıların babası olan tanrı Kara Han (Kayra) oturur. Oradan cihanın alın yazısını kararlaştırır. Kara Handan tecelli (emarnation) yoluyla üç büyük tanrı doğar;

1. Bay Ülgen ki göğün on altıncı katında oturur ve Altun dağda yaşar ve altın taht üzerinde oturur.
2. Kızagan tanrı ki göğün dokuzuncu katında oturur.
3. Her şeyi bilen Mergen tanrı ki göğün yedinci katında oturur. Yedinci katta göğü ve yeri aydınlatan Gün ana adlı güneş tanrıçası oturur. Buna Ay ata derler. Beşinci katta en büyük yardanlar yaradanı olan Kuday Yayıçı oturur. Yayıçı “yaradan” anlamındadır. Üçüncü katta Bay Ülgenin iki oğlu oturur. Türkçe ad yayuk ve Tere’ dir³⁹⁶.

Eski Türkler başlangıçta daha eşitlikçi bir yapı vardı. O zaman, doğal olarak ak ve kara sınıflandırmasına gerek yoktu. Daha sonra toplum içinde de egemen (hâkim) ve

³⁹² Genç, s. 19

³⁹³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 229.

³⁹⁴ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 202.

³⁹⁵ Gökalp, s. 29.

³⁹⁶ age, s. 46.

ezilen (mahkûm) sınıflar oluştu. Özellikle alınan tutsaklar ezilen sınıfını oluşturuyorlardı. Bu iki sınıf oluşunca egemenlere ak-kemik, ezilenlere da Kara-süyek (kara kemik) adları verilirdi³⁹⁷.

“Hanlar Hanı Bayırdır, yılda bir kez, toy edip Oğuz beylerini konukladı. Toy edip, attan aygır, devden buğra, koyundan koç kırdırmıştı. Bir yere ak otak, bir yere kızıl otak, bir yere kara otak kurdurmuştu; Kimin iki oğlu, kızı yok, kara otağa kondurun, kara keçeyi altına döşeyin, kara koyun yahnisinden önüne getirin, yerse yesin, yemez ise kalsın, gitsin, demişti. Oğlu olan ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun. Oğlu kızı olmayanı Ulu tanrı hor görmüştür. Biz de hor görürüz, belli bilsin demişti³⁹⁸. Kara kavramı Dede korkut hikâyelerinde olumsuz bir kavram olarak kullanılmıştır. Aslın da nadir bir olaydır.

Çuwı: “Hotan” töresine göre Hakandan iki derece aşağıda bulunan kimselere verilen bir unğundur. Bun da Türklerin bir töreni vardır³⁹⁹.

Kawşut: İki Hanın, ülkelerinin emniyeti için buluşarak barışmaları veya iki Han’ın, ülkelerinin menfaati içi, buluşarak barışmaları⁴⁰⁰ olarak çevrilebilir.

Külüg: Ünlü, şanlı olarak geçer. Külüg Bilge⁴⁰¹. Kağan olmanın başka bir şartı külüg yani ünlü olmaktır. Bilindiği üzere Gök Türk Kağanlığının kurucusu Bumin Kağan da, Şadlı’ğı sırasında birçok savaşa katılarak ünlendi. Bunun gibi Gök Türk tahtına çıkan kağanların ünlü olduğu kitabelerde; ‘antag külüg kagan ermiş’ biçiminde vurgulanır. Bu unvana bey adlarında da rastlanılır⁴⁰². Divan’da, kağan ve hanlarla ilgili bazı fiilimsi maddeler de bulunmaktadır. Bunlar;

Tegindi: Çiğilcede, ‘Hakan’ yahut ‘bey’e gelmesi istenildiğinde “ol tegindi” denir ki, “o hazır oldu, gelmek için emir aldı” demektir. Giderse yine böyle denir. Oğuzlar bu söze kızarlar⁴⁰³. Bir beyin sefere hazır hale gelmesi için kullanılan bir kelimedir.

³⁹⁷ age, s. 53.

³⁹⁸ Dede Korkut Hikâyelerine atfen, Gökalp, s. 53, 54.

³⁹⁹ DLT, C. III, s. 225.

⁴⁰⁰ DLT, C. I s. 451; C.II, s.102; Donuk, s. 77.

⁴⁰¹ DLT, C. III, s. 212; Donuk, s. 80.

⁴⁰² Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 207.

⁴⁰³ DLT, C. II, s. 143.

Yasdı: Xan Çuvaç yâdsı. “Han çadır çözdü”. (Han, başı üzerinde bulunan Hanlık çadırının düğümünü çözdü) (yasar-yasamak)⁴⁰⁴. **Yodhuldi;** “o’nun adı hakanın defterinden silindi.” Kavram olarak çözülmek, silinmek anlamında kullanılmıştır.

Yonğağ: Beye birini geçmek, gammazlık etmek anı. ”yonğağ yonğadı”; onu Hakana bir geçme geçti, gammazlık etti. Jurnalcilık etti olarak verilmiştir⁴⁰⁵. **Hakan’ın “Xoçand”** ırmağının kenarına karakol kurduğunda **Zülkarneyn’ingeçitin**geçtiğini haber vermek için kırk tarhanı gözcü olarak göndermişti⁴⁰⁶. Divan’da haberci veya jurnalci anlamlarında kullanılmıştır.

Tayanğu: Mabeyinci, perdecı başı, Türklerde “hacib” kelimesi yayıldıktan sonra bu söz unutulmuştur. Kelimenin aslı “tayandı “ fiilinden alınmıştır. Halk da buna inanır ki kendi dileklerini ve işlerini o adam Hakana olduğu gibi erıştırir ve sonra da cevabını alır⁴⁰⁷ olarak DLT’de geçer.

XI. yüzyıldan itibaren Türk devlet teşkilatında, Ortaçağ İslam ve İslam Türk devletlerinde ‘hacib’, daha sonraki devletlerde ‘mabeyinci’ diye anılan zatın unvanı olan bu kelime Türkçe “tayan-mak(dayanmak)” fiilinden türemiş bir tabir olup daha sonra Moğollarda da intikal ederek Kara Hitaylarda da kullanılmıştır⁴⁰⁸. Cengiz ile oğlu Ögeday Han, saltanatlarının sonuna kadar, imparatorların “altın damga”larını ellerinde tutmuşlardır. Hazineye giren, çıkan paralarla, büyük tayinlerde, Cengiz Han’ın mührünü kullanmışlardır. Bazı kaynaklar, sübaşı içinde “hacib büzürg”, yani “ulu hacip” diyordu. Anlaşıyor ki baş vezir zaman zaman başkumandanlık da yapıyordu. “mabeyenci” ve perdecı başı için XI. yy. Türkleri “tayangu” diyorlardı. Bu söz, daha önceleri müşavir karşılığında kullanılmaktaydı⁴⁰⁹.

Agıcı / Agıcı-Agı / (Agılık)-(Baskak / amga); İpek kumaşları muhafaza eden kimse, hazinedar ve Hazine⁴¹⁰ anlamları bulunur. Agıcı Ulugı; “baş hazinedar” hesapçılara ‘sakışçı’ ve “tahsildar” lara da Baskak ve Amga derlerdi⁴¹¹. Ayguçı

⁴⁰⁴ DLT, C. III, s. 59, 77.

⁴⁰⁵ DLT, C. III, s. 376.

⁴⁰⁶ DLT, C. III, s. 413.

⁴⁰⁷ DLT, C. III, s. 380, 381.

⁴⁰⁸ Donuk, s. 84.

⁴⁰⁹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları* s. 254, 255.

⁴¹⁰ DLT, C. I, s. 89, 136; Donuk, age, s. 66; KB, III, (indeks) s. 8.

⁴¹¹ Donuk, s. 66; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 263.

“konuşan veya emir, komut veren”,⁴¹² “devlet baş müşaviri; kağan adına emir veren, sözcü”⁴¹³ anlamları vardır. VIII. yüzyılda GökTürk Kağanlığı devrinde Tonyukuk’un unvanları arasında geçer⁴¹⁴.

Göktürk döneminde, Ayguçının tam olarak ne tür bir rütbeyi karşıladığı çok açık değildir. Tonyukuk Kitabesinde kayıtlı cümlelerden bazı sonuçlar elde etmek mümkün olsa da, bu sözün kesin karşılığı saptanamaz. “Antaayguçı[si?] yeme ben ök ertim, yagıçı[si] yeme ben ök ertim ilteriş kagankatürük böğü kaganka türük bilge kaganka” ifadesinde, Tonyukuk’un İltiriş, Böğü ve Bilge Kağan’ın ayguçısı olduğu açıktır. Tonyukuk Yazıtında Oğuzdan gelen bir casusun ilettiği mesajda, Tabgaç ve Kıtay’a gönderilen komutanlar, Göktürk kağanının alp, ayguçı’sının ise bilge olduğunu söylerler. Bir tür “vezir” veya “veziriazam” gibi üst düzey bir unvan olduğu anlaşılan ayguç, kağanın yetkilerinin birçoğuna sahip sivil ve askeri alanda akıl hocası biçiminde değerlendirilebilir. Eski Türk devletlerinde kağan, beg vb. unvanlar, tek kişiye özgü değilken; Ayguç, Tonyukuk’a has özel bir unvan, belki de sadece bir niteleme sıfatı olarak kendisini gösterir. Tonyukuk’tan sonra bu yüksek rütbeyi taşıyan başka bir devlet adamına rastlamıyoruz. Tonyukuk Yazıtında, Tonyukuk kendisinden bahsederken, sık sık “bilgesi çabışı ben ök ertim, ben özüm bilge Tonyukuk” ibarelerini kullanır; kendisini ayguç olarak nitelemesine ise bir yerde rastlarız.

Uygur yazmalarının son yıllarda hız kazanarak yayımlanmasının ardından ayguçının Gök Türk dönemini izleyen Türk dili tarihindeki yeri netlik kazanmıştır. Uygur metinlerinde geçen ‘iş ayguçı Avluç Tarkan’ unvan grubundaki ‘iş ayguçı’ ibaresi, Röhrborn tarafından ise, bir hizmette görevlendirilen memur olarak anlandırılır⁴¹⁵.

Uygur metinlerinde “Koço Balık Ayguçı”, Koço şehrinin yöneticisi; “sazın ayguçı”din adamı, Budizm danışmanı gibi sivil idari ve dini yükümlülükleri kapsar. İş ayguçı terimi, Clauson’un belirleyip Zieme ve Rybatzki’nin katıldığı gibi, Uygur döneminde “daha alt derecede bir unvan” haline gelmiştir: “manastırda ikinci derece vaiz; manastır içinde ve dışında görevleri dağıtan kişi; yemekhanede denetçi; gelir

⁴¹² Sir Gerard, Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 271’den naklen Hatice Şirin User, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, S. 39, Güz, 2006, Ankara, 223.

⁴¹³ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000, s. 239.

⁴¹⁴ Donuk, s. 2

⁴¹⁵ Hatice Şirin User, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, S. 39, Güz, 2006, Ankara, s. 223.

yöneticisi; ustabaşı, ser (hademe)” vb. Bir rütbe unvanı değil, görev unvanıdır. Ancak çok düşük bir unvan da değildir. Bunu, 1209’da İdikut’tan Cengiz Han’a gönderilen bir elçinin iş ayguçu unvanını taşıması ispatlar. Ş.Tekin ayguçı’yı “amir, müşavir”, yakşıcı’yı “çilingir” olarak ayrı maddelerde anlamlandırır⁴¹⁶. Bu veriler; eski Uygur Türkçesi döneminde ayguçu unvanının Gök Türk dönemindeki yaptırım gücü yüksek üst düzey devlet yetkilisi anlamı aşınarak “görevli kişi, bir işe memur edilmiş kimse” anlamıyla görevli sade memur anlamına büründüğü görülür⁴¹⁷.

Türk hükümdarı toy’un tabii başkanıydı. Fakat tanhu veya hakan nasbında veya devlet başkanın herhangi bir sebeple toplantıda yer almadığı zamanlarda toy müzakerelerin başka biri tarafından idare edilmesi gerekiyordu. Bu görevi şimdiye kadar “devlet müşaviri” olarak bilinen kişinin yaptığı tahmin olunur ki, hükümdar ailesi dışından seçildiği anlaşılan bu zat aygucı⁴¹⁸ veya üge (öge)⁴¹⁹ diye anılmakta idi. Aygucı ve üge’ler aynı zamanda bir tür “veziriazam” durumunda idiler⁴²⁰.

Toykararlarının memleket çapında ve ahenk içinde uygulanmasını sağlamak ve icraatı takip etmek için ayrı bir kurala gerek vardı. Bu bakanlardan oluşan hükümetti. Çin kaynaklarında M.Ö Hunlardan beri Türk devletlerinde, idareyi tanzim etmek, dış ilişkileri düzenlemek gibi vazifeler gören Türk “bakan” larından sık sık bahsedilmiştir. Asya Hunlarında, Tabgaçlarda, Avrupa Hunlarında “başbakan” mevkisi vardı. Gök-Türk ve Uygur hakanlıklarında, gerektiği zaman toy müzakerelerini idare ettiklerini gördüğümüz “aygucı” ve “üge”lerin gerçekte hükümet başkanı olduğu anlaşılmaktadır. (Asya Hunlarında Ku-tu-hou, Avrupa da Onügez, Göktürkler de Tonyukuk, Uygurlarda Kutluk vb... gbi)⁴²¹ Bozkırda devlet idaresinde başta, başbakan (aygucı veya üge / öge/ olmak üzere, devlet meclisi üyeleri (toygun’lar), buyruklar⁴²² (bakanlar), İç buyruklar (başkentte) veya “içirgü kalabur” (iç- klavuz) iç lider, önder, yanında sagun, kök sagun, alpagut, ınal, ınak, inançu, tarkan, apa (aba), boyla,kapgan (kavgan), yula, kündü, бага(n), şadapıt, ataman, tudun, yugruş, külüg, çoban (çuban), çavuş (çabış) ve babcık, vb. unvanlarını taşıyan büyükler bulurdu⁴²³.

⁴¹⁶ age, s. 223.

⁴¹⁷ age, s. 224.

⁴¹⁸ Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü*, s. 27.

⁴¹⁹ KB, Beyit, 1868, 4141

⁴²⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 250.

⁴²¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 251.

⁴²² DLT, C.I, s. 87, C.III, s. 42. (Bugün emir karşılığında kullanılan buyruk’un ve hükümdar emri (ferman)’ın eski Türkçesi yarlıg (yarlık) idi)

⁴²³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 261.

Han ile ilgili DLT’de fiillerle geçen kavramlarda vardır. Bunlara misal verecek olusak, “**Kurvı çucaç kuruldı**” cümlesi, DLT’de “Hanın çadırı kurulduğunda, Tugunu tikip uruldi.”Günümüz manası ile ‘**Tuğ** dikilip nöbet davulu vurulduğunda, **Süsi** otun oruldi’olarak verilebilir. Yani düşman askeri ot gibi biçildi, “Kaçuk kaçır ol tutar”: Nerye kaçarsa o tutar⁴²⁴ diyerek hanın gücünü anlatmaktadır. **Ol Xanka** ötük otündi: O Hana halini anlattı kavramı da geçer. Türkler durum ve hallerinide seferde ve sarayda Hana ulaşarak anlatabiliyorlardı. Bu gelenek Osmanlıya kadar sirayet etmiştir.

Sıgır-Sagır: Hanların halk ile beraber yaptıkları bir çeşit av. Öyle ki, Hanın adamları ormanlara ve kırlara dağılırlar, yaban hayvanlarını önlerine katarak hanın olduğu yere doğru sürerler; o, yorulmaksızın bulunduğu yerden önüne çıkan hayvanları vurur. Buna sürgün avı denirdi. İşte Sıgır-Sıgır, sürgün avında hayvanların biriktirdikleri yere⁴²⁵ verilen isimdir. Günümüz Anadolu da köylerde sabah büyük baş hayvanların çobanlar tarafından alındığı ve bırakıldığı yere de bu ad verilir.

1.13.2.Bıruk / Buyruk-Bakan

Bıruk, hakanın yanına, aşamasına göre büyükleri içeri alan, yer gösteren adamın adı, teşrifatçı. Bu kelimenin aslı “buyruk” tan gelmiştir, emir anlamındadır. Çünkü bu adam, onlara böyle emir verir⁴²⁶.Buyruk “kumandan; vekil”, “bakan, nâzır”, “mühürdar”, “âmir” (Räsänen, Gabain, Hamilton, R.R. Arat) anlamlarında anlaşılmıştır. Györffy ise buyruku “askeri maiyet” olarak tercüme etmiştir. Moğollarda nöker “hükümdarın has birlikleri” ile aynı görevli idi. Ancak Doerfer, yazıtlarda buyrukun çokluk biçiminin hiç görülmemesine dikkati çekerek, her kağanın birden fazla begi olmasına karşılık sadece tek bir buyruku olduğunu belirtir. “Bilge Kağan ermiş alp kağan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç alp ermişerinç begleri yeme bodunu tüz ermiş”.(KB) Giraud, buyrukun çokluk olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.

Çin kaynaklarında, Göktürk ve Uygur kağanlıklarında “hükümet”in dokuzar buyruktan oluştuğu kayıtlıdır. Bunlar, altısı dış, üçü iç-buyruktur. Hazar Devleti’nde Macarlar, başlarında her biri kağanlık tarafından tayin edilen birer ur bulunan yedi

⁴²⁴ DLT, C. I s. 199.

⁴²⁵ DLT, C. I s. 365; Donuk, s. 103.

⁴²⁶ DLT, C. I, s. 378; **Buyurmak**: Buyurmak, emretmek. DLT, C. I, s. 186, 353, 425; C.II, s. 214, 346; C. III, s. 123, 297.

kabileden kurulu bir birlik oluşturmaktaydılar. Ur (buyruk), bugünkü Macarcada “bey” anlamıyla yaşamaktadır. Bu noktada iç ve dış buyruklar üstü yönetici bir buyruk varlığından söz etmek yanlış olmamalı. Kül Tigin Yazıtı’nda kayıtlı buyruk, iç ve dışbuyrukların üstün, âmiri olmalıdır. Zira aşağıdaki örneklerden de görüleceği gibi, özellikle Uygur yazmalarında buyruk, çokluk biçimiyle de sık sık kaydedilmiştir. Buyrukunvanına verilenlerin karşılığında ise “kumandan” ve “bakan” dikkati çekmektedir. Buna göre, Clauson’un tanımlaması en akla yatkın olanıdır: “Erken çağlarda resmi bir unvan. Sivil veya askeri özel görevleri yerine getirmek üzere kağan tarafından komuta edilen herkesi kapsayan genel bir terim.” Giraud’a göre, “buyruk sözünü niteleyen bilge, bilgisiz sıfatları, bunların daha çok idari danışmanlık rolü oynadıklarını düşündürür. Beglere ise savaşta rastlandığından, onlar askeri temsilciler olmalılar.” Ancak, bu fikrin çok zayıf bir olasılık olduğunu Giraud’un kendisi de kabul eder ve dönemin tüm siyasi hayatını askeri hadiselerin kapladığını belirtir.

Eski Türklerde unvan ve rütbelerin sahipleri, aynı zamanda emirlerindeki askeri güçlerin başında her zaman savaşa hazır kumandanlardı. Bir başka ifadeyle buyruk, ayguç gibi hem sivil hem de askeri yükümlülüğü bulunan begden üstün tarkan ve şadpıttan aşağı bir unvandı. Buyruk hem bilge hem de alp, yani hem idari hem de askeri nitelikleriyle öne çıkmaktadır⁴²⁷.

Buyur fiilinin kayıtlı olduğu ilk tarihi metin DLT’dir. Kaşgarlı Mahmut, bu söze oğuzca kaydını düşer. “Ol angar ayla buyurdi”⁴²⁸ KB’de tek yerde geçer: “yana berk bu mülkni tutuglı kişi /yaraklıg erenke buyurdi işi”⁴²⁹.

Kitabelerde bakan manasına “buyurmak, emretmek” fiilinden gelen buyruk kelimesine rastlıyoruz ve buyrukluk son derece önemlidir. Onlar vazifelerini layıkıyla yerine getirilirse, halk ve devlet de iyi olur. Çin kaynaklarının yardımı ile geçen yazıtlarda yukarıda bahsedildiği gibi hükümette dokuz bakanın olduğu tespit edilmiştir. Terhin yazıtındaki; Ulug buyruk tokuz bolmuş cümlesi, bunu bize en iyi biçimde anlamaktadır. Arapça belgelerde Uygur hükümdarlarının dokuz bakanın bulunduğu hakkında haberler veriliyor. Çin kaynakları Gök Türklerde 28 rütbe ve unvanın varlığını bildirmektedir⁴³⁰.

⁴²⁷ User, s.227; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 195.

⁴²⁸ DLT, C. III, s. 186; DLT, İndex, IV, 121.

⁴²⁹ User, s. 229.

⁴³⁰ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 194.

Bu unvan Orhun kitabelerinde “...Bilge kagan imiş, alp kagan imiş, buyruk’ları yine bilge imiş, alp imiş⁴³¹....” şeklinde geçmektedir. DLT ‘de “Hakanın yanında, mertebesine göre büyüklere yer gösteren adamın adı, teşrifatçı” olarak tarif edilmiş ve unvanın Türkçe “buyurmak” (emretmek)la belirtilmiştir. Diğer bir manası da söylendiğine göre,”emri ifa eden memur” olup “askeri maiyet” idi⁴³².

Birer icracı olan buyrukların devlet idaresindeki önemi kitabelerde belirtilmiştir⁴³³. İdari görevlerin ağırlığı, taşıdıkları unvanlardan da bellidir. Aynı zamanda toy üyeleri olduklarına göre buyrukların toygunlar arasından seçildikleri düşünülebilir⁴³⁴.Türk hükümet üyelerinden hangisinin ne gibi vazife gördüğü hakkında açık bilgilere rastlanmamıştır. Ancak bazılarının (Çor-İlteber) taşrada iseler, gönderildikleri bölgelerde birer askeri vali durumunda oldukları, bazılarının da (tudun) vergi işleri ile uğraştıkları tahmin edilir⁴³⁵. Gök Türk ve Uygur dönemi metinlerinde bilge, kagan’dan başka öge “devletin danışmanı”, beg “boyun, kabilenin başı”, tamgaçı “damgacı, mühürdar”, buyruk “kumandan”, ayguç “kağanın danışmanı, sözcüsü” gibi üst düzey devlet yetkililerini ve ata “baba”, “kişi” gibi halk kitlesinin bireylerindeki niteler. Bu sayede vatandaşların temel özelliği, bozkır hayatı, töre, idaribirlik, askeri güç ve toprağı koruyup kollama konularında devletin en güçlü makamlarının sahipleriyle (kağan, ayguç, buyruk vb.) zihniyet ve icraat işbirliği içinde olmalarıdır⁴³⁶.

Müslüman Arapların Orta Asya istikametinde de genişleme ve yayılma faaliyetleri sırasında, “Yabgu, Tigin, Tarhan (Tarhun), Tudun, Şad, Afşin, Han, İhşid(Akşad)” gibi unvanlar taşıyan bölge ve şehir hâkimi Türk beyleri, Toharistan ve Maverâünnehir’deki hâkimiyetlerini ve teşkilatlarını tamamen kaybetmişlerdir⁴³⁷. Bu unvanlar değişime uğramışlardır. Buyruk, Karahanlı Devleti’nde teşrifatçıya verilen isimdir. Hakanın huzuruna kabul edilecek devlet adamları veya mahalli idarecilerin kabul edilmesi, huzura çıkarılması, protokol kaidelerini yerine getiren görevlidir⁴³⁸. Değişim hemen Karahanlı devletinde kendini göstermiştir.

⁴³¹ Ergin, “Orhun Kitabeleri”, I, doğu, 3.

⁴³² Donuk, s. 12.

⁴³³ Ergin, “Orhun Kitabeleri” I, doğu, 3-5, II, doğu, 4-6.

⁴³⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.252; buyruk olmayan Toygunlarda vardır.

⁴³⁵ age, s. 253.

⁴³⁶ User, s. 221.

⁴³⁷ M. Çağatay Özdemir, *Türk Kimliği*, İstanbul, 2009, s. 430.

⁴³⁸ Genç, s. 164.

1.13.3.Terken Katun / Hatun

Terken Katun⁴³⁹ / **Hatun**: “Sultan hatunun huzuruna benden koşmasun, sizin hizmetçi yeni hizmetler umunuyor, der” ve Hükümdar hukukuna sahip hatun manası bulunurdu⁴⁴⁰.

Türk devletlerinde bilhassa VI. yüzyıldan itibaren Khagan unvanı ile birlikte başlayıp yaygın bir şekilde zamanımıza kadar devam eden khatun teriminin aslı olduğu anlaşılan “katun” sözü ilk defa Gök Türk hakanlığının kurucusu olan Bumin’in hanımının unvanı olarak geçmektedir. Daha sonra Orhun Kitabelerinde, Uygur metinlerinde, DLT ‘de zikredilen ve “khagan” unvanının yaşadığı Ak Hun, Avar devletlerinde de mevcudiyeti şüphesiz olan bu unvan devlet idaresinde hak sahibi kadın kavramını ifade etmiştir⁴⁴¹.

Hatun unvanı özel bir törenle alınır ve bu unvanı taşıyan kadın saraydaki diğer kadınlara her bakımdan üstün sayılarak devlet idaresinde resmiyette sahibi olup, veliahdler de genellikle hatunun oğulları arasından seçilirdi. Yani müstakbel devlet başkanları hatundan doğan oğullar arasından iş başına getirildi. Hatunlar daha sonraki dönemlerde siyasi ve idari alanlarda mühim rol oynamışlardır. Diğer lehçelerde kadın, katın şekillerinde rastladığımız bu söz, eski Türkçede "kagan'ın eşi, kraliçe de anlamında kullanılıyordu⁴⁴².

Hatun Hun devlet yönetiminde söz sahibi idi. Ayrıca hükümdarın ilk eşi olması, ondan doğacak çocukların geleceğin hükümdarı olması hasebi Türk olması gerekirdi. Nitekim Attila'nın birçok hanımları ve çocuklarının olduğu söylenirse de, yalnız ilk eşi Arıkan (Ang-han)'dan olan oğulları taht üzerinde hak sahibi olmuşlardı. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz Ang-han, Attila'nın sarayında kendisine ait gayet süslü ve gösterişli bir köşkte oturuyordu. Kendi hizmetine bakan özel erkânı bulunmakta idi. Hun ülkesine gelen elçileri Attila ile birlikte kendisine de hediyeler getirmekte ve elçileri kabul ederek görüşmekteydi. Hükümdarın ilk eşi olan hatun'dan başka diğer kadınlardan Hun devlet teşkilatında yeri vardı. Nitekim Bleda'nın eşi kocasının ölümünden sonra, yaşadığı köyün sahibesi ve idarecisi olmuştu. Asil olduğu bildirilen bu kadının da, şiddetli fırtına ve yağmurdan dolayı yollarını kaybederek köyüne gelen Bizans elçilik heyetini kabul ederek onlara çeşitli hediyeler göndermişti. Bunun yanında diğer Hun kadınları da

⁴³⁹ Turan, *Türk Cihan Mefkûresi Tarihi*, s. 205.(Türkan değil Terken)

⁴⁴⁰ DLT, C.I, s. 376.

⁴⁴¹ Donuk, s. 29, 30.

⁴⁴² Temir, s. 198.

toplum içerisinde saygı ve itibar görmüşler, sosyal hayatta da aktif olmuşlardı⁴⁴³. Hükümdar törenle unvanı alırken, zevcesinin veya hatun olmak üzere saray gelen gelinin törenle aldığı “katun”(hatun) unvanı da Hun'lardan beri anane haline gelmişti.

Türk devletlerin de hatunlar söz (hatunluk hukuku) sahibi idiler. Aralarında devlet siyasetine yön verenler, devlet reisliği yapanlar ve naip olarak devleti idare edenler vardı.⁴⁴⁴ “Buyrukları” bulunan hatunlar umumiyetle devlet meclislerine katılır, bazen elçileri ayrıca kabul ederlerdi. Hatunlar, gelecek hakanların anneleri olmaları sebebi ile ilk zevce ve asıl (Türk) olmalarına dikkat edilirdi⁴⁴⁵.

Kağan'ın derece itibarıyla ilk zevcesine, katun yahut hatun denirdi. Bilindiği üzere, Macarca'da hanım manasına gelen asszony da aslında hükümdar zevcesi demektir. Katun'lar çoğunlukla metbu oymakların ailesi efradından, bazen de yabancı sülalelerden, siyasi menfaatleri göz önünde bulundurularak sağlanırdı. Pek çok Çin'li prensesler bu şekilde Türk, Uygur v.b. Kağan'larının çadırlarında yerleşmiş, buna karşılık yine pek çok Hazar, Kuman v.b.prenseleri de Bizans imparatorları ve Rurik halefleri ile evlenmişlerdir⁴⁴⁶.

Uybat III ile İhe-Ashete Yazıtlarında da Tanrı, yukarıda olduğu gibi ön plandadır. Bu sıralamaya göre Tanrı, onun arkasından yeryüzündeki temsilcisi Türk kağanı ve katunu gelmiştir⁴⁴⁷. Hiç şüphesiz kağan, katun, yabgu, şadlar hükümetin tabi üyeleri idi. Kağan aynı zamanda toplantılarına da başkanlık yapıyordu. Yine bazı iddialara göre, kağan yeryüzünde güneşin sembolü, katun da ayın temsilcisiydi⁴⁴⁸.

Türk devletlerinde kağan'dan sonra ikinci sırayı katun almaktadır. Günümüz Türkçesinde ise bu adı “kadın” şeklinde görmekteyiz. Katunlar, kağanlar gibi töre ile katunluk makamına oturuyorlar, kağanla beraber idarede bulunuyorlardı ki Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarda geçen; “Türk Budun yok bolmzun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım il-teriş Kaganıg, ögüm il Bilge Katunıg töpüsinte tutıp yügerü kötürmiş erinç”, cümlesi bunu çok güzel açıklamaktadır⁴⁴⁹. Bununla birlikte yalnız Türk soyundan gelen hatunların çocukları veliaht olabiliyorlardı. Kağan öldüğü zaman, yerine geçecek olan çocuğu küçük ise, o vakit katunun devleti oğlu adına yönetildiğini de görüyoruz.

⁴⁴³ Ahmetbeyoğlu, s. 151.

⁴⁴⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 257.

⁴⁴⁵ age, s. 258.

⁴⁴⁶ Rasyonu, s. 60.

⁴⁴⁷ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 190.

⁴⁴⁸ age, s. 207.

⁴⁴⁹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 220.

Savaşlarda da katunların, kağanların yanında yer aldıkları bilinen bir gerçektir. Katunların devlet meclisine katıldıklarını ve oy sahibi olduklarını da görüyoruz.⁴²⁵te Çin'den gelen elçiyi karşılayan heyet arasında Bilge Kağan'ın karısı Po-fu Katun da yer almıştı. “....hakan ile hatun buyuruyor ki...” diye başlayan fermanların hükümleri bazen yerine getirilmezdi. Bazı kaynaklar ise bir yazılı buyruk “Hakan buyuruyor ki...” diye başlarsa geçerli olmaz; “Hakan ve Hatun buyuruyor ki” diye başlarsa geçerli olurdu⁴⁵⁰. Bu çelişkide genelde Hatun üstün çıkmıştır. Örneğin, Hakan yalnız başına yabancı devletlerin elçilerini kabul edemezdi. Elçiler hakan sağda, hatun solda olmak üzere ikisinin katına çıkabilirdi. Bundan anlaşılıyor ki kamu yetkisi Hakan ile Hatun'un ortak sorumluluk ve yetkisine tabiydi.

Hatun Kurultaya erkekler gibi katılırdı. Oradan özgür ve serbest yapılan kingeşlere (görüşmelere) katılırdı. Şölenlere ve yağma şölenlerine erkek gibi katılırdı. Ulusal Toylara da erkekler gibi katılırdı⁴⁵¹.

W. Bang ve H. H. Schaeder kağan ve katunun Soğutçadan, Marquart ve Bang yabgunun Toharcadan geçtiğini ileri sürerler⁴⁵². Katunun Soğutça olduğu tezi, Barthold, Wittfogel, Feng, Gabain ve Räsänen tarafından da tekrarlanır. Karşı tez, Boodberg tarafından, katunun Türklerce Hun döneminden beri bilindiği ve alıntı olmadığına belirlenmesiyle ortaya atılmıştır⁴⁵³.

Kunçuy: Hatun'dan bir derece aşağıda bulunan kadın, bige, prenses. Buradan alınarak “katun kunçay” denir⁴⁵⁴. Devlet idaresinde hak sahibi olan hükümdarın hanımları, kızları, hanedanı mensup prenseslere denir.⁴⁵⁵ Eski Türkçede ve Kaşgarlı da bu söze "prens" anlamında da rastlamaktayız⁴⁵⁶.

Devlet dışından gelen bu kadınlara hatun denmez, kuma ve eğer Çin prenseslerindense konçuy denilirdi. Fakat bunların hiçbirisi eş olarak tanınmazdı. Eşlik yalnız hatunundu⁴⁵⁷.

⁴⁵⁰ age, s. 221, 222.

⁴⁵¹ Gökalp, s. 200.

⁴⁵² M.F. Köprülü, “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, 1932-39, İstanbul, 1939, s. 20

⁴⁵³ User, s. 219.

⁴⁵⁴ DLT, C. III, s. 240.

⁴⁵⁵ Genç, s. 83.

⁴⁵⁶ Temir, s.198.

⁴⁵⁷ Gökalp, s. 164.

Eski Türklerde Kağanların dinsel nikâhlı eşi, yalnız bir kadın olabilirdi. Hakanlar sultan niteliğini alınca, birden çok eşlere de sahip olmaya başladılar. Kaşgarlı Mahmut’a göre eşin üç derecesi vardı:

1. Hatun; Hükümdar sülalesinden olan eşe denirdi. Çünkü hatun sözcüğü prenses anlamındaydı. Hatunlar birkaç tane olursa, bunlardan biri melike yerinde olurdu. Buna tükân veya Türkan hatun denirdi. Doğal hatun bütün eşlerin üstündeydi.

2. Konçuy; Çin prenslerinden olan eşe konçuy derlerdi. Her Türk kağanı bir konçuya sahip olmaya çalıştığından zamanla konçuy sözcüğü hükümdarın eşi anlamını aldı. Orhun yazıtları konçuyun bu anlamını gösterdiğini görüyoruz.

3. Kuma: Türk ve Çin sülalelerinin dışında eş olarak alınan eşlerdir. Bunların kendi çocukları kendi analarına “anne” diye seslenemezler “teyze” diye seslenirdi. Yalnız Hatuna “anne” diye seslenilirdi. Hatunlar birden fazla olması halinde, Türkan hatun varsa onu ‘anne’ diye çağırırlardı. Kuma’nın oğulları babalarının varisi olamazlardı⁴⁵⁸. Bunun nedeni, bir hakanın oğlu hakan olabilmesi için, erkek evladın anasının hatunlarından olması şarttı. Hem anne hem baba yönünden prenses olmayanlar soylu sayılmazdı.

Küriğ: Divanda “cariye” anlamında geçmektedir⁴⁵⁹. Askeri ve idari niteliği belirtilmediğinden bahis konusu edilmiş fakat derinlemesine incelenmemiştir.

1.13.4. Hamir-Emir (Beyler)

Emir / hamir: Divan’da Beyler⁴⁶⁰....vb anlamı vardır. “Beg yazuk keçügülük erdi”, sözünden; Beyin suçtan geçmek hakkı çıkarılır⁴⁶¹. Boy başkanını gösteren bey(beg) / veya hamir unvanı XI. yüzyıldan itibaren manası zamanla genişleyip değişerek günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir. Bey tabiri, Mete Han adında (Beğ-Tun) olarak yer aldığına göre, 2300 yıldan beri bu unvan mevcuttur⁴⁶². Giles, Karlgrén gibi sinologlar, beg unvanını Çinceye bağlar. Beg unvanının İranî kaynaklı olabileceği de sık sık dile getirilir⁴⁶³. Türk lehçelerinde değişik şekillerde söylenen Bey

⁴⁵⁸ age, s. 256.

⁴⁵⁹ DLT, C.II, s. 82, 186, 248; DLT, C.III, s. 358, 428.

⁴⁶⁰ DLT, C. I, s. 112.

⁴⁶¹ DLT, C. II, s. 169.

⁴⁶² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 256.

⁴⁶³ Sanping Chen, “Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names, *Titre de la Revue: Journal of the Royal Asiatic*

kelimesi (Gök- Türk: beg; Uygur: bag; Hazar: beh; Kazak: bi-pi; Özbek: bei, Türkmen: beg, big; Osmanlı: Bey... vb.) Bey unvanı şu manalarda da kullanılmıştır;

a-Bey (unvan), koca, evli erkek b-Efendi c- Şehzade

S.M. Arsal bu unvanın Türkçe “bek” kökünün biraz yumuşamış şekli olduğu (bek- beg, beg-bey) fikrindedir. Nitekim “bek” kökünün bazı Türk lehçelerinde “saklama koruma, gözetme” manasını ifade ettiği görülmektedir (bek-lemek, bek-çi vb)⁴⁶⁴.

Eski Türk devlet teşkilatında beg, boy (kabile) ‘ların başında bulunan reislerin aldıkları bir unvandır. Boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde boy’un menfaatlerini silahla korumak ile vazifeli bulunan bey’ler cesareti, doğruluğu, askeri kabiliyet ve mali kudretlerine dayanarak seçim yolu ile bu mevkiye getirilirlerdi. Bey’lerin aynı zamanda bilgili kimseler olması da lazımdı. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib’in “bey” ile “bilgi” kelimelerinin aynı kökten geldiği yolundaki ifadesi bu bakımdan dikkat çekicidir⁴⁶⁵.

Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra da bu unvan aynı mana muhteviyatını muhafaza ederek yaşamıştır. XI. yüzyılda Karahanlılar devletinin büyük memurları bu unvanı taşıyorlardı. Hatta bu devir de görülen “begeç” unvanının da “beg” kelimesi ile alakalı olabileceğini Kaşgarlı Mahmud belirtmektedir⁴⁶⁶. Kudagu Bilig’de de “bey” unvanı, umumiyetle “hükümdar” manasının da idi. Tuğrul ve Çağrı Beyler gibi.

Bey unvanı Selçuklu devresinden itibaren çeşitli Türk topluluklarında Arapça amir(emir) karşılığı olarak kullanılmıştır⁴⁶⁷. Örneğin Amir al Umara daha sonra Osmanlı Devletinde Beylerbeyi olarak yerini almıştır.

Beg kelimesi, unvan değil mürekkep bir özel ad olduğu zaman daha ziyade isimlerin başına getirilirdi (Beg-Tigin, Begtaş gibi)⁴⁶⁸.

Beg; Bey yine kendi anlamında kullanılırdı⁴⁶⁹. Her gün Balasagun’daki sarayın önüne Beyler için üç yüz altmış nöbet davulu vurulurdu⁴⁷⁰. Hükümdar sülalesine

Society, vol. 12, part 3, 2002, s.299’dan naklen Hatice Şirin USER, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, S.39, Güz, 2006, Ankara, s. 220-221.

⁴⁶⁴ Donuk, s. 5.

⁴⁶⁵ KB, Beyit, 1953; M.F. Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi ve Vakıf Müessesesi*, s. 231-234.

⁴⁶⁶ DLT, C.I, s. 357.

⁴⁶⁷ Donuk, s. 7.

⁴⁶⁸ age, s. 8.

⁴⁶⁹ DLT, C. III, s. 155.

⁴⁷⁰ DLT, C. III, s. 413.

mensup olmayan büyük veya küçük beyliklerin kumandanlarına verilen unvan; bazı lehçelerde bek, güneyde bey olmuştur⁴⁷¹. Ayrıca akraba cihetinden de kalabalık bir uruğdan olması, gerekirse daha uzak akrabaları ile sözünü bilfiil geçirebilecek maddi kudrette bulunması şarttır. Bunlara Kırgızlar beg, bey derler. Beyler hüküm icra salahiyetine de haizdiler. Bey, seçimle bu mevkie gelmediği için, edindiği kudret bir nevi zorbalığa dayanır. Nüfuz ölçüsü şahsın ferdi değerine ve onu destekleyenlerin gücüne göre değişir. Oymağın tali zümrelerinin nüfuz ve kudreti bey'in şahsi nüfuz ve kudreti nispetindedir. Nüfuzlu⁴⁷² beye mensup oymaklar çabuk büyür, bazı aileler ve aul'lar da ona katılırlar. "Bu suretle menfaatlerini koruyacak daha sağlam bir dayanak elde etmiş olurlar. Başlangıçta önemsiz bir uruğ, bu suretle bir bey'in şahsi gayreti sayesinde, kudretli yeni bir oymak olur ve onu temsil eden bey'in de adını alır⁴⁷³..."

Beg (Begeç, Yabgu, Yınal, İnanç) Boyların başında bulunan reislerin aldığı ünvanıdır. Boydaki iç dayanışmayı muhafaza eden hak ve adaleti düzenleyen kimsedir. Ayrıca büyük memurlara da bu unvan verilirdi⁴⁷⁴. Begeç, Karahanlılar Devleti'nde, teginler (hükümdar sülâlesine mensup erkekler) için kullanılan bin unvandır⁴⁷⁵.

Inal (Yınal): Anası hatun kökten babası halktan olan gençlere verilen unvan⁴⁷⁶. VIII. yüzyıl Uygur Budist metinlerinde, ayrıca F.W.K. Müller tarafından yayınlanan "Zwei Pfahlschriften aus den turfanfuden", Berlin, 1915 adlı eserde "Tengiride bolmış inal" ve belki "Inal çor" şekillerinde, Turfan metinlerinde ise doğrudan "Inal" olarak bir unvan terimi niteliğinde zikredilen inal tabiri, DLT'ye göre "anası hatun kökten babası halktan olan gençler için" kullanılan bir hitap olarak tarif edilmektedir. Kutadgu Bilig de ise "beyzade, inanılır insan" manaları altında tanıtılmıştır. Büyük Selçuklu sultanlarından Tuğrul Bey'in üvey kardeşi ünlü kumandan İbrahim Yınal da aynı unvanı taşıyordu⁴⁷⁷.

Inanç: İnanılan, güvenilen. Bu sözden alınarak "inanç beg" denir. Kendisine güvenilen bey" demektir⁴⁷⁸.... VIII. asır Orhun kitabelerinde "Tarduş inançu çor" ve

⁴⁷¹ Temir, s. 198.

⁴⁷² Rasonryı, s. 55.

⁴⁷³ age, s.56.

⁴⁷⁴ DLT, C. I, s. 357

⁴⁷⁵ Genç, s. 196.

⁴⁷⁶ DLT, C. I, s. 122.

⁴⁷⁷ Donuk, s. 16.

⁴⁷⁸ DLT, C. I, s. 133, 206; C.III, s. 450.

İnançu apa yargan Tarkan” ve ayrıca Gök Türkçe yazılı bir Yenisey kitabesinde “El ögesi inançu bilge” olarak yine aynı çağdan kalma Uybat kitabesindeki “urung başı ertim, inançı ertim” ibarelerinde “bakan” manasında ve Uygurca Budist metinlerinde aynı manalarda (el inanç tirek; ol ödün inançları buyrukları..) zikredilen ve ayrıca kuzey Fergana’daki bir mezarda bulunan bir yüzük üzerinde yazılı olarak görünen ve Turfan metinlerinde geçen bu tabir, “büyük bir memuriyet unvanı” ; “vezir, nazır”; DLT’ de “inanılır, güvenilir”i” ifade etmektedir. İnanç veya diğer telaffuz şekilleri X.Yüzyılda Uygur elçilerinin adları arasında Macarlarda Arpad devri şahıs adlarında unvan olarak geçer⁴⁷⁹. DLT’ de birçok yerde bey kavramı ile birlikte bazı fiilimsi kelimelerle beraber kullanılmış ve özellikle fiiller bey kelimesi ile açıklanmaya veya örneklendirilmeye çalışılmıştır. Bunların olarak bazılarını örnek olarak sıralarsak;

“Beg süsin tardı”. Bey askerlerini yaydı, dağıttı⁴⁸⁰. Karahanlılar Devleti’nde, düşmanını yenen hükümdar veya beyin, hassa askerleri dışında kalan kuvvetleri yurtlarına dağıtmasına denir⁴⁸¹.

“Begler bir birge yagıktı”: Beyler, birbiriyle düşmanlaştı⁴⁸².

“Beg kendi egirdi”: Beg şehri kuşattı⁴⁸³. **Beg erin açındı**: Bey askerlere doyumluluk verdi, kerem kıldı⁴⁸⁴. **Ol Begge kend egrışti**: O şehri sarmakta Beye yardım etti⁴⁸⁵. **“Begim özin ogurladı”**, yarağ bilib ogurladı.(Beyim kendini gizledi, bunu silah bilerek vaktini gizledi.)

“Beg yağıka pusdı”. Beğ düşmanı beklemek için pusuya girdi⁴⁸⁶. **“Begler pusuşdı”**. Beyler birbirine karşı pusı kurdular⁴⁸⁷. **“Begler tokuştı”**. Beyler harp ettiler, çarpıştılar⁴⁸⁸. **“Beg anıng adhakın kısırdı”**. Bey onun ayağını kısırdı: Bey onu işkence ile cezalandırdı. “anına aşını kustırdı”. Onun aşını azaltırdı. Ona verilen aşın azalmasını emretti⁴⁸⁹... **“Beg yagıka süledi”**, Bey düşmana asker gönderdi, savaş yaptı⁴⁹⁰. **Yagısın sançdı**, Bey düşmanını yendi⁴⁹¹.

⁴⁷⁹ Donuk, s. 17.

⁴⁸⁰ DLT, C. III, s. 180.

⁴⁸¹ Genç, s. 313.

⁴⁸² DLT, C. III, s. 76.

⁴⁸³ DLT, C. I s. 178.

⁴⁸⁴ DLT, C. I s. 199.

⁴⁸⁵ DLT, C. I s. 236.

⁴⁸⁶ DLT, C. II, s. 10.

⁴⁸⁷ DLT, C. II, s. 101.

⁴⁸⁸ DLT, C. II, s. 103.

⁴⁸⁹ DLT, C. II, s. 191.

⁴⁹⁰ DLT, C. III, s. 271.

⁴⁹¹ DLT, C. III, s. 420.

1.13.5.Terken / Teginğ

Terken: Vilayet üzerine vali olan kimseye karşı Hakanların aytasıdır; “kendisine itaat edilen “ demektir. Hanlık makamında oturmayanlara bu söz söylenmez⁴⁹². Uygur metinlerinde ve DLT, KB gibi İslam devir Türk eserlerinde “terken” şeklinde geçen bu tabirin (arap harufatı ile yazılmış şeklinde bakılarak “Türkan” okunması yanlıştır) eski Türk unvanlarından “Tengiriken” deyimi ile ilgili olduğu belirtilmiştir. Devlet idaresinde hakandan sonra geldiği fakat yetki bakımından ona en yakın bir görevi ifade ettiği ileri sürülmüştür. Terken unvanının kimler tarafından taşındığı hususunda bazı kayıtların tereddütlere yol açtığı görülmekte ise de, uygunsuzluğun DLT’ nin hatalı tercümesinden ve KB’ deki “terken kutı” tabirinin yanlış yorumlamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır⁴⁹³.

Karahanlılarda Terken, kadınlara ait bir unvan” diye açıkça ifade edilmiştir. Aynı yüzyılda Büyük Selçuklu Devletinde, sultan kadar devlet idaresinde etkili, Karahanlı ailesinden olan Celaliye Hatun “Terken Hatun” ve Harzemşah Tekiş’in hatunu, keza devlet idaresinde hatta birinci derecede yetki sahibi durumunda olan “terken hatun” bu unvanlarla anılmaktadır. Bu tarihi belgeler ışığında olacaktır ki son devir araştırmacıları “terken” hatunlar için kullanılan “kraliçe” veya “imparatoriçe”⁴⁹⁴ manasında tanıtmışlardır⁴⁹⁵.

Teginğ, Tegin, samur⁴⁹⁶ anlamında geçer. **Tegindi,** “Çiğilcede, Hakana yahut Beye birisinin gelmesi haber verildiği zaman söylenen sözdür.

Hükümdar ailesi mensuplarına yani umumiyetle prenslere ve hükümdar oğullarına “Tegin” denilirdi. Tegin unvanı Ak-Hun paraları üzerinde görülmekte olduğu gibi, Uygurların menşe efsanesinde “Or-Tegin” bir Türk unvanı olarak geçmekte ve 924-926’da Kan-chou (Turfan) Uygur hakanın unvanı olarak görünmekte, Türk Bulgar kitabelerinde “Han’ın kardeşi veya oğlu” anlamını taşımaktadır. Tarihi belgelerden anlaşıldığına göre Tegin’ler ordu başında bir bölgenin idaresine memur edilince yabgu veya şad unvanını alırlardı.

Çoğul hali ile “tiğit” şekli ile de karşılaşılan tegin (tigin)tabirinin menşei, manası ve okunuşu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür⁴⁹⁷. W. Radloff da “teggin”

⁴⁹² DLT, C. I, s. 376, 441, 442; C.II, s. 209.

⁴⁹³ Donuk, s. 50.

⁴⁹⁴ DLT, C.I, s. 441.

⁴⁹⁵ Donuk, s. 51.

⁴⁹⁶ DLT, C.III, s. 370, 375.

⁴⁹⁷ Donuk, s. 48.

şeklinde okumaktadır. Mongolist G. J. Ramstedt de eski Türkçesini “teggin” olarak düşündüğü tegin’i benzetme yoluyla Kore dilindeki “tek”(fazilet) + in (adam) kelimesine bağlayarak “mutaber adam” manasına geldiğini söylemekte, Çinceye veya Farsça (Dehan)’ya bağlamak teşebbüsündedir⁴⁹⁸.

Tegit, kavramı aslında “köle” demektir; sonra Hakan oğullarına ungun(unvan) olmuştur. Bu, kurala uymayan bir çoğul olmuştur. “Öke tegit” orta halli adamların büyüklerine, Hakan çocuklarının küçüklerine verilen addır. Bu iki kelime birleştirilerek kullanılır.”öke” kelimesinin aslı, Zülkarneyin gününde barış olmadan evvel Türk kollarıyla bunun kolları arasında yapılmış olan çarpışmadır⁴⁹⁹.DLT’ deki kayda göre “Teginlere ve Afrasyab (Türk aslından) soyundan olan Hatunlara ve bunların çocukların için söylenen” **tarım tabiri**⁵⁰⁰ “Hakanlı Hanlarının oğullarından başkasına kullanılmaz.” Yine DLT’de “**Altun tarım**”⁵⁰¹ şekliyle “büyük kadınların unvanı” olarak da belirtilmiştir.

A. Caferoğlu tarafından “kadınlara mahsus bir unvan” olarak kabul edilebilen bu tabiri, S. Çağatay “Terim” şeklinde okumaktadır⁵⁰². Tengirim şehzadeler anlamındadır. P. Pelliot ise “Terim’in eski Türkçede “prens” manasına gelen “Tengrim”den türediği düşüncesindedir⁵⁰³.Tengriken tabiri ise şehzadelere verilen bir unvan olarak görünmektedir⁵⁰⁴. Tigin (Tegit, Tegin) kavramları, Karahanlılar Devleti’nde, hükümdar ailesi mensubu erkek evlâda verilen unvandır. Ayrıca kölelikten yetişme emirler için de kullanılmıştır⁵⁰⁵.

1.13.6.Tarxan (Komutan, Vali) /Tarhan

Tarxan: İslamlıktan evvel verilmiş olan bir addır; “Bey” demektir (Arguca)⁵⁰⁶.Tarkan unvanı Beveridge tarafından Eski Yunancaya, hatta Etrüskçeye kadar götürülür. Ertüsk’lerde özel ad olarak zikredilen “Tarquin” in Tarkan’la ilgili olabileceği ve eski Yunanca Tarcon, ayrıca Çince Tatar kökünden geldiğini ve

⁴⁹⁸ age, s. 49.

⁴⁹⁹ DLT, C.I, s. 355.

⁵⁰⁰ DLT, C. I, s. 396; **Tarım / Terim:** Tekinlere ve Afrasab soyundan olan Hatunlara ve bunların büyük, küçük çocuklarına karşı söylenen bir kelimedir; ne kadar büyük olursa olsun Hakanlı Hanlarının oğullarından başkasına böyle söylenmez...

⁵⁰¹ DLT, C. I, s. 396.

⁵⁰² Saadet Çağatay, *Türk lehçeleri üzerine denemeler*, Ankara, 1978, s. 322.

⁵⁰³ Donuk, s. 49.

⁵⁰⁴ age, s. 50.

⁵⁰⁵ Genç, s. 195.

⁵⁰⁶ DLT, C. I, s. 436.

“büyük bilici” manasına da geldiği iddia edilmiştir. C. Brockelmann da “Tarkan” ile “Terken” aynı kelime olduğu fikrindedir. Gy. Nemeth’e göre Türkçe de bir şeref unvanını ifade eden “Tarhan” unvanı “Alpagut” unvanının bir eşi olduğunu söyler⁵⁰⁷. Köprülü, Beveridge’in düşüncesini “sathî” bulmuştur... Eberhard ve Sinor Tarkan unvanını, Türkçe tar- fiiline bağlar⁵⁰⁸. Tigin unvanı Ramstedt tarafından Korece; Altheim tarafından Çince veya Farsçayla açıklanmak istemiştir. Gabain şad, tigin, tarhan gibi bazı unvanların orta İran dillerinden gelebileceğini ifade eder. Tonyukuk kitabesinde “ApaTarkan” ile ilgili Çin belgesi de bu unvanın “başkumandan” olarak yorumlanmasına elverişli görünmektedir⁵⁰⁹. Büyük Hun devletinde olduğu gibi Göktürk ve Uygurlar da da Ordu, “boy düzeni” üzerine teşkilatlandırılmıştı. Ordu komutanları olan şadların üzerinde de, “Kül-Çur” ve “Apa-Tarkan” gibi tecrübeli ve büyük komutanlar bulunuyorlardı⁵¹⁰... Kül-Çur ve Apa-Tarkan, Boylar üzerinde Kağan tarafından tayin edilmiş, soylu başkomutanlar idiler⁵¹¹. Bu sebepten ötürü Tarkan sözü en eski bilinen kaynaklarda unvan olarak geçer. Başta kral vekili iken sonradan manası açılarak asil olur. Son derece yaygın olan bu unvana, hemen bütün Türk kavimlerinde rastlanır⁵¹². Bu Türk unvanı Tabgaç’lardan ve belki Hunlardan beri kullanılmakta olup, Çin yıllıklarında “ta-kan” olarak yazılmıştır. Tarkan deyimi Orhun Kitabelerinde (VIII. yüzyıl) Tonyukuk (Boyla Baga Tarkan)’un unvanları arasında ayrıca dış temsilcilerden birini göstermek üzere “Ogul Tarkan” ve “Apa Tarkan” olarak geçere. VIII. yüzyıldan kalma Ongin yazıtlarında “İşbara Tamgan Tarkan”, İkhe Khüşotü (VIII. y.y) “Kutlug Baga Tarkan” şekillerinde görüldüğü gibi, Elegeş kitabesinde de (VIII. y.y) “Tarhan” tabirinin geçtiği bildirilmektedir. Bilge Kagan’ın millete hitap ederken devlette idare edenlerden, idare edilenlere doğru yaptığı sıralamada da (Kagan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, Tarkanlar, buyruk beyler, Dokuz Oğuz beyleri) bu unvan yer almaktadır. Tarkan unvanı Uygurlarda (VIII. ve IX. yüzyıl ortalarından itibaren), Kırgızlar, Türgişler, Oğuzlarda (X. yüzyıl), Hazarlarda (VIII. yüzyıl) Bulgarlarda, Macarlarda, Kumanlarda hatta Kara-Koyunlularda (XIV. ve XV. yüzyıl), Abbasi hilafetinde, Hin-Türk İmparatorluğunda (XVI. ve XIX. yüzyıl) ve Osmanlılarda da kullanılmıştır. Ayrıca

⁵⁰⁷ Donuk, s. 45.

⁵⁰⁸ Wolfram Eberhard, “Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *TTK-Belleten*, C. 9, sayı 33-36, Ankara, 1945, s. 324

⁵⁰⁹ Donuk, s. 2; 49; 42

⁵¹⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 258.

⁵¹¹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 259.

⁵¹² Rasyonı, *Tarihte Türklük*, s. 62

kabile adı olarak zikredilmekte, yer ismi olarak görülmekte ve bir Türk devletinin adı olarak da kullanılmıştır. Bunun yanında ilk Türk devletlerinden beri zamanımıza kadar gelen bu unvan, günümüzde şahıs adı veya soyadı olarak da yaygın şekilde kullanılır⁵¹³.

Bu eski Türk unvanının çeşitli devrelerde muhtelif Türk topluluklarında farklı manaları ifade ettiği anlaşıyor: Gök Tür çağında: “yüksek asalet derecesi”; Uygurlarda “vekil, nazır”; X. yy’da Oğuzlarında sü-başından sonra gelen makam sahibinin unvanı; Hazarlarda, “Hudud’ul Alem’e göre hükümdar unvanı (Tarkhan); İbn Hurdadbih’e göre hükümdardan sonra gelen ikincisi şahıs olarak kabul edilir. Ayrıca “hükümdarın maiyetindekiler” ve bir nevi “şeref unvanı” olarak da yorumlanmıştır⁵¹⁴. Süci Yazıtında, “Kırgız oğlu men, boylakutlug yargan men, Kutlug Baga Tarkan öge buyrukı men” Süci Yazıtı’ndaki örnekten, Boyla Kutlug Yargan ad ve unvanlı Kırgız beyinin öncelikli üst kimliğinin, dolayısıyla bodun kimliğinin Kırgız, alt kimliklerinin ise ‘boyla kutlug yargan ve kutlug бага tarkan öge buyrukı’ olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişi, bodun üst kimliğini belirttikten sonra, muhtemelen sırasıyla yarganlık ve buyrukluk görevlerini ifa ettiğini açıklamaktadır. Kişi, Kırgız olarak dünyaya gelmiş, “yüksek mahkeme üyeliği” (yargan) yapmış ve “kumandanlık” veya “bakanlık”a (buyruk) kadar yükselmiştir. Dolayısıyla bu kişinin, üst düzey bir “eski Kırgız devlet adamı” olduğu söylenebilir. Çin kaynaklarına göre, Tonyukuk, Kapgan Kağan tarafından ayguçılık görevinden alınıp yarganlığa getirilir. Buradan, ayguçılık ve çabışlığın yarganlıktan üst bir rütbe olduğu anlaşılır. Zira Bilge Kağan döneminde Tonyukuk kendisinin Çabış olduğunu da kaydetmektedir. İslam diniyle birlikte Göktürk devri unvanları ya üst düzeyliğini kaybedip rütbe küçülmesine uğramış ya da unvanlık kullanımı hızla kaybolmuştur. “Karahanlılar döneminde İslamiyet’in yayılmasıyla Kaşgar ve Yarkent gibi Türk şehirlerinde Türk yarguçıların yerine şer’i kadılar almaya başlar. Olcaytu, Özbek ve Temür zamanında divana, yasa temsil eden yarguçı ile beraber şeriata temsil eden kadı da atanmışsada devleti idare eden bir görevli bir suç işleyince şeriata değil, yarguya göre cezalandırılırdı”⁵¹⁵.

Kağan, bağlı boy ve kavimlere de yöneticiler gönderirdi. Kitabelerde karşımıza çıkan ilginç bir durum da şudur: “Bilge Kağan tahta oturduğu zaman, güneydeki kavimlerin üzerine şadapıt beyler, kuzeydekilere de Tarkanlar ve buyruklar tayin

⁵¹³ Donuk, s. 41, 42.

⁵¹⁴ age, s. 44.

⁵¹⁵ User, s. 387.

ettiğini”⁵¹⁶, dile getiriyor ki hükümdar ilk iş olarak kendine bağlı memurarı (valileri), günümüzdeki hükümetler gibi hemen değiştiriyordu.

Tarhan: İslamlıktan önce verilmiş; olan bir addır, “bey” demektir⁵¹⁷. Tabgaçlardan beri mevcut olup da Gök Türk imparatorluğunda mühim yeri bilinen “Tarhan” (Tonyukuk’un unvanı: Boyla Baga Tarkan)’lar da, bizim tarih literatüründeki yaygın kanaatin aksine, imtiyazlı değillerdi.

Tarhan, “Dargan” şekli ile Moğolcaya geçmiştir ki, mana ve sahip oldukları makam itibarıyla Moğol cemiyetinde oynadıkları rol Türklerinkinden tamamen farklıdır. Şöyle ki: Bunlar Han’ın fazlasıyla güvenini kazanmış ve yüksek dereceli memurluklar alan kimselerdi⁵¹⁸. Tarhanlar, kendilerine hükümdar tarafından “suyurgal” adı ile verilen ve soyca intikal eden topraklarla donatılıp⁵¹⁹, vergilerden muaf tutulup, herhangi bir suçtan ceza görmemek ve bütün bunları dokuz nesil boyunca geçerli saymak suretiyle imtiyazlı duruma getirilmişlerdi. Tarhan’lık ile ilgili olmak üzere, Sha-t’o’lar ülkesine, imtiyaz belgesi olarak bazı kimselere “paizah” (üzerinde hükümdarın emri yazılı demir levha, fermen) verilmesi âdeti vardı. Savaşlardaki ganimetlerden pay alır, Hanın sol tarafında yer alır. Şölenlerde onur konuğu olurlardı. Tarhanlık Moğollarda babadan oğla geçerdi. Tarhanların imtiyazlı demirciler sınıfı teşkil ederlerdi. Tarhan kelimesi etimolojik açıdan Türkçe sayabiliriz⁵²⁰.

Bir başka açıdan baktığımızda Moğollarda büyük işler gören adamlara Tarhanlık rütbesi verilirdi. Tarhana yurtluk, ocaklık topraklar verilmekten başka aşağıdaki ayrıcalıklar da verilirdi. Tarhanın yurtluğu içinde oturanları vergi verirdi. Buna karşılık askerlik yükümlülükleri yoktu. Toprağında oturanların askerlik yükümlülüklerini yerine getirmesi Tarhan’ı ilgilendirdi. Han ailesinden biriyle evlenebilirlerdi⁵²¹. Hükümdarın sarayına izinsiz girip çıkabilirdi. Bu ayrıcalıkları dokuzuncu göbeğe değin oğullarına kalırdı⁵²².

Tarhanlık, soylu olmayanlara bir tür soyluluk veren bir bağıştı. Eski Türklerde soyluluk kalıtsal olduğu için, halktan birisinin bir tür soyluluk kazanabilmesi potlaç

⁵¹⁶ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 213.

⁵¹⁷ DLT, C.I, s. 436.

⁵¹⁸ Donuk, s. 46.

⁵¹⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 230.

⁵²⁰ Donuk, s. 47.

⁵²¹ Gökalp, s. 215.

⁵²² age, s. 277.

(sonrardan bir başarı elde etmesi) yoluyla kazanabilir, kendi girişimleriyle bunu başarabilirdi. Tarhanlık rütbesini ise hükümdar verirdi. Fakat hükümdarın bu rütbeyi verebilmesi için, sözkonusu şahsın topluma ve devlete büyük bir hizmette bulunmuş olması gerekirdi. Büyük bir yangını söndürmek, denize düşeni kurtarmak, savaşta generallerden birini kurtarmak hakanı tehlike ve zararlı bir yerden çıkarmak, kadınları, çocukları korumak, tehlikeden kurtarmak gibi... Orhon Yazıtlarında Gök Türklerin kurultay örgütleri şöyleydi: “Sağda şadlar ve Pıtlar (boy beyleri), solda targat (Tarhanlar) ve buyruk beyleri⁵²³... Tarhan, Karahanlılar Devleti’nde, bey anlamında kullanılan hem saygı ifadesi olarak kullanılan, hem de idari bir görevi ifade eden unvandır⁵²⁴. Fakat Tarhan’lar hükümdar ailesine mensup değildirler.

Tarhânhüyye (Tarhân, Mersûm): Memlûk Devleti’nde, erbâb-ı suyuftan emîrlere ya da ecnâddan yaşı ilerlemiş, gücü azalmış, devlet hizmetinde bulunamayacak duruma düşenlere verilen emeklilik statüsüne denir⁵²⁵. Osmanlı Devletinde Tımarlı sipahileride benzetmektedir.

1.13.7. Öge (Bilge), (Tekinden Sonra Sözü Geçen, Hanın Danışmanı)

Öge: Tekinden bir derece aşağı, yaşlı akıllı kimselere verilen ad, lakapolarak Divan’da geçer⁵²⁶. Asya Hunlarından beri var olduğu bilinen bu sözün üst anlam katmanı “siyaset ve idarede hâkim” biçiminde gelişmiştir⁵²⁷. Başarılı hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarını nitelemesinin⁵²⁸ yanı sıra, Türk hükümdar ailesinden olan katunlar da bu unvan ve niteleyicisini taşımaktaydı⁵²⁹. Sadece özel ad veya unvanları değil, genel adları da vassfeder: bilge bilig “ırfan”. Bu kavram sözlüklerde zikredilmese de birçok metinde geçer. Öge (ö- düşünmek) veya (üge)bu sözün yakın bir sinonimidir (sistemetik kavramı). Unvan, özel ve cins ad niteleyicisi olmasının yanında şahıs adı olarak da kullanılır: “tngri bögü el bilgä arslan tngriuyğur tärkänimiz”⁵³⁰. Gök Türk çağı Türkçesinde ve Uygur lehçesinde kullanılmış olup, Orhun hurufatlı Suci (IX.

⁵²³ Ergin, s. 1

⁵²⁴ DLT, C. I, s. 32.

⁵²⁵ A. Çetin, “Memlûk Devleti’nde Battâllık ve Tarhanlık, *Ramazan Sesen Armağan’ı*, İslâm Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 435’den naklen, Zeynep Altunsoy, *İlk Türk-İslâm Devletleri’nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim Ve Unvânlar*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat-2006

⁵²⁶ DLT, C. I, s. 90.

⁵²⁷ Bahaeddin Ögel, “Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar”, *TTK-Belleten*, 1975, s. 112

⁵²⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.283

⁵²⁹ A. Bombacı, “Prens Hsien-Li Bilge’nin Kocaları”, *İ.Ü. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (Çev: Zeynep Kerman), C. 21, 1973, s. 46

⁵³⁰ User, s. 220-221.

yüzyıl) ve Açura kitabelerinde zikredilen ve İslami devirde “vezir” tabiri ile yer değiştirdiğine bakılırsa idarecilikle ilgili yüksek Türkçe bir tabir olduğu anlaşılan bu kelimenin daha ziyade “öge” şeklinde telaffuzu uygun görünmekte ve A.v.Gabain’e göre “şöhret” ; Gy Györffy’e göre “Han’ın yanında vali” (yüksek idareci); J. R. Hamilton’a göre “hakim, bilge” G. Clauson’a göre “müşavir” manalarını vermektedir. DLT ‘de “idari mertebe itibariyle teginden bir derece aşağı, denenmiş, tecrübeli halk adamı olarak”⁵³¹, KB’de “çok akıllı müşavir”⁵³² VII. yüzyıl Uygur metinlerinde “el ügesi” şekli ile “devlet meclisi başkanı” şeklinde tanıtılan öge (üge), Kan-chou (Turfan) Uygur devletinde (IX. ve X. yy.) sadece bir unvan olarak zikrdilmekte. Nizam’ül- Mülk’ün eserine göre Samani’ler zamanında “Tudun-üge” adında bir şahıstan bahsedilmekte, Karahanlılardan Musa Tegin’in “öge” lakabını taşıdığı bildirilmektedir. Üge sözü Türkçe öğüt (nasihat)’den türemiş olma ihtimalide vardır⁵³³.

Eski Türkçede asli olarak “bilge kişi” anlamında bir sözlük birimidir. Aynı zamanda “danışman” veya buna benzer resmi bir unvandır. BilgeKağanörneğindeki gibi sıfat değeri de taşır⁵³⁴.

Savaşta genç tiginler (prensler) kumandanlık görevini yaparlardı. Fakat bunların yanına genelkurmay başkanı makamında yaşlı ve deneyimli bir general verilirdi. Buna Öge adı verilirdi. Anlamı “bilici, akıllı, deneyimli” dir⁵³⁵. Teginden (hanedan soyuna mensup erkek evladan bir derece aşağı bulunup, halktan denenmiş, yaşlı akıllı kimselere verilen unvandır. Karahanlılar Devleti’nde, hanedandan olmayan orta halli kimselerin büyüklerine ve hakan çocuklarının küçüklerine Öge denirdi⁵³⁶.

Savaşta Hakan’a yardım eden kurmay heyetinden ögenin olmasına, birliklerin içersinde savaş deneyimi olan yaşlı ve akıllı kimselerin bulunmasına dikkat edilirdi. (öge) Bu savaşçılar belkide bir grup askerin komutanı durumundadı. Kaşgarlı bunlara öge denmesini kitapta bir öyküye bağlar “...Zülkarneyn üzerine Çin’e dek ilerleyince Türk hakanı savaş için Zülkarneyn üzerine, gençlerden toplanmış bir bölük asker gönderir”⁵³⁷... Bölüklerde bulunan yaşlı ve tecrübeli savaşçı askerlere verilen ad

⁵³¹ DLT, C.I, s. 356.

⁵³² KB, Beyit, 1754, 1868, 1995, 2935, 2941.

⁵³³ Donuk, s.54-55.

⁵³⁴ Talat Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, Simurg yay., Ankara, 2000, s. 240.

⁵³⁵ Gökalp, s. 214.

⁵³⁶ Genç, s. 196- 238

⁵³⁷ DLT, C. I, s. 90-91.

olarakta tanımlanabilir⁵³⁸. Divan’da bir başka yerde **Tering bilge** olarak geçer. Anlamı “bilgin ve hâkim adam” demektir⁵³⁹.

Bilge / Bükü: hâkim, bilgili, siyaset ve idare hâkimi, akıllı, bilgin âlim⁵⁴⁰. Akıllı kişi Külüg Bilge, ünlü kişi⁵⁴¹ anlamında bir sıfat olarak kullanılmıştır. Bilge, bögü, böğü, bükü, bögi şekillerinde de yazılmaktadır.

Tarihte bazı kudretli, becerikli Türk idare adamları için kullanılan bir lakap olarak görünmektedir. İkinci Gök Türk hakanı Kapgan aynı zamanda Bögü Kağan diye anılıyor. Üçüncü Uygur hakanı aynı lakapla zikrediliyordu. Aslında akıllı, hâkim kurnaz manalarına gelen bu Türkçe söz sonraları mana genişlemesine de uğrayarak “dirayetli, bilgin, güçlü, kuvvetli” vb. de ifade etmiş görünmektedir⁵⁴². Eski Türkçenin köklü kelimelerinden olan “bilge” kavramı “siyaset ve idare hâkimi” tabirinin karşılığıdır. Türk ilinde başarıya ulaşan hükümdar, devlet adamı ve hatta hatun’a “bilge” sıfatının verilmesi, bilgelik ‘in Türk idarecilerinden istenen başlıca şart olduğunu gösterir. Türkçede hâkim deyiminin diğer bir karşılığı olarak “bükü” veya bögü gösterilmiş ise de bu kelime daha geniş bir kavramı ifade etmekte, daha ziyade “akıllı, mahir” manalarını vermektedir⁵⁴³.

Asya Hunlarından beri mevcudiyeti bilinen bu unvan hükümdardan sonra gelen ya veliahta veyahut da hükümdarın en yakın akrabalarına verilirdi. Asya Hun teşkilatında sağ ve sol cenahın sorumlularına verilirdi. Hun imparatoru Tanhudan sonra gelen en büyük makam sahiplerine ait bulunuyordu. Gök Türk çağında doğrudan doğruya Türkçe olarak Bilge şeklinde kullanıldığı kitabeler den açıkça anlaşılan bu unvan o devre ait Çin kaynaklarında Çince şekli ile tarihi bir kalıntı olarak tekrarlanmaktadır. (Hsien-li Pi-chia= Bilge)⁵⁴⁴ O devirde Oğuzlardan gelen bir casus, Gök Türk veziri hakkında şöyle diyordu. “... Azıcık Türk millet yürüyor imiş! Kağanları Alp imiş! Vezirleri Bilge imiş! O kişi var oldukça, siz Çinlileri öldüreceklerdi, diyorum!”⁵⁴⁵....

⁵³⁸ Özkırımlı, s. 88.

⁵³⁹ DLT, C. III, s. 371.

⁵⁴⁰ DLT, C.II, s. 51, 88, 207, 385, 388, 419, 428; C. III, s. 45, 46, 59, 137, 155, 158, 212, 228, 303370, 380, 440.

⁵⁴¹ DLT, C.I, s.428.

⁵⁴² DLT, C. I, s. 428; Donuk, s. 72.

⁵⁴³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 283.

⁵⁴⁴ Donuk, s. 8.

⁵⁴⁵ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 249-250.

Bilgenin, Uygur döneminde kağanın niteleyicisi olma özelliğini korumakla birlikte, yeni inançların (Budizm, Maniheizm gibi) etkisiyle, bozkır hayatını biçimlendirme ve töreyi koruma sistematığının hızla dışına çıkarak, daha çok felsefi nitelikleri barındıran bir mahiyet aldığı ve “bilgin, bilge” anlamlı sözlük birimi özelliğinin koyulaştığı gözlenir⁵⁴⁶. Karahanlı döneminde, Uygur Türkçesi metinlerindeki bu “felsefi” mahiyetin daha belirginleştiğini gözlemleriz: Tilekim söz erdi ay bilge бүгү⁵⁴⁷; iligke yüz urdı bu bilge tetig⁵⁴⁸; boyda ulug bilge bolupbilging ula;⁵⁴⁹uzakı bilge ança aymış; alp çerikde, bilgetirikde; bilge erig edgü tutup sözün işit⁵⁵⁰. Özellikle, alp çerikde, bilge tirikde örneği, İslamiyetle birlikte alplık ve bilgeliğin birbirinden kısmen ayrılmış olduğunu fark ettirir. Oysa Gök Türk döneminde, daha önce de belirtildiği gibi, bilgelik ve alplık kagan, buyruk vb. üst rütbeli kişilerin temel ve birbirinden ayrılmaz iki niteliğidir: Bilge Kağan ermiş, alpkagan ermiş. Buyrukı bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunıyime tüz ermiş⁵⁵¹.

1.13.8. Tugraglama (Damgalamacı) / Tamga(Tuğra, Tamgan, Tamgacı)

Tugraglaglandı: Mektub, bitik ve yazı gibi şeyler tura ile mühürlenmesine böyle denir⁵⁵². **Tamgalık;** küçük ibrik; bir kişilik sofra; hakanını damgası bulunan eşya⁵⁵³ gibi anlamları vardır. **Tugraglanmak / Tugzaglanmak,** alay ve biniş günlerinde han tarafından sonra alınmak üzere at verilmek, atlandırmak; tuğra ile mühürlenmek⁵⁵⁴. Divan’da geçen bu kavramların hepside yazı ve damga ile ilgilidir.

Asya Hunlarından beri mevcut bir kültür kelimesi olup, bugün de damga şeklinde dilimizde yaşamakta devam eden bu terim, Asya Hun imparatorluk mühürü manasına gelmekte idi. Orhun Kitabelerinde “tamgacı”: Kâtip Mühürdar, Uygur metinlerinde “Tamgan” (unvan) olarak yaşamıştır ki, Oğuzlarda da mevcudiyeti bilinen bir kavramdır.

⁵⁴⁶ User, s. 221.

⁵⁴⁷ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, TDK Yay., Ankara 1979, s. 192

⁵⁴⁸ age, s. 475

⁵⁴⁹ DLT C.I, s. 51

⁵⁵⁰ DLT C.I, s. 88, 388, 428.

⁵⁵¹ User, s. 222; Ergin, age, Kül Tigin Yazıtı, Doğu-3.

⁵⁵² DLT, C. II, s. 273.

⁵⁵³ DLT, C. I, s. 527.

⁵⁵⁴ DLT, C. II, s. 272, 273

Tuğrağ: Tuğra, tura, Hakanın Mührü, buyrultusu, Oğuzca. Bunu, Türkler bilmez. Bende aslını bilmiyorum diyen Kaşgarlı devlet idaresine dış işlerine nezaret vazifesini görenler tarafından taşındığı söylenebilir⁵⁵⁵.

Cengiz Han döneminde Türk bitigçiler ise, “ulu bitikçi”, yani “baş vezir” oldular. Hükümdarların altın damgası, bunların elindeydi. Aslında “tamgalı bitig”, yani üzerinde damga bulunan ferman, Gök Türk yazıtlarında da görülüyordu. Fakat Cengiz Han çağında, damgaya bir imza da katılıyor ve böylece, “tuğra” oluyordu. Tuğra ise, bir Oğuz geleneği idi⁵⁵⁶. Cengiz Han devletindeki, İmparator’un altın damgasını taşıyan, Tata- Tonga ve Çinkay gibi Türk asıllı başvekilleri çok meşhur devlet damaları idiler. Bunlara “uluğ-bitikçi” yani “büyük kâtip” de denirdi. Hâkimiyet sembollerinden olan tuğra, resmî yazışma dîvânı olan Dîvân-ı İnşâ’dan çıkan vesîkaların üst tarafına devletin ve hükümdarın alâmeti olarak yazılmış isabetlerle isim, elkab ve dua cümlesinden ibâret olan, hükümdarın mühür ve imzasına⁵⁵⁷ denir. Tuğraî ise Hükümdarlık alâmetlerinden olan tuğrayı çeken görevliye denir. Çekilen bu tuğra yay sekline benzemektedir⁵⁵⁸.

“Tuğra” veya Tuğrak bir, Oğuz geleneğidir. “İmzalı damga” demektir. Cengiz Han devletinde de bu gelenek görülür. Halk arasında ise damga, bir boy veya oymak işaretidir. Boya ait otlaklardaki kayalar ile hayvanlara bu damga vurulurdu. Kişilerin mühür ve işaretlerine ise, “im” denirdi⁵⁵⁹. Her boyun, “uran” denen, bir parolası da vardı. Evliya Çelebi Harput’u anlatırken, Anadolu’daki şehir parolalarından, “uran” adlı bir paroladan bahseder⁵⁶⁰. Cengiz Han çağında, her büyük şehirde başlıca üç büyük memur vardı. 1.Bitikçi 2. Yarguçı 3. Ordu Kumandanı. Yarguçı ve vergiciler, başkentteki büyük yargıçı ve bitikçilere bağlı idi⁵⁶¹.

Tamgaladı: Ol bitik tamgaladı; o, kitaba, mektuba Hakanın damgasını, turasını vurdu (tamgalar- tamgalamak)⁵⁶². Tamagaçı, yani “damgacı”lar, bir nevi “mühürdar”lar idiler. Özellikle Uygur çağında, kağanın “altın tamga”sını elinde tutan bu memurların, tıpkı bir başvekili gibi, büyük salahiyetleri vardı. Her tayin ve para sarfı işinde, bu mühürlerin fermanlar üzerinde, damgacının imzası ile beraber bulunması, en önemli

⁵⁵⁵ DLT, C.I, s.462; Donuk, s. 84.

⁵⁵⁶ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 265.

⁵⁵⁷ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 1995, s. 124

⁵⁵⁸ Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara, 1977, s. 265.

⁵⁵⁹ **Belgü (Nişancı):** İm, nişan, belge, alâmet.... Borç, DLT, C. I, s. 427

⁵⁶⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 261.

⁵⁶¹ age, s. 262.

⁵⁶² DLT, C. III, s. 353.

elçilerin çoğu, “damgacı”lar idiler. Mesela, Oğuz elçisi “Bilge-Tamgaçı” ile Türgişlerin elçisi “Makaraç Tamgaçı”, bu memurların belirli örneklerindendirler. Damgacılar aynı zamanda okuryazar, bilgin ve kâtip idiler⁵⁶³.

Tamga: Hakanın ve başkalarının damgası⁵⁶⁴ anlamı verilmiştir. Karahanlılar Devletinde, hükümdarın sözlü emirleri, buyruk ve fermanları ve mektuplarının mühürlendiği damgaya denir⁵⁶⁵. Tamgaçı da Karahanlı Devleti’nde, mühürdara denir⁵⁶⁶.

Tamgaç (Tabgaç) ise Karahanlılar Devleti’nde, ulu, muhterem, saygıdeğer, bir devlete, millete sahip, manalarını ifade eden hükümdar ve bir unvanıdır⁵⁶⁷.

1.13.9. Bitik(g) / Biti ve Ay Bitigi

Biti: Gökten inen kitaplardan birisine verilen addır⁵⁶⁸.

Bitik / Bitig: Kitap, mektup, yazma yazı, yazış; yazılı şey, kâğıt⁵⁶⁹. Kelimenin menşei hakkında A.v. Gabain tarafından ileri sürülen görüş genellikle kabul edilmekle beraber (Türkçe vesikaları yazmak manasında geçen bu kelimeyi Çinceye bağlamış, “biti” yazmak şeklinde Türkçeye geçtiğinden bahseder) bu tesbitin ihtiyatla karşılanması lazım geldiğine dair bazı uyarıcı hususlar vardır.

Yazıyı sanılan devirlerden çok önceki çağlarda bildikleri ve kullandıkları son keşiflerde de ortaya çıkan Türklerin bu çok mühim kültür mahsulüne ad vermek için Çinceye müracaat etmeyecekleri aşîkârdır. Neticede “biti”, “bitig”⁵⁷⁰ deyimlerinin yabancı bir menşe bağlanması kolay kolay mümkün görülmecek gayretlerden sayılmaktadır. Bu kavram tarihi vesiklarda çok değişik şekil ve anlamlarda da kullnılmıştır. Bunlar,

Bitik: Yazı, harf, mektup, kâğıt.

Bitikçi: Kâtip, yazıcı, devlet muhasebe sorumlusu.

⁵⁶³ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 260.

⁵⁶⁴ DLT, C. I, s. 424.

⁵⁶⁵ Genç, s. 235.

⁵⁶⁶ age, s.235.

⁵⁶⁷ age, s. 128.

⁵⁶⁸ DLT, c. III, s. 217.

⁵⁶⁹ DLT, C. I, s. 71,156, 186, 197, 202, 212, 226, 232, 302, 384, 459; II, 7, 21, 39, 75, 88, 95,113, 119, 127, 131,133, 139, 140, 145, 149, 160, 298, 318, 320, 325, 333, ;III. 59, 64, 95, 105, 254, 305, 254, 305, 353.

⁵⁷⁰ DLT, C. III, s. 217.

Bitegçin: (bitgikçi, kâtip, hariciye nazırı?) Tabgaçlarda betikçin'ler devlet meclisinde dış politika ile ilgili olarak alınan kararları yazı ile tespit etmek ve yürütmekle vazifeli idiler.

Ata Bitiği: Vasiyetname. Bilhassa babanın çocukları ile ilgili yazılı vesika.

Baş Bitig: Asıl ve esas vesikalara verilen isim.

Bodun Bitig: Halk, cemaat ile ilgili vesika(umumi dilekçe)⁵⁷¹.

Çın Bitig: Hakiki senet, asıl mukavele.

İdiş-Bitig: Kira veya ortaklık vesikası

Öng Bitig: Geçici sened

Ötüg- Bitig: Dilekçe⁵⁷².

Tutup Turgu Yanıt Bitig: Muvakkat iade vesikası.

Vuçung Bitig: Kaybolan vesika yerine geçen belge⁵⁷³.

“Divit kaleme” de Türkler “bitigü” derlerdi⁵⁷⁴.

Birde **bitig ve Ay bitigi vardı**. “Bitig”, yani devletin kayıt defteri, vergilerin kaydı ile ilgilidir. “Ay bitig”, askerin adının ve azığının yazıldığı defterdir. Bitig Gök Türklerde daha çok yazıtlar için söylenirdi. Yazıtlar ebedi, yani bengü ve mengü idiler. Yazılı sınır taşları büyük bir önem taşıyordu. Ancak Gök Türkler taşa yazıt yazanları, “biting taş itgüci” diyerek, diğer yazıcılardan ayırıyorlardı. II. yy. da, kitap, mektup, yazma, yazı, yazılı şey kâğıt gibi şeylerin hepsine birden bitig deniyordu. Tanrı sözü ve muska içinde bitig deniyordu⁵⁷⁵.

“Bitikçi”, kâtip ve yazıcı demektir. Gök Türk ve Uygur çağlarında bunlara, “bitici, bitgeçi, bitigeci” de denirdi. “Bitikçi yanılmaz”dı. Bitigçilerin adları, büyük kâhinlerle aynı sınıfta geçiyordu. “Biti gidisi”, yani yazı yazan ustalarda vardı. Bitigçi olmuş büyük oğullardan Bitigçi Beg Arslan gibi, beylerde bulunurdu. Yalnız yazmak değil, yazılmışı okutmakta gerekliydi. II. yy.da, ise bitigçilerin adı artık hazinedar anlamında kullanılmaya başlanmıştı⁵⁷⁶.

Cengiz Han döneminde Türk bitigçiler ise, “ulu bitikçi”, yani “baş vezir” oldular. Hükümdarların altın damgası, bunların elindeydi. Aslında “tamgalı bitig”, yani üzerinde damga bulunan ferman, Gök Türk yazıtlarında da görülüyordu. Yukarıda

⁵⁷¹ Donuk, s. 68.

⁵⁷² DLT, C. I, s. 68, 152, 199,376; II, s. 134.

⁵⁷³ Donuk, s.70.

⁵⁷⁴ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 265.

⁵⁷⁵ age, s. 264.

⁵⁷⁶ age, s. 264.

Tuğra bahsinde olduğu gibi Cengiz Han çağında, damgaya bir imza da katılıyor ve böylece, “tuğra” oluşuyordu⁵⁷⁷.

Tabgaçlarda bitekçin’ler, Gök Türkler’de, Türgişler ve Uygurlarda bitegci’ler Ilmga’lar⁵⁷⁸ ve tamgacılar, Oğuzlarda tuğracılar devlet meclislerinde dış politika ile ilgili olarak alınan kararları yazı ile tesbit etmek ve yürütmekle vazifeli idiler. Memleket içi ve dışı yazılı münasebetler “Bitigci” tarafından yürütülürdü⁵⁷⁹. Yazılara Tanhu, hakan’ın resmi mühürünü (tamga, tuğra) basardı. Karahanlılar Devleti’nde, büyük kâtip manasına gelen bu deyim, büyük dîvânın başkâtibi için kullanılırdı. Bu dîvândan çıkan emirleri, karaları yazdıran, iç ve dış yazışmaları idâre eden, bu dîvâna ait mâli işleri takip eden vazifeliye verilen isimdir⁵⁸⁰.

1.13.10. Imga (Maliyeci) / Amga (Hacip)

Imga: Mal müdürü. Tahsildar⁵⁸¹ olarak Divan’da geçen bu kavram maliyeci olarak açıklanabilir. Imga’nın daha sonraki dönemlerde, nerelerde kullandığına bakılırsa, Karahanlılar Devleti’nde vergi memurları olarak göze çarpar⁵⁸². Ağıcı da Devletin muhtelif bölgelerinde hazinedar adına vergi tahsil işini yürüten memura verilen isimdir⁵⁸³. Bitig konusunda açıklandığı gibi “yazıcı” sözü ve “yazıcılık” daha çok, Oğuz geleneğinde vardı. Aynı zamanda bu, kâtip demektir. Daha önce hakanların yazılarını Türk yazısı ile yazan kâtiplere ise, “ılimga” deniyordu. Kudagu Bilg’e göre “Subaşı, hacip ve ılimga”, sarayın üç büyük görevlisiydi⁵⁸⁴. Devlet kapısı ise, “el kapug” demektir. “Hacip”, Karahanlılar zamanında, vezir karşılığı olarak kullanılmıştır. Baş vezire “ulu hacip” ; hakanın özel kâtibine ise, “has hacip” denmişti. Buların yanında büyük kâtip, “nişancı”, yani “ılimga “ ile ordu kumandanı, “sübaşı” da bulunurdu⁵⁸⁵.

Bozkır devletinin maliyesi, mağlup ve tabi memleketlerden altın, madeni para veya aynı olarak alınan yıllık vergiler ve hediyelerden başka, halktan tahsil edilen vergilerle destekleniyordu. Asya Hun imparatorluğunda hususi memurlar vergi toparlardı. Bu memurları kovmak cüretini gösteren Moğollara karşı sol Bilge “elig”i

⁵⁷⁷ age, s. 265.

⁵⁷⁸ DLT, C.I, s. 143.

⁵⁷⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 343; Donuk, s. 67.

⁵⁸⁰ İ.Erdem *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SoSal Bilimler Enstitüsü, Ankara,1995, s. 446.

⁵⁸¹ DLT, C. I, s. 128.

⁵⁸² Genç,s. 216.

⁵⁸³ Donuk, s. 73.

⁵⁸⁴ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 265.

⁵⁸⁵ age, s. 268.

savaş açmıştı. Gök Türklerde, Uygurlarda, Avarlarda ve ihtimal Volga Bulgarlarında herhalde iktisadi ve mali işlerle “Tudun”lar meşgul oluyorlardı. Oğuzlar Maliye ve tahsil memurlarına “amga” (ımgı) diyorlar, devlet hazinesi “ağılık” adını veriyorlardı. Tahsilât çoğu yerde aynı yapıliyordu. Mesela Hazarlar’da hane başına bir kılıç veya samur derisi alınıyordu. Asya Hunlarına ait madeni para kazılardan çıkmamıştır. Bazı Türk kurganlarında Çin parası çıkmıştır. IV. Yüzyılda Sasan’i paraları da Türkler tarafından kullanılmıştır. Aslında Türkler o çağlarda üzerinde hükümdarın resmi ve mührü olan damgalı ipek veya pamuk parçası (kamdu) kullanıyorlardı. Madeni para olarak “yarmak” Gök Türk ve Türgişler de görülmüştür.⁵⁸⁶ Divanda muhtelif yerlerde **Kamdu** ve **Yarmak** kavramları geçmektedir⁵⁸⁷.

1.13.11. Alımga (İdari Mektup Yazıcısı)

Alımga: Hakanın mektuplarını Türk yazısı ile yazan (ılmga)⁵⁸⁸. (Kutadgu Biligde geçen bu kavram hemen hemen aynı anlamda kullanılmıştır⁵⁸⁹ Divanda Mektup ve yazıcı ile mektup getiren anlamlarında birkaç kavram daha vardır. Fakat bu kavramlar üzerinde fazla araştırma yapılmadığından etimolojik açıdan fazla bilgiye ulaşamadık. Bunlar;

Yarlıg: Hakanın mektubu, fermanı, buyruğu. Çiğilce, Bunu Oğuzlar bilmez⁵⁹⁰. Gök Türk kitabelerinde, Uygur metinlerinde ve diğer Türk belge lügatler de “hakanın yazılı emri, hükümdarın fermanı”manasında kullanılan Türkçe (yar-yarmak, tahlil etmek, hüküm etmek, yargılamak) yarlıg terimi bilindiği üzere XVI. yüzyılın sonlarına kadar Türk-İslam ve Moğol devletlerinde kullanılmıştır.⁵⁹¹ Bundan başka siyasi hâkimiyetin kişilere Tanrı tarafından bağışlandığını biliyoruz. Bu da yarlık terimi ile ifade edilmiştir. Mesela İl-teriş Kagan davetsiz ve kagansız bir milleti Tanrı izin verdiği için derleyip, toplamıştı. Nitekim Orhun kitabelerinde bu konu şöyle geçmekteydi. “Tengri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmış, yagıg

⁵⁸⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 315; DLT, C.I, s. 418.

⁵⁸⁷ **Kamdu:** Dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır ki üzerine Uygur Hanın mührü basılıp alış verişte para yerine kullanılır. Bu bez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür vurulur. DLT, C.I, s. 418; **Yarmak:** Madeni Türk parası, DLT, C.I, s. 418;

⁵⁸⁸ DLT, C. I, s.143; Donuk, s. 66.

⁵⁸⁹ KB, Beyitler, 280, 4065, 4146.

⁵⁹⁰ DLT, C.III, s. 42.

⁵⁹¹ Donuk, s. 91.

baz kılmış, tizligig sökürmüş, başlıgıg yükündürmüş Kangım kagan bunça ilig törüg kazganıp uça ilig törüg kazganıp uça barmış”⁵⁹².

Yarlıg’ın manası “emir, hüküm, irade, ferman, lütuf”tur. Özellikle Miran Metinlerinde⁵⁹³ çok sıkça geçen yarlıg kelimesini, Tarkan Sangun anısına dikilen Uybat III. Yazıtında, il Çor Tigin adına kazanılan başarılar dolasıyle; Tengri yarlıkadı biçiminde ve Turfan’da Toyok vadisinde bulunan bir fal kitabında yine bu şekilde kullanıldığını görüyoruz⁵⁹⁴.

Yügürgen: Koşucu, Çin’den çıkarak İslam diyarına gelmek üzere olan kervandan daha önce, onların mektubunu, haberlerini getiren kişi⁵⁹⁵. **Yazıgçı,** yazıcı, hasımlar arasında mektup getirip götüreren elçi olarak geçer (Oğuzca)⁵⁹⁶.

Law: Mühür mumu⁵⁹⁷. Divan’da gönderilen mektuplar law adı verilen mumlarla mühürlendiğini biliyoruz. Ayrıca Türkler kav ve kavagu gibi çok eski sözleri “çakmak” anlamında kullanmışlardır. Kav, aslında bir çakmak kavı idi. Tabii olarak kavın, fitil ve kaytan şeklinde olanları da vardı. Eski Uygurlar yazıları kurug kavagu, yani “kuru kav” dan bahsederler⁵⁹⁸. Law ve kav arasınd bağlantı vardı. Çünkü ateş fitiline bu mum sürülüyordu.

1.13.12. Tapuğ (Kadastro)

Tapuğ: Tapı, hizmet⁵⁹⁹..., Bu konuda XI. yy ‘da net bilgi yoktur. Kadastro ile ilgili kişi ve bazı kavram adları vardır. Bunlar; Karahanlılarda devlet adamı, hizmetkâr veya memura Tapuğçı adı verilirdi⁶⁰⁰. Bu kavram daha sonra İlçi Kişi olarak karahanlılarda kullanılmıştır⁶⁰¹. Yine aynı devletlette İlig⁶⁰², Hükümdar, prens veya belirli bir bölgenin idâresinden sorumlu kişiye verilen isim idi⁶⁰³.

⁵⁹² Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 183-184.

⁵⁹³ Saadettin Gömeç, “Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma”, *Türk Kültürü*, 34/94, Ankara, 1996.

⁵⁹⁴ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 184.

⁵⁹⁵ DLT, C. III, s. 54.

⁵⁹⁶ DLT, C. III, s. 55.

⁵⁹⁷ DLT, C. III, s.155.

⁵⁹⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş, III*, Ankara, 1978, s. 329.

⁵⁹⁹ DLT, C. I, s. 373.

⁶⁰⁰ Genç, s. 234.

⁶⁰¹ Altunsoy, s. 55.

⁶⁰² age, s. 56.

⁶⁰³ Genç, s. 129.

1.13.13.Tudun / Tudhun (Vergi İşleri)

Tudun / tudhun: Köyün büyüğü, tanınmış, köylülere kaynaktan içme suyu dağıtan adam, su beyi⁶⁰⁴. Orhun kitabelerinde, Karluk'lara karşı yapılan bir seferde, Bilge Kagan tarafından gönderilen “yamtar”ın ve Hakan İşbara devrinde Ki-tanların başında bulunan idarecinin unvanı olarak zikredilen tudun terimi, Gök Türkçe yazılı “İhe Huşotu” yazıtında “Kül Tudun’un küçük kardeşi Tekiş” ; “Kül Tudun’un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan”ibarelerinde de görülmektedir. Aynı unvan Uygurlar, Avarlar, Hazarlar tarafından da kullanılmıştır⁶⁰⁵.

Çin kaynaklarına göre Gök Türklerde hükümdar ailesine mensup olmayan idarecilere verasetle intikal etmek üzere verilen bir unvan olup, görevi tabi memleketlerinde başta vergileri ve gümrük resimlerini kontrol etmektedir. Batı-Göktürklerde ülkenin batı bölgelerinde tayin edilen ilteber yanında, oraları idari yönden nezaret, vergi ve resimleri kontrol etmek için tayin ettiği zat da “tudun” unvanın taşıyordu.

Avrupa Avarlarında “şehir muhafızı” görevini yaptığı söyleniyorsa da, daha ziyade mali işlerden sorumlu olduğu anlaşıyor. “Tudun” tabiri daha sonra mana kayması ile yukarıda söylendiği gibi bir beldenin sahibi, hükümdarı unvanı olarak da kullanılmıştır⁶⁰⁶. Kelimenin etimolojisine gelince; A.v. Gabain, H.W.Haussing, K.H. Menges bunu Çince “tu-t’ung”(sivil vali)’a bağlamakta iseler de kelimenin, bilhassa Türk devletlerindeki görevi dikkate alınarak, Türk asıllı bir tabir olduğu ve belkide Türkçe “tut” +mak (muhafaza etmek) fiil köküne bağlanabileceği düşünülebilir.

Tudun, taşrada vergi toplayan memurlara verilen ad olarak ta geçer. Türk hükümet üyelerinden(buyruklardan) hangisinin ne gibi vazife gördüğü hakkında açık bilgiler yoktur. Ancak bunlardan bazıları (Çor-İlteber) taşrada görev yapıyor ise, gönderildikleri bölgelerde birer askeri vali durumunda oldukları, bazılarının da (Tudun) vergi işleri ile uğraştıkları tahmin edilebilir⁶⁰⁷. İşte vergi işleriyle meşgul olan memurlara da Tudun denmektedir. Daha Hunlar çağında itibaren Türk toprakları içindeki hayvan ve insan sayılarının belirlenerek, defterlere geçirilmesinin yasalaştığı; buna bağlı olarak da kimin ve hangi kabilenin ne kadar vergi ödeyeceklerinin tespit edildiği bilinmektedir.

⁶⁰⁴ DLT, C. I, s. 400; C. III, s. 171.

⁶⁰⁵ Donuk, s. 52.

⁶⁰⁶ age, s. 53.

⁶⁰⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 253.

Tudunlar aynı zamanda komutanlık da yapabiliyorlardı. Mevkileri de İlteberden sonra geliyordu.

1.13.14. Ata Sagun (Tabip)

Atasagum: Tabip, hekim (atasagun)⁶⁰⁸.

Sagun; Karluk boyunun büyüklerine verilen bir unktur. Türk doktorlarına “Atasagun” denir⁶⁰⁹. Bu unvan divanda bu anlamlarda geçmektedir. Bir unvan olarak X. yüzyıldan sonra görülmüş olup, Karluk büyüklerince taşınmıştır. 981 ve 1009 senelerinde Turan Uygur devletinin elçileri, 1008 yılında aynı devletin bakanı ve 1010 yılında yine Turfan Uygurlarının bakanı ve elçisi bu unvanla zikredilmiştir. Ayrıca 1025 senesinde bir Uygur bakanı ile 1063’de Hoten’e gönderilen bir Uygur elçisi de aynı unvanı taşımıştır. DLT’ deki “ sagun” unvanının Karluk reislerine verildiğini hatırlatan F. Köprülü, bu unvanın, baş tarafına kök sıfatının da ilavesiyle daha yüksek bir mahiyet aldığı, Semerkant hükümdarlarından birinin bu unvanı taşıdığını belirtir⁶¹⁰.

Eskiden Şamanlar, aynı zamanda, tabip ve doktor idiler. Fakat Uygur çağında din ile tabiplik meslekleri, artık birbirlerinden tamamen ayrıldı. Türkler “ ilaç” a, “em” derlerdi. Bunun için de tabiplere, “emçi” deyimini kullanmışlardır. “ata-sagun” ve “otaçı” ları, büyük saray tabipleri idiler. Ülke içindeki tabiplerin bir başı da bulunurdu. Bunlara ise, “otaçı ilig”, yani “hekimbaşı” veya “tabiplerin prensi” denirdi. “Kırk ve çıkıkçı”lara da, “sınık bağlağuçı”, yani “kırk bağlayıcı” derlerdi⁶¹¹.

1.14. Diğer Kavramlar

1.14.1. Bert (vergi)

Bert: Efendisinin köleden her sene aldığı vergi⁶¹²...

Hunlar ile Göktürkler Çin ‘den mal ve para ile birlikte, insan alıp da götürüyorlardı. Türkler cariyelere Çince Küng dedikleri halde, kölelere ise, Türkçe “kul” diyorlardı. Göktürk yazıtları da Türklerin, “kullıg”, yani kullu, köleli olduklarını yazıyordu. Ancak bir eski atatsözünde dendiği gibi, “köle bir düşman, köpek de kurt” gibi kalırdı. Köle ruhlu insanlara da, “kulsıg er” denirdi. Kölelerinde çeşitleri vardı. “yumuşçı” köleler, iş yapar çalışırdı. “tapugçılar” ise, hizmetçilerdi. Bunlar savaş

⁶⁰⁸ DLT, C. I, s. 86.

⁶⁰⁹ DLT, C. I, s. 403.

⁶¹⁰ Donuk, s.32.

⁶¹¹ Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 267.

⁶¹² DLT, C. I, s. 341.

esirleri, yani “tutgun” ve “tutsak” denen unvan ile anılırdı. Bazıları ise efendilerine, “bert” adı verilen, bir vergide verirlerdi. Kölelikten kurtulmak, yani “boşanmak” boşug olmak” için ise, bir para verirlerdi. Bu fidyeye de Türkler, “**yuluğ**” derlerdi⁶¹³. Osmanlılara geçen vergi ve adlarına baktığımızda köle vergisi (bert) de bulunurdu⁶¹⁴. Bunların dışında, at vergis(koluş), hanlık vergisi (kablık) gibi vergilerde bulunurdu.

Yolugluğ: Fidyeli, “yolulug kişi” fidyesi verilmiş kişi⁶¹⁵. Kurtuluş akçesi anlamındadır. Selçuklu sultanlarının savaşlarda aldıkları esirleri serbest bırakmak maksadıyla, uyguladıkları kurtuluş akçesi ise kan parasıdır⁶¹⁶. Buna Fidy-e-i Necât (Resm-i Hun-Behâ, Hun Behâ) adları verilirdi.

1.14.2. Boşuk (Bahşiş)- Yalavaç / Yalafar (Elçi)

Boşuğ: Hanın elçiye dönüp gitmesi için izin verilmesi, elçiye verilen bahşiş⁶¹⁷. **Xan, yalvaçığ boşudı:** Hakan, memleketine dönmek için elçiye bıraktı⁶¹⁸. **Boşug / Buşug,** boş bitig, boşug yarlık kavramlarıda kullanılır⁶¹⁹. Türklerde hediye ve mükâfatlar çok çeşitlidir. Göktürk yazıtlarında görülen, “açığ ve eçinme”, bu deyimlerin en eskileridir. Tartmak’tan “tartığ” ise Uygurlardan geliyordu. “Koşlanma”, hakandan alınan at. “Tanguk”, yani tanık, hakana sunulan hediye ve “artut” da öyle idi. “Boşuğ” ise, elçileri bağışlama yolu ile gönderilen, hediyelerdi. “Armağan” ise, bir oğuz hediyesidir. Akrabalara verilir. “Belek” ve “bölek” de, çok eskidir. Bu hediyeler bugün Anadolu’da yaşaralar. Anadolu’daki “sıy” hediyesi bugün Kırgız Türklerinde görülür⁶²⁰.

Eski Türkler bugün olduğu gibi eskidende dış işlerinde görevli memurlara elçi ve **yalabaç (yalavaç)** diyorlardı. Uyuk Tarlak Yazıtında adı geçen El Togan Tutuk’un Altı Bag Budun’un elçisi olduğu söylenmektedir. Uybat VI. Yazıtında da elçi kelimesine rastlıyoruz⁶²¹. Oğuzlar elçi ve habercilere “yazıkçı” derlerdi. Aynı zamanda bu, kâtipte

⁶¹³ B Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 201

⁶¹⁴ age, s. 266.

⁶¹⁵ DLT, C. III, s. 49.

⁶¹⁶ Orhan Bayrak, *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2002, s. 250.

⁶¹⁷ DLT, C. I, s. 372.

⁶¹⁸ DLT, C. III, s. 266.

⁶¹⁹ Donuk, s. 72.

⁶²⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 238.

⁶²¹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.196.

demektir⁶²². Elçilere casusluk yapmadıkları müddetçe dokunulmazdı. İki han arasında iyi ilişkiler kurulurdu. Savaş sonrası ya da zaman zaman birbirlerine elçi gönderirlerdi. Bu elçiler değerli armağanlar (artut) sunarak, ülkenin güvenliğini ve barışı kalıcı tutarlardı⁶²³.

Yalafar, Hakanın gönderdiği elçiye verilen addır. Uygurca. Şu savdan da gelmiştir. Yaş ot köymes, yalafar ölmes, “yaş ot yanmaz, elçi ölmez”, (yaş otun yanmadığı gibi, elçide ölmez, öldürülemez. Her ne kadar elçiliği acı ve ağır olsa da, onun elçiliği gönderen tarafındandır.) Bu ulu Tanrının sözü gibidir⁶²⁴. Elçi manasındaki yalabaç kelimesine başka yerlerde de rastlıyoruz. Yabancı memleketlerden gelen elçiler ve misafirler konusunda kağana yardımcı olan bir görevlinin bulunduğu, Hunlar çağından beri bilinir⁶²⁵. Elçiler, ulaşım vasıtası olarak atlar ve kuşlar ile duruma göre duman ve ışıktan da yaralanarak haberleri gerekli yerlere iletmekteydiler. Bu işlerle vazifeli kişilere “körüg, yamçı, ulak, tatar” vs. gibi adlar verilmiştir⁶²⁶.

Türkler, devletlerarasında gidip gelen Kağan’a bağlı devlet adamlarına “Elçi” derlerdi. “Haberci” ve casuslara: Körüg, tıl, tıtrak, aileler arasında haber götürüp getirenlere: Yazıgçı, halka, hükümdarın haberlerini bildiren tellallara da, “okçı” adını verirlerdi. Sarayda bir de, “tartıgçı” denen, davetçi’ler vardı.

“Elçi” sözün asıl manası, “ilci”, yani il idare eden kimse demektir. Ancak, eski Türklerdeki “elçi” ile “eligçi” sözlerini de, birbirinden ayırmak gereklidir. Gök Türk yazıtların da, “ilime elçi”, yani “idareci olarak” geldim, deniliyordu. Uygur ve Karahanlılar da, “elçi-çur, elçi başı, elçi beg” gibi unvanları görüyoruz⁶²⁷.

Ancak X. yüzyıldan sonra elçilik, bir meslek haline gelmiştir. Bu çağda elçinin yanında peygambere de “yalvaç” adı veriliyordu. Halk arasında elçi ve haberciye “salıkçı, yazıkçı” da deniyordu. Türklerde “çabar, çapar” sözleri de kurye ve elçi demektir. Ancak bir gerçek varsa, Türklerde herkesin büyük, bir, elçi olmayacağı idi. Bu bir onur, meslek ve yüksek mevki idi⁶²⁸.

“Uygur Hakanı, yabancı elçileri kendi otağının önünde kabul ederdi. Ata binmiş olarak otağın önünde yer alan hakanın akrabaları ile maiyeti sağ ve solunda sıralanırdı.

⁶²² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 265

⁶²³ Özkırmı, s. 94.

⁶²⁴ DLT, C. III, s. 47-48.

⁶²⁵ İ. İnce, *Han hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi adları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996, s. 119.

⁶²⁶ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.198.

⁶²⁷ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 266.

⁶²⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 267.

Bu kabul töreninde hakanın hatunu ile kızları da, at üzerinde yer alırdı.” Hakan Çin elçisini, kendi sarayında tahtında oturarak kabul etmişti. Bir nevi “askeri tören”le kabul edilen elçi, hakanın hatunu ile kızlarının bile, askeri düzenle bu törende yer aldıklarını açık olarak görmüştür⁶²⁹.

Türk devlet anlayışında, dış ilişkilere de büyük önem verilmiştir. Dosta dost, düşmana düşman ilkesi esas tutulmakla beraber, her şeyde Türk devletinin ve milletin menfaatları gözetilmiştir. Dış ilişkilerinden sorumlu bir buyruk bulunurdu. Onun emri altında elçiler ve yalabaçların çeşitli vesilelerle ülkelere yollandıklarını daha önceden de biliyoruz. Gök Türk yazıtlarında elçiler ve elçilerin gittikleri yerler zaman zaman da zikredilmiştir. Bunların askeri unvanları da vardır⁶³⁰.

Altın Ordu Devleti’nde, elçilere yalvac adı verilirdi. Akkoyunlular Devleti’nde, posta islerinden sorumlu görevliye Yamçı adı verilirdi⁶³¹. Divanda yumuş kavramıda elçi olarak anlamlandırılmıştır.

Yumuş: İki ve ikiden ziyade kimse arasında elçilik, Bu sözden alınarak, melek’e “yumişçı” denebilir; Çünkü melek Arapça “eluke” kelimesinden alınmıştır, “elçilik” demektir. Türkler melek ismini hiç bilmez⁶³².

Arkış: Yurdundan uzak düşmüş olan birine gönderilen kimse. “anınğ arkışı keldi” onun habercisi geldi⁶³³. Asıl manası kervan, ticari mal taşıyan kabile. Mana genişlemesi neticesinde ve kervancıların aynı zamanda haber getirip götürmesi dolayısıyla haberci, hatta elçi, bazen mektup karşılığı kullanılmıştır⁶³⁴.

Eşkinçi: Uzun yola eşkin, koşa koşa giden at postasına eşkinçi denir⁶³⁵.

Çufga: Çabuk gitmek isteyen bir postacının, yoldan alıp başkasını buluncaya değin binip gittiği at. Kılavuz, başbuğ⁶³⁶. Başka bir kaynakta ise **Çufgayı** çabuk gitmek

⁶²⁹ Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 2684.

⁶³⁰ Gömeç, Kök Türk Tarihi, s. 236.

⁶³¹ M. Devlet, “Altın Orda”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C.IX, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 169.

⁶³² DLT, C. III, s. 12.

⁶³³ DLT, C. I, s. 97.

⁶³⁴ Donuk, s. 66.

⁶³⁵ DLT, C. I, s. 109.

⁶³⁶ DLT, C. I, s. 424.

isteyen bir postacının, yoldan alıp başkasını buluncaya değin binip gittiği at olarak tanımlamıştır⁶³⁷. Bu yorum divan’la heman hemen aynıdır.

Yorçı: Usta, kılavuz⁶³⁸. Eski Türklerin “kılağuz” dedikleri kılavuzlar, devlet ve ordu içinde, çok önemli rol oynuyorlardı. Bu kişiler, çok gezmiş ve çok görmüş kimselerdi. Ayrıca, fevkalade askerlik bilgisi ile idari tecrübe ye de sahip idiler. “Askeri kılavuz” lara, “yizek” denirdi. Diğer kılavuzlar ise, “yerçi” ve “yorçı” ve “göçütçü” adları ile adlandırılırlardı⁶³⁹.

1.14.3. Saw (Haber) / Sawçı (Haberci)

Saw: Haberler, salıklar. Buradan alınarak elçiye “sawçı” denir. Çünkü elçi bir takım haberler söyler ve yazılan şeyi eriştirir⁶⁴⁰.

Sawçı: Yüce tanrının gönderdiği yalvaç, peygamber, bu kelime, haber anlamına olan, “saw” ‘dan gelmiştir.”Saw”, söz atalar sözü anlamındadır⁶⁴¹.Bazen elçi, hısım ve dönür arasında yazı ile gidip gelen kişilerde denirdi(oğuzca).“Söz” de Türklerde çok mühimdir. Hikmet ve felsefe dolu söz, sav veya bir sab’dır. Ayıtmak da böyle derin konuşmaktır. Konuşmadan önce, uzun düşünmek ve “odgurmak” gereklidir. “Yorık dille”, uzun dilli açık ve fasih konuşmalıdır⁶⁴².

1.14.4. Ataç (Halk Büyüğü)

Ataç: Halkın büyüğü imiş gibi büyüklük taslayan çocuğa ataç oğul” denir⁶⁴³.“Ataç”, en eski Türklerde, hem babacığım ve hem de babasına çeken oğlan karşılığı olarak söylenmiştir. Çünkü eski Türkler, doğuştan olmak üzere babadan oğla çok şeyin geçtiğine inanırlardı. Nitekim “ata oğlu ataç doğar”, yani “babanın oğlu babasına benzeyerek doğar”, yani “babanın oğlu babasına benzeyerek doğar” atasözü, bu inanışın çok eski tanığıdır⁶⁴⁴.Annenin babası için de saygı duymuşlar, ona da “ana ata” diye seslenmişlerdir.

⁶³⁷ Donuk, s.72-73.

⁶³⁸ DLT, C. III, s. 30.

⁶³⁹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 267.

⁶⁴⁰ DLT, C. III, s. 154.

⁶⁴¹ DLT, C. III, s. 441.

⁶⁴² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 249.

⁶⁴³ DLT, C. I, s. 52.

⁶⁴⁴ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 168.

1.14.5. Kökyuk / Ayuk

Kökyuk/ Ayuk: köylülere, Türkmen büyüklerine verilen ad⁶⁴⁵. DLT’de köylülerle Türkmen büyüklerine verilen ad olarak manalandırılan bu kelimenin aslında devlet idaresinde yüksek bir memuriyet ifade ettiği KB’den anlaşılmaktadır.⁶⁴⁶ Gök Türkçede temel, esas kavramını ifade ettiğine göre yukarıdaki tabiri de kök ve ayuk’tan kurulu bir birleşik deyim kabul edilmektedir⁶⁴⁷.

1.14.6. Çupan(Çoban)/ Çonan/ Muhtar

Çupan: Köy büyüğünün (muhtarın) yamağı, gizir⁶⁴⁸. Türk lehçelerinde “bekçi, koruyucu, güdücü” manalarına geldiği bilinen bu kelimenin Gök Türkler çağında aşağı yukarı aynı kavramı ifade etmek üzere unvan olarak kullanıldığı anlaşılmaktaydı. “DLT’de köy büyüğünün yamağı” şeklinde manalandırılan bu tabir Tuna Bulgar devletinde ve Macarlarında unvan, Peçenek’lerde boy adı olarak geçmekte ayrıca “semt reisi veya bölge başı” manasıyla ve “zupan” şekli ile İslav dillerine de girerek uzun müddet yaşamış bulunmaktadır⁶⁴⁹.

“Muhtarlar”, boylarda boy beyi, köyde ise köyün aksakallısı veya temsilcisidir. Fakat anlaşıldığına göre eski Türklerde, ordu ve devlet ihtiyaçları için muhtarlık, fahri memuriyet gibi görülmüştü. Çünkü Gök Türklerden, XI. yy’a gelinceye kadar muhtar ile yardımcısına, “çuban” yani “çoban” denmişti. Beyler bu gibi işleri yardımcılarına veriyorlardı. Türkmenler de köylülerle kendi büyüklerine, “kökyuk” derlerdi. Bunlar devlet ile ilişkiler kurar ve ceza işlerini düzenlerdi. Anadolu ‘da muhtar için söylenen, “boybey, kocabey” sözleri üzerinde de dikkatle durmalıdır⁶⁵⁰.

1.14.7. Künlük (Ücret, Yevmiye, Gün Hesabı / Kün: Kul, Köle)

Künlük: Gün hesabıyla yapılan iş, gündelik⁶⁵¹. “Ücret”, eski Türklerde “ter” sözü ile karşılanırdı. Bunun için işçiye bazen “terci” de denirdi. Çalışan işçi, “ter kazanır”. Yevmiyeye ise, “künlük”, yani günlük de denirdi. Anadolu da ücret için, “aktı, der, ter, donluk, güçlük, özlük, yelim” gibi, çok eski Türk özlüğü taşıyan, sözler söylenir. Eski

⁶⁴⁵ DLT, C. III, s. 133.

⁶⁴⁶ KB, Beyitler, 2644-4067-4142.

⁶⁴⁷ Donuk, s.67.

⁶⁴⁸ DLT, C. I, s. 402.

⁶⁴⁹ Donuk, age, s.13.

⁶⁵⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.270.

⁶⁵¹ DLT, C. I, s. 480.

Anadolu da belli süreili işçilere ise, “kesimlik” denirdi. Ücret bir hak ve “ayak teri” idi⁶⁵². İnsan gücüne ihtiyaç görülmeyen Bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma esasında gelişen sosyal gelenekler, zamanla, töre hükümleri halinde kesinlik kazanmıştı.

Eski Türkçedeki “kul” tabiri, umumiyetle “köle” manasında alınıyorsa da bunun doğru olmadığı söylenebilir. Gök Türk yazılı vesikalarında on yerde “kul” tabiri geçmektedir⁶⁵³. Ancak buralarda gerçek manası ile “mülk”ten ve “hak”tan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve “medeni” hakların kaybedilmesi bahis konusudur. Daha çok esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ile kölelik sosyal ve hukuki bakımdan birbirinden farklı şeylerdir. Köle kelimesi eski Türkçe metinlerde Kırım lehçesi dışında geçmez. Kitabelerde görülen kün / küng (cariye) sözü de Çince(k’üen) bir kavramdır. Bununla beraber Tabgaçlar da ve İç Asya Uygurlarında karşılaşılmakta ve hatta “Karabaş” adı verilen kadın ve erkek “kul”ların bahis konusu edildiği DLT’de “ol kul, boş kıldı”⁶⁵⁴ (o kölesini azat etti) gibi bazı ibareler Kutadgu Bilig’de “hür insan ve kul ayrımı” yapan bazı ifadeler dikkati çekmektedir.

Kaşgarlı Mahmud da, yine başka bir kültürün uzunca bir müddetten beri tesirindeki Türk zümrelerinin dilinden örnekler vermektedir. Zira “Oğuzların adeta sınıfsız bir toplum yapısına sahip oldukları, servet ve mevki farkının toplumda fark yaratmadığı, soydan gelen asillikten hiç bahsedilmediği”⁶⁵⁵ görülür. Eski Türk sosyal hayatında, “toprak köleliği” (servaj) bahis konusu değildir⁶⁵⁶.

Devletin yalnız hükümdar ve ailesinden ibaret sayıldığı topluluklarda ("dominium") siyasi hürriyet ve çalışma serbestliği yok gibidir. Devlet idaresi ve ülke anlayışında idareci ile halk arasında ortaklık bulunan siyasi teşekküllerde ise, durum başkadır. Eski Türk topluluğunda da insanın ferdi hukukla donatılmış ve iktisaden hür bir hayat düzeninde olduğu anlaşılmaktadır. Bunun tarihi vesikalarla ortaya konması mümkündür⁶⁵⁷.

⁶⁵² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 269.

⁶⁵³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 226; Ergin, Kitabe, I, doğu, 7,24, II, 7, 20; I doğu,20, II, doğu, 17; doğu,21, II, doğu,18;II, doğu, 35,36.

⁶⁵⁴ DLT, C. I, s. 330, 336; KB, Beyit: 2080, 2987-8, 2990.

⁶⁵⁵ M. K. Köymen, *Alp Arslan zamanı Türk Toplum hayatı*, C.I, İstanbul 1972, s. 7; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 227; **Şüt**: Soy, asıl, Xotan dilinde bkz, DLT, C. III, s. 120 ve yine **Tüp / Tüplüg**:Temel, asıl, “tüplüg eren”, asaletli adamlar, soylu kişiler, demektir.....DLT, C. I, s. 52, 73; II, 280; III, 40, 119,123; Bu kavramlarla ilgili henüz bir açıklama gözümüze çarpmamıştır. Divanda Kaşgarlı ne amaçla kullandığı bilinmemektedir.

⁶⁵⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.228.

⁶⁵⁷ age, s. 224.

Önce, ailede hususi mülkiyet mevcut idi. Bozkır Türk devletlerinde taşınır mallarda olduğu gibi tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet cari idi. Hususi mülkiyet kişi haklarının ve hürriyetinin teminatıdır. İnsan şahsi mülke sahip olup, onu istediği gibi kullandığı sürece hürdür. X. yüzyıl Bulgarlarında fertler kendi arazilerinden elde ettikleri mahsulden hükümdara bile vergi vermiyorlardı. Hazar hakani ve idarecileri teba'nın mülküne el uzatmazlardı. Oğuzlarda beyler, Han'ın aşırı davranışları karşısında seslerini yükseltirdi⁶⁵⁸.

Boy'da yalnız otlak ve yaylaklar ortak mülkiyetten sayılırdı. Bu tip arazi “kamu” veya “devlet” (miri) malıydı. Buralardan faydalanan at, koyun ve sığır sürülerine karşılık boydan tahsil edilen belirli ölçüde fertlerin kendilerine ait taşınabilir mallarını beraberlerinde götürebilmeleri ve istedikleri gibi tasarruf etmeleri onlardaki hürriyet duygusu ve serbestçe davranma eğilimini daima canlı tutmaktaydı. Bu hal ise, eski Türk devletlerinde, tabiatıyla, köleliği ve bazı zümrelerin imtiyazlarla donanmasını önlüyordu. Keza ayrıca Bozkır kültürünün ekonomik özelliği de, adalet, eşitlik ve insana saygı prensiplerinin gelişmesine yardım ediyordu⁶⁵⁹.

⁶⁵⁸ age, s. 225.

⁶⁵⁹ age, s. 226.

İKİNCİ BÖLÜM

DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'DE ASKERİ KAVRAMLAR

2.DİVANÜ LUGATİ'T-TÜRK'DE GEÇEN ASKERİ KAVRAMLAR

2.1. Tolum / Tulum, Silah

Tolum: Silah¹.Dîvânü Lügati't Türk'te “silah” karşılığıyla yer alan Tolum (tulum) pek çok kez geçmektedir². “Er tulumlandı” adam savaş silahlarını giyindi³.Tulumluğ er “silahlı kişi (mudajjaj).”⁴ (Er tulum mandı)“ Adam silah kuşandı (labisa)”⁵. “Ol yağıka tulum anuttı.” (O, düşmana karşı silah hazırladı.)” Hazırlanan diğer şeyler için de aynısı söylenir⁶. “Tulum anutsa kulun bulur; tulum anutsa bulun bolur.” “(Düşmanı için) silah hazırlayan tay da bulur; silahı unutan tutsak olur.” Bu söz hazırlık yapmanın önemini vurgulamak için söylenmiştir. Sözcük için DanKelly’de weapon da “silah” karşılığı verilmiştir. DTS’de “Tolum” maddesinde sözcüğün orujie, snaryajenie “silah, teçhizat” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Clauson’da sözcük için weapons, military equipment “silah, askeri donanım” anlamı verilmiş, sözcüğün sadece Karahanlı Türkçesinde kullanıldığına da değinilmiştir. Ayrıca sözcüğün Orta Türkçede kullanılan tuluğ sözcüğünün ikincil biçimi olan “deri, kap, deri tulumlar şişirilerek yapılan sal” anlamındaki bu sözcükten farklı bir sözcük olması gerektiği vurgulanmıştır. Clauson bu iki sözcüğün tol- eylemiyle anlam bakımından ilişkili görünseler de günümüz Türk dillerindeki tulum biçiminin bu olasılığı düşük kıldığını, bu sözcüklerin tul- eylemiyle bağlantıları olmadığını belirtmiştir. Räsānān’de sözcük için Waffe, Werkzeug “silâh, savaş teçhizatı” karşılığı verilmiştir. Marcel Erdal ise tulum biçiminde okuduğu sözcük için “weapon” karşılığını vermiş, sözcüğün DLT ve Kutadgu Bilig’de geçtiği yerleri göstermiştir. Erdal, Clauson’un sözcüğü tolum “deri tulumba” sözcüğüyle karıştırdığını (XV. yy’dan önce bu sözcük yok) ifade ettikten sonra muhtemelen tul“(topa) vurmak” <tul-(x)m eylemine dayandığını söylemiştir.

¹DLT, C. I s. 183, 215, 359, 397, 498; II, s.30; KB, Beyitler: 474,1381, 1537, 2277, 2332, 2334, 2561, 2963, 3623, 4830, 4838, 5291, 5481, 5485, 5594, 6205, 6291; Donuk, s.105.

² Teres, s. 1188

³ **tolumlandı:** “er tolumlandı”. Adam silahlandı, harp silahlarını giyindi. DLT, C. II, s. 267.

⁴**tolumluğ:**“tolumluğ er = silahlı adam”. DLT, C. I, s.498; C.II s. 30

⁵DLT, 1992, C.II, s. 30.

⁶DLT, 1992, C.II, s. 215.

Sözcüğe DLT'den başka Kutadgu Bilig'de (18) çok kez rastlıyoruz⁷. Kutadgu Biligden bir beyit örneği verirsek;

bu ay toldı itti kör at ton tolum

ayur köndüreyün tapugka yolum, beyitinin,“Bak bu ay toldı atını, giyimini kuşamını silahını düzenledi, yoluna hizmet edeyim diye bekler”⁸, anlamı vardır.

Orta Çağda Türkler silah konusunda oldukça ileriydiler. Savaş esnasında çok cesur olan Türk Milleti zengin maden yataklarına sahipti ve silah işçiliğinde de, ustaydı. Batıdaki On Ok Türkleri demir ticareti ile uğraşmışlardı. Çin kaynakları Kırgızlardan bahsederken; her yağmurdan sonra topraklarında demir çıkar ve bundan gayet güzel silahlar yaparlardı. Türk Kağanlarının ordularını en iyi araç-gereçle silahlandırması, Çince vesikalarda Börüler diye adlandırılan vurucu güce sahip zırhlı süvarilerin bulunması ayrı bir üstünlüktür⁹. Eski Türkler demircilik, silahçılık özellikle okçuluk ve kuyumculukta çok ileri gitmişlerdi. Bunlardan başka gürz, mızrak, harbe, kama, kalkan, zırh, gibi silahları da vardı. Bu silahlardan ok, Mete Han'ın kutsal bir armağanıydı insanlığa (ıslık çalan oklar)¹⁰. Türklerde demircilik kutsal bir sanattır. Bu özellik sayesinde dokuz atası demirci, olan bir adam kam yani şaman olurdu. “Kut” sözcüğü, kutsallık anlamıyla demircilikte kullanılıyordu¹¹. İslamiyetin Türkler arasında tanınmasından sonra Karahanlılar Devleti döneminde silaha tolun adı verilmiştir. Bu dönemde silah kuşanmaya “tolun manmak” denirdi. “Tolunluğ er” ise, her türlü silah ile donanmış kimseye denirdi¹².

Divanü Lugat'it Türk'de ve kitabelerde geçen savaş araç ve gereçlerinden bazıları şunlardır; at, ok, yay, kılıç, bükte, kınırak (hançer, kama), keş, kurman, sadak (okluk) , kın (kılıç veya bıçak kabı) kalkan, süngü, kargı, cida, gönder (mızrak), çomak (bir nevi topuz), batrak (ucuna bez bağlanan süngü), tuğ (biriklerine göre değişiyordu), ukruk (kement), kargu (ateş kulesi), köprüge (davul), yarık, cevşen (zırh) yoşuk, tubulga (tulga/ migfer), küpe yarık (vücudu kuşatan zırh), yelme eri (öncü keşif kolu)¹³ gibi

⁷KB, Beyitler, Metin I, 474, 1381, 1537, 2277, 2317, 2339, 2355 II, 2561, 2563, 4623, 4830, 4838, 5291, 5485, 5594, 6205, 6291.

⁸KB, Beyit, 474; Teres, s. 1189.

⁹Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 209.

¹⁰Gökalp, s. 289.

¹¹age, s. 267-68.

¹²Donuk, s.105; Genç, *Kök Türk Tarihi*, s. 324.

¹³Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 210.

savaş araçları ve teknikleri vardı. Silah, divanda yaraklıg (yarak)¹⁴ sözcüğü ile sözkonusu edilmiştir¹⁵.

2.1.1. At / Koş at

At: At. Kaşgarlıda, “kuş kanatın er atın savından” da gelmiştir¹⁶. Divanda birçok yerde at kavramı geçere. Bunları sıralarsak,

- “örk”; at yuları, tavlasi,
- “ugar at”; alnında akı olan at,
- “ozuk at”; koşu ve koşuya benzer şeylerde ileri giden ve başka atları geçen at.
- “at tepmesi”,
- “tay at oldu”,
- “atın üzerine atlamak”,
- “at axsadı”; topal at,
- “azıgılıg at”; azısı belirmiş at,
- “at özdişdi”; at yarıştırmak,
- “at asındı”; at kurtulmak için ip çekti,
- “at igendi”; at gebe kaldı, at satın almak,
- “at gardı”; ata binmek,
- “at ot iskendi”; at ot kopardı,
- “at uldıldı”; at nalsız kaldı,
- “at okradı”; at kişnedi,
- “at otlatmak”,
- “at tutuldu”,
- “düz kara at”; doru at,
- “at bağışlama”,
- “at arpalandı”,
- “at otlandı”; ateş kesildi,
- “at etherlendi”; at eğlendi,
- “kedh at”; ne iyi at,
- “kır at”,
- “kız at”; pahallı at,

¹⁴ DLT, C. III, s. 49; Ergin, “Kitabeler”, I, Doğu, 32, 33

¹⁵ Donuk, s. 107.

¹⁶ DLT, C. I, s. 34.

“tas at”; kötü at,
 “çakır at”; iyi görmeyen at,
 “seşük at”; çözülmüş at,
 “tüdeş at”; birbirine benzeyen at,
 “at kamçısı”,
 “at borcu”,
 “çilgü at”; al at,
 “çından at; gül kokulu at, kula renkli at,
 “at boşugu”; serbest at,
 “munduz at”; yorga yürüyüşten at,
 “at birkığ”; atın genişden ses çıkarması, kişneme,
 “ozgan at”; ilerdeki at,
 “at kudruki”; atkuyruğu,
 “büktel at”; yassı arkalı, oturaklı at,
 “kızgul at”; donu boz ile kır arasında olan at,
 “kulnaç kısırak”; doğuracak kısırak,
 “alnı akıtmalı at”; teküzliğ,
 “sapıtgan at”; kuyruk salayan at,
 “kewel at”; yürüyüşü küheylan at,

“kaga at”: yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at.”peçeli at”¹⁷.Divan da daha birçok yerde at ve atla ilgili kavramlar bulunmaktadır.

Türk ordusu atlı birliklerden oluşuyordu. Çünkü Kaşgarlı piyadeden söz etmediği gibi, bir iki sözcük için yaptığı açıklamalarla ya da verdiği örneklerle bu yargıya bizi ulaştırır¹⁸.Söz gelimi el maddesinde “Atı anlatır bir isimdir. Çünkü at Türkün kanadadır. Atlara bakan seyise el başı derler, vilayetin başı demektir; bununla atlara bakan kimse murat edilir”¹⁹ derken atın, Türkün hayatındaki önemini belirtmesi, Türk maddesinde ise, “Türk ordusu atlandı”²⁰ örneğini verirken, Türk ve ordu kavramına dikkat çekmekedir.

¹⁷DLT, C. I, s.4, 53, 66, 80, 104, 115, 123, 147, 178, 184, 201, 203, 206, 225, 244, 255, 273, 275.276, 278, 285, 289, 292, 296, 287, 300, 322, 324, 326, 329, 338, 343, 361, 363, 390, 406, 417, 427, 436, 430, 446, 461, 458, 470, 472, 481, 483, 491, 507, 513, 395, 426,

¹⁸ Sadece biryerde yaya askerlere **Yadag** kavramı karşılık yazılmıştır. Yayan, yaya. DLT, C. I, s. 381.

¹⁹ DLT, C. I, s. 48.

²⁰ DLT, C.I, s.352; Özkırımlı, s. 91.

Türklerde henüz yürümeğe başlayan her çocuğun yanında eyerlenmiş bir at hazır bulunurdu²¹. Hun hükümdarı Mete Han Yüecilerin elinden kaçarken bu eğitim sayesinde iyi cins atıyla yakalanmamıştır²². Savaş meydanlarında Türk süvarileri, atların renklerine göre, belirli kanatlarda mevkilerde yer alırdı. Bunun dört kozmik cihetle ilgili olduğu ileri sürülmüştür. Buna göre batıda kır atlar, doğuda gök, kuzeyde yağız, güneyde de doru atlar yer alıyordu. Hatta batıdaki Peçeneklerin yurt dağılımları bile atların rengi esasında oluyordu. Hiç şüphesiz askeri araç ve gereçlerin içersinde atın yeri çok önemlidir. Adeta Türk, at ile özdeşleşmiştir. Onlar hakkında bilgi veren Batılı yazarlar; at başka bir kavmi sırtında taşır, fakat Türker at üstünde kamet eder. Onlar sanki ata yapışmış gibidirler. Türk anasından yarı at, yarı insan olarak doğmuş denilse yeridir. Türk, kendisinden ziyade atına önem verir. Kapının önüne at bağlamak ululuk ve büyüklük işaretidir. Türk'e "dile benden ne dilerse" diye sorulsa, "at ile silah" der. Alış verişini at sırtında yaparlar, yerer içerler. Mübalağasız onun boynuna sarılarak, tatlı rüyalara dalıp, uyurlar. Görüşmeleri bile at üzerinde olan bu insanlar, çiftçi halkların yaya ve durarak savaşmalarına karşılık, atlarıyla çok süratli muharebe taktikleri geliştirdiklerini görüyoruz²³.

Eski Türklerin savaş zamanında en çok çekindikleri husus, yağmur yağması ile yayların ıslanarak işe yaramaz hale gelmesi idi. Asya Hunlarından beri bozkırda yaşayan Türklerin gece seferlerinde "dolun ay " zamanını, açık havayı tercih etmeleri bu yüzden olmalıdır. Düşmandan esir yakalayan ödüllendirilir. Savaşta ölen Türklerin cesetlerini düşman elinde bırakmamağa çalışılır, geriye dönerken cesetleri alıp getirenlere ölen kişinin malları verilir²⁴.

At, insan ruhunu okşayan iki özellik ve üstünlük sağlardı. Biri at üstünde insanın kendini başkalarından daha üstün hissetmesi ve karşıdaki rakiple kendini eşitlemesi(sakatlık, boyun kısalığı gibi). İkincisi atın hızıyla kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme imkânı sağlaması²⁵.

At Çermetmek: Atkuyruğunu düğümlmek²⁶ anlamında DLT'de geçen kavramdır.

²¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 2 29.

²² Özbay Güven, *Türkler'de Spor Kültürü*, Ankara, 1999, s. 173, 174.

²³ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 235.

²⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 2 73.

²⁵ age, s. 332.

²⁶ DLT, C. II, s.349; Donuk, s. 94.

Bu atkuyruğunu düğümleme işinin bütün Türklerde çok yaygın bir adet olduğu ve mesela Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt savaşına başlamadan önce atının kuyruğunu bizzat bağlandığı bilinmektedir²⁷. Bu olay daha sonraki dönemlerde “atkuyruğu tügme” de demişlerdir. Türk askerlerinin ve savaşçıların, savaşa girmeden önce atların kuyruk kıllarının atın ayaklarına dolanmasını önlemek amacıyla ipekle örüp bağlamasıdır. Bu ritüel yiğitlik alâmetlerindendir²⁸. Son yüzyıllar da Anadolu da uzun yolculuğa çıkan yolcularda atkuyruğunu bağlarlayarak hazırlanırdı²⁹.

Koş At: “Hakan yanında giden yedek at. Veya “hakanın yanında yedek at”³⁰ olarak da yorumlanabilir. Savaşta askerler komutanlarına yüzde yüz itaat etmek zorunda idiler. En küçük bir uygunsuzluk veya isyan hareketinin cezası ölümdü. Yukarda bahsi geçtiği gibi savaşa gedecek er atının kuyruğunu bağlar veya keserdi ki, buna eski Türkler “tullama” diyorlardı. Bu kelime bugün de Türkçemizde yaşayan “dul” sözcüğüyle ilgilidir. Atını da bir eş gibi gören Türk, çarpışma esnasında öldüğünde atını ve eşini ersiz bırakacağını bildiğinden, savaş öncesi böyle bir tören icra ediyordu. Yine bu süvarilerin en önemli özellikleri çok hızlı olmalarıydı ve hepsinin bir de yedek atları bulunurdu. Bu savaşçılar adeta rüzgârla yarışarlardı³¹.

Ulag / Ulaga; Ulak, Beyin emriyle koşa koşa giden postacının başka bir ata erişip bininceye değin bindiği at³². Ulaga,”ıdgıl meni tokışka yüwgil manğa ulaga.” (Beni avaşa gönder, bana at yardımı et. Beni savaşa götürecekt olan bir at vererek bana yardım eyle.) Kısaca bu kavrama savaş atı³³ denir. Aynı zamanda Ulaga, Karahanlılar Devleti'nde de savaş atına verilen isimdir³⁴.

Divanda, askerin toplanmasıyla ilgili çok sözcük vardır. Bunlar; Bükdi, çoğlandı, kurdu, terkin, yığılıştı, yumurlandı... gibi. Bu konu üzerininde ordu ve asker konularında değinilecektir. Ayrıca Kaşgarlı, askerin çokluğunun her zaman suya benzetildiğin de belirtiyor (bükdi). Anlaşıldığına göre, Türk hakanı kendine bağlı olan beyleri bir buyrultuyla topluyor. Savaşlardan önce bu haber verme işi de çok düzenli

²⁷ İbrahim Kafesoğlu, “Malazgirt Muharebesi”, *İslam Ansiklopedisi*, C.VII, Eskişehir, 1997, s. 246.

²⁸ DLT C.I, s. 305; Altunsoy, s. 101.

²⁹ Genç, s.3 05.

³⁰ DLT, C. III, s. 126; Donuk, s. 101.

³¹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s228.

³² DLT, C. I,s. 122.

³³ DLT, C. III, s. 172; Donuk, s. 106.

³⁴ Altunsoy, s. 142.

yapılıyordu³⁵. Haberi götüren postacının çabuk gidebilmesi için belirli yerlerde at değiştirmesi sağlansın diye önceden ayarlamalar yapılıyordu³⁶. Bunada uluğ veya çufga deniyordu. Örneğin birde” tugrag” da vardı.

Tugrag / Tugzağ, dönüşte geri almak üzere savaş zamanında askerin binmesi için hakan tarafından verilen at³⁷.

At kavramı ile ilgili divanda birde araç ve gereçler vardı. Bunlar;

Kömlüdürük: At göğüslüğü demektir³⁸.

Üstem: Eğrelere, kemerin başına takılan ve işlenen altın veya gümüşten yapılan bir alete verilen isim³⁹.

2.1.2. Ok

Ok: **Ok** Türkçede ok’un çeşitli manaları vardır. (yay ile atılan ok, çadır direği, araba oku...) ⁴⁰. Başka bir manası da Türk topluluğunda bir İl’e veya genel manada bir siyasi kuruluşla bağlı boy’u ifade etmektedir⁴¹. Orhun kitabelerine göre, Batı Gök Türklerini meydana getiren boy’lara “on ok” adı verilmekteydi. Çin kaynaklarına göre ordunun bölüm veya kısımlarına da ok denirdi⁴².

Yay okları da çeşitli idi. Bunlar arasında da, Hunların yaptığı ve ilk defa Mete Han zamanında kullanıldığı bildirilen ısıklı (vızıldayan) oklar en korkunç olanı idi. Türkler doludizgin giden at üzerinde her dört cihete isabetli ok atmakta mahir idiler. Düz, yivli veya çengelli temrenler(ok uçları) kullanan ve iyi kement atmasını da bilen Türkler yakın muharebede kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç⁴³ kullanırlar ve birliklerine göre değişen şekillerde filamalar taşırlardı⁴⁴.

Oklar huş ağacından yapılmakta(**koğuş**)⁴⁵, bir ağaç parçasıyla perdahlanarak (**kowşaldı**),⁴⁶ ucunu demir temren (**başak**)⁴⁷ (Okun veya mızrağın ucuna geçirilen

³⁵ Özkırımlı, s. 89.

³⁶ agm, s. 90.

³⁷ DLT, C. I, s. 462; Donuk, s. 105.

³⁸ DLT, C. I, s. 17.

³⁹ DLT, C. I s. 107.

⁴⁰ DLT, C. I s. 21, 37, 157, 160, 166, 170, 171, 193, 217, 222, 237, 267, 275, 393, 457, 494; Donuk, s. 81.

⁴¹ Osman Turan “Türklerde Hukuki Sembol Olarak Ok”, *Belleten*, S.35, 1945, s. 306.

⁴² Donuk, s. 82.

⁴³ Bahaeddin Ögel, “Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, 5/6, 1948, s. 431-460.

⁴⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 273.

⁴⁵ **Koğuş**: Ok yapmak için kesilen ağaç, huş ağacı. DLT, C. I s. 369. Başka bir anlamı daha var. **Aygıt**, **alet** olarak tanımlamış bu kavramı. Bkz. Donuk, s. 101.

⁴⁶ DLT, C. II s. 350; **Ok kowşaşdı**: Koğuş ağacı ile yapılan oku sağlamlaştırmak için yapılan yağlama işine verilen ad.; **Ok kowşaşdı**: “Ol anıng okın kowşaşdı.” O, koğuş ağacıyla onun okunu cilalamakta yardım etti. DLT, C. II, s. 350; **Ok kawşaldı**: Ok pardahlandı. DLT, C. II, s. 236; Donuk, s. 101.

demir, temren; ok, temreni, ok başağı⁴⁸ geçirilmekte ve tepesine de tüy yapıştırılmaktaydı. **Yüg** (yük, yünk, yülek)⁴⁹ ise okun arkasına yapıştırılan ve hedefe gitmesini sağlayan tüy (**yapşurdu**). Oklar temrenli olabildikleri gibi, temrensiz de olabilmektedirler (**ulun**)⁵⁰. Savaş öncesi eğitimlerde ucuna yuvarlak bir tahta parçası geçirilmiş öğrence oku kullanılarak, talim yaparken kullanılan (**kalwa**)⁵¹, **Sokım** üç tarafından delinerek okun üzerine konan ağaç parçası⁵², (Bu ağaç parçasını okun üzerine neden konduğunu Divan'da Kaşgarlı açıklamamıştır. Reşat Genç göre ok'un giderken ses (ısıklık) çıkarması için) belli bir hedefe (**amaç**) atma eğitimi yapılmakta idi⁵³. Eski Türklerde çocuklar tarla sıçanlarının da hedef yaparlardı.

"Ok temrenleri" (temürg(k)en) de çeşitlidir. Türkler oklarına, değişik kullanılış yerlerine göre, yassı ve uzun ya da temrenler geçirdikleri gibi, kimi zaman da ok termeni ağıya bulaştırılmış veya ağı sürülmüş⁵⁴ (katutluk ok) temrenler kullanmaktaydılar⁵⁵. **Çırguy** ise ok temreninin (ucu sivri demir) şişkince olan yerine denir⁵⁶. Yassı ve uzun temrenler Divan'da yassıç olarak geçer⁵⁷. Mızrak, ok yassı uzun temren diye anlamlandırılmıştır. Eski Türkçe metinlerinden İrk Bitig'de ve Kül Çor Yazıtında da geçen sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden Dîvânü Lügati't Türk'te de bulunmaktadır. Karahanlı metinlerinden başka Orta Kıpçak dönemi metinlerinden Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk ve Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye'de bu

⁴⁷ **Başak**: Okun ve mızrağın ucuna geçirilen demir, temren. DLT, C. I, s. 378; Donuk, s. 95; (**Başak/Başakladı**) "Ol süngü başakladı; O, mızrağa başak taktı," (O, mızrağa demir uç taktı); **Tagıldı**: "Ok başakı taşka tegip tagıldı". Ok temreni taşta değip körleşti. DLT, C. II, s. 1

⁴⁸ DLT, C. I s.129, 328, 497; II, s. 14, 265; III, s. 220, 337.

⁴⁹ DLT, C. III, s.45, 97, 141; Donuk, s.106; Sümer, "Oğuzlar", s. 406.

⁵⁰ **Ulu**: Temrensiz ok. DLT, C. I, s.78; **Ulu**luğ: Ululuğ er, Temrensiz yeleksiz okları bulunan kişi. DLT, C. I, s. 148; Nadir İlhan – Mustaf Şenel, Dîvânü Lugat'it Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler Ve Kavram Alanları, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/1 Winter, 2008, s.261; Donuk, s. 106.

⁵¹ **Kalwa**: Öğrence oku, üzerinde temreni bulunmayan, yuvarlak bir tahta parçası bulunan ok; DLT, C.I.s.426, Ok atma talimi için ucunda başak yerine yuvarlak bir tahta parçası bulunan oklara denir; Genç, age, 1988, s. 326; Altunsoy, age, s. 120; Ok atma talimi için ucunda başak yerine yuvarlak bir tahta parçası bulunan oklara denir.

⁵² Donuk, s. 103; Divanda **Sokım** diye bir kavram daha geçmektedir. Buda, bir ağaç parçası çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur, üç tarafından delinerek okun üzerine konur. Ok atmayı öğrenen çocukların talimi için. DLT, C. I, s. 397, 399-400; Genç, s. 326.

⁵³ **Amaç**: Nişangâh, hedef. DLT, C. I s. 52, 333; II, s.329; III, s. 107, 276; **Amaçlık yer**: Atış yapmak için nişangâh olarak yer. DLT, C. I s. 150; **Atım**: atım er, Nişancı. DLT, C.I s. 75; **Amaçlamak/ Emeçlemek**: nişanlamak, nişan almak. DLT, C.I, s.299.

⁵⁴ **Katutluk ok**: Ok termeni ağıya bulaştırılmış ok. DLT, C. II s. 284; Donuk, s.99.

⁵⁵ Özkırımlı, agm, s. 91; **Temür**gen: ok temreni. DLT, C. I s. 522; Donuk, s.104.

⁵⁶ DLT, C.I, s.241.

⁵⁷ **Yassıç**: Mızrak, ok Yassı uzun temren. DLT, C. III, s. 8; Donuk, s. 108.

sözcük “bir tür ok demiri” anlamıyla görülmektedir⁵⁸. DanKelly’de yasic sözcüğünü, yamaddesi altında “yassı temren” karşılığı olarak verilmiştir⁵⁹. DTS’de **yassıç** “yassı ok temreni” anlamında anlamlandırılmıştır⁶⁰. Clauson’da **yasiad**ından türediği ifade edilen sözcük için ‘a broad arrow-head “yassı ve uzun ok temreni” karşılığı verilmiştir⁶¹. **Kesme**’de Divan’da enli ok temreni olarak tanımlanmıştır⁶². Ok temreni üzerine sarılan sıırma, bezede **Tili** adı verilirdi⁶³. Okun ucuna geçirilen temrenin oyduğuna veya halkaya da **Bori** adı verilirdi⁶⁴. Buna “başak boris” derlerdi.

Temrene Divan’da Oğuzca” karşılığı verilmiştir. Clauson’da temürgen maddesinde temür adından türetildiği belirtilen sözcük için arrow-head “ok ucu” karşılığı verilmiştir. “Ok, kargı gibi şeylerin ucuna takılan sivri demir” şeklinde tanımlanmıştır. Burada sözcüğün temür adına eklenen -gen küçültme ekiyle oluştuğu da belirtilmiştir. Ligeti’nin Macaristan’da yer ve kişi adı olarak kullanılan Kumanlardan kalma temörkeny biçimini öne sürerek DLT’deki sözcüğün temürken biçiminde okunması gerektiğini ve sözcüğün XIV. yüzyılda Moğolca’ya demren biçiminde geçtiğini söylediği, Clauson’un açıklamaları ve sözcüğün çağdaş Türk şivelerindeki durumları aktarılır⁶⁵. Sözcük için DTS’de nakoneçnik “uç” karşılığı verilmiştir⁶⁶. DanKelly’de ise tāmür maddesi altında verilen sözcük için arrowhead “temren, ok ucu” karşılığı verilmiştir⁶⁷. Sözcük DS’de yer almış ve ‘dermek II’ maddesine gönderme yapılarak “kalın ağaç, çatıda kullanılan en kuvvetli ve kalın ana ağaç” şeklinde tanımlanmıştır. TS’de ise sözcüğün “ok, kargı gibi nesnelerin ucundaki sivri demir”

⁵⁸ Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.2003, s. 313.

⁵⁹ Robert Dankoff, [with James Kelly] Mahmud al-Kashgari, *Compendium of the Turkic Dialects* (Diwan Lugat at-Türk), Edited and translated with introduction and indices, 1985, s. 217’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192

⁶⁰ V. M. Nadaleyaev, *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad.1969, s.245’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s.1185-1192

⁶¹ Teres, s. 1187.

⁶² DLT, C. I, s. 434; Donuk, s. 100.

⁶³ DLT, C. III, s. 233; Donuk, s. 104.

⁶⁴ DLT, C. III, s. 220.

⁶⁵ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1. baskı, Ankara.,1999, s. 401.

⁶⁶ Nadaleyaev, s.551’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192.

⁶⁷ Robert Dankoff, [with James Kelly] Mahmud al-Kashgari, *Compendium of the Turkic Dialects* (Diwan Lugat at-Türk), edited and translated with introduction and indices.1985, s.185’ den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192

anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. SDD’de ‘demren’olarak yer alan sözcük “tavan çatısında bulunan en kuvvetli giriş” anlamında verilmiştir⁶⁸.

Kaşgarlı bir de **Çılgıwar**⁶⁹ adı verilen kısa bir oktan söz eder. (bir çeşit küçük ok)⁷⁰ Bu bilgidен hareketle, kısa ve normal boy olarak iki tür ok kullanıldığını söyleyebiliriz.Şu beyitte de geçmektedir:

utru turup yagdı añar kiş okı çılgıwar

aydım asıg kılgu emes sen takı yalwar

“Karşıma durup başına ok torbasından oklar yağdı; ona, yalvarman fayda etmez, dedim”

DanKelly’de sözcük short arrow “kısa ok” anlamıyla verilmiştir.⁷¹ Clauson ise sözcüğün –var ekiyle türetilmesinden dolayısıyla İran kökenli olması gerektiğini iddia etmiştir. Clauson’un sözcük için verdiği karşılık ise short arrow “kısa ok”tur. Bu kavram Dîvânü Lügati’t Türk’te iki yerde geçmektedir⁷².

Okun atışı da çeşitli biçimlerde yapılıyordu. Çünkü sırtüstü yatılarak atılan oka **çuram okı**⁷³denilmektedir. Ötekilerinden daha uzağa giden yeni bir ok atılış biçimine verilen isim olarak da anlamlandırabiliriz.

Ok kabı ise, ok ve yayların konulduğu kaplarında Türk boylarına göre adideğişmektedir. **Sadak**(Belig, Bilük, Ca’be)⁷⁴okluğaverilen isimdir⁷⁵. Divan’da okluk ve **kurugluk** adları için fazla açıklama yoktur⁷⁶.**Kurukluk(g)** sadak, okluk, anlamları vardır. **Kurman** (kiş kurman)⁷⁷ok ve yay konan kap, sadak.Gedeleş, yay konan kap, yaylık, Oğuz ve Kıpçakça da kiş kurman (ok yay konan kap). Aslı “beline kuşağı bağla” demek olan “kurman” sözünden gelmiştir⁷⁸.**Kiş** (Keş)⁷⁹,“ok kılıfı, sadak anlamındadır. Oğuzlar ve Kıpçaklar bunu bilmezler. İlkdefa runik yazılı metinlerde rastladığımız söz konusu sözcük bu metinlerde “okluk, sadak” anlamıyla kullanılmıştır. “Altunlig

⁶⁸ Teres, s. 1182.

⁶⁹ **Çılgıwar okı**: Bir çeşit küçük ok. DLT, C. I s. 493; Donuk, s. 97.

⁷⁰ Teres, s.1189.

⁷¹ Nadaleyaev, s.148’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192.

⁷² Teres, s.1190; DLT, C.I, s. 493,494.

⁷³ DLT, C. I s. 412; Donuk, s. 98.

⁷⁴ Altunsoy, s. 104.

⁷⁵ Faruk Sümer, “Selçuklular Devri’nde, Doğu Anadolu Türk Beylikleri”, *TTK Yayınları*, Ankara, 1990, s. 206.

⁷⁶ DLT, C. I s. 501, 504; Donuk, s.102; Özkırımlı, s. 92.

⁷⁷ Donuk, s. 100.

⁷⁸ DLT, C. I s. 444.

⁷⁹ DLT, C. III, s. 126; Donuk, s. 100.

keşig belimtä bantım. Tānri elimkā bökmādim. Āsizim ā! Yıta!” (Uyuk-Turan Yazıtı, 2. dize) gibi.

Dîvânü Lügati’t Türk’te, keş kurman “ok ve yay konan kap”, keş kurugluk “sadak, gedeleş” biçiminde ikileme olarak yer almaktadır. DanKelly’de keşsözcüğü için “quiver” sadak, karşılığı vermiştir. Yine Dîvan’da bu sözcük için belirttiği; “Oğuzlar ve onların akrabaları olan Kıpçaklar bu sözcüğü bilmezler” kaydı bulunur. Clauson keş maddesinde a quiver “ok kılıfı” karşılığını verdiği sözcük için eski Kırgızca’da -ê- ile yazıldığını da belirtmiştir. DTS’de ise “kiş” II maddesi “keş” sözcüğüne gönderilmiş, sözcük için “ok kılıfı” karşılığı verilmiştir⁸⁰. Räsänän’de sözcüğün Orta Türkçede Köcher “okluk, sadak” karşılığında kullanıldığı belirtilmiştir. Talat Tekin, sözcüğün Orta Türkçe metinlerinde kiş “okluk, sadak” biçiminde görüldüğünü belirtmiştir⁸¹.

Dîvânü Lügati’t Türk’te yer alan bu sözcük dokuz yerde geçer⁸². “Ok kēşte çaldır çaldır etti”, (Ok sadakta çaldır çaldır etti)⁸³, ‘Ok kēş içre çıgıl tıgıl kıldı’ (Ok sadakta çıgıl çıgıl ses çıkardı.)⁸⁴, ‘Ol okın kēşte çalrattı’ (O sadakta oku seslendirdi.) Herhangi bir şeye ses verdirilirse yine böyle denir⁸⁵. “Kēş kapgaklandı”, (sandık bir kapakla örtüldü)⁸⁶. “Utru turip yagdım añar kēş okı çıgılvar, aydım asıg kılgu emes sen takı yalvar.” Bu parçada düşmanı anlatarak diyor ki; o benim karşıma geçtiğinde ok torbasından bana ok yağdırdı, sonra da, ‘yalvarma fayda vermez dedim’⁸⁷.Yayın yanında oklarının konulduğu omuzda taşınan yukarıda anlatılandan farklı okluklar da bulunurdu⁸⁸. Bu oklar genelde yelekle beraber taşınırdı. Bunlara ‘**yelekli sadak**’ diyebiliriz.

Kaşgarlı Mahmut diyor ki; “okçuluk eski Türklerde ve özellikle genç tiginler’de çok ilerlemişti. Genç tiginler at üzerinde oku hem ileri, hem de geri artabilirdi”⁸⁹.

Askerler herhangi bir yere girdiklerinde, önlerine çıkan çadır veya evlere üstünde kendi işaretleri olan oklarını saplarıydı⁹⁰.Savaş bitip, kesin zafer kazanıldıktan sonra

⁸⁰Teres, s.1185-1192.

⁸¹ Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, 1995, s. 106.

⁸² DLT, C.I, s. 393-394, 444, 457, 494, 504; C.II, 275, 333; C.III 126, 281,

⁸³ DLT, C.I, s. 457.

⁸⁴ DLT, C.I s. 393.

⁸⁵ DLT, C. II s. 333; C.III, s. 126.

⁸⁶ DLT, C.I, s. 275.

⁸⁷ Teres, s.1190; DLT, C.I, s. 494.

⁸⁸ **Kapa yüglük ok**: “yüksek yelekli ok” DLT, C. III, s. 45, 97, 217; **Yelimledi**: ”ol ok yelimledi: O, oka yelek yaptırdı” ve yine ol yoluğ yelimledi. denirki, “ o, yolu araştırdı.” (O, haber alabilmek için yolda düşman öncüs ayrılıp gitti). DLT, C. III, s. 343.

⁸⁹ Gökalp, s. 264.

asker, oklarının bulunduğu yerleri yağmalardı. Savaşlardan sonra ele geçirilen esirler günlük işlerde çalıştırılarak onlardan yararlanılırdı⁹¹.

Muhtelif maddelerden imal edilen oklar da, değişik boylarda, üç kenarlı, baklava biçimli, çivi stilinde, yassı uçlu idiler. Okun başları demir veya kemik gibi sert maddelerden yapılırdı⁹². **Ok kezi**(gezi)⁹³ ne ise çatal, kertik, okun kirişe takılan kertiği ve aynı zamanda nişan alınan yere verilen isimdir⁹⁴.

Her çağın tekniğine göre, en tesirli silahlar ile donatılmış Türk ordularında başlıca silah ok ve yay idi. Ok ve yay bir av aleti olarak eski çağlarda bütün topluluklarda görülür. Fakat Türkler ok ve yayı etkili bir savaş silahı halinde getirmişler ve kendi muharebe taktikleri için en iyi şekilde değerlendirmişlerdir⁹⁵. Yay, sür’atle koşan at üzerinde etkili bir muharebe aracı olarak kullanmak suretiyle “uzak savaş” usulünü muharebe taktikleri sisteminde bir yenilik olarak geliştirmişlerdir.(ok menzili normal 1000-1281 gez/=660-846 metre 1 gez=66cm./ arasında değişir.) Migfer (tolga) giyen, kendileri ve muharebe atlar için zırh(yarık) kullanan bozkır Türkleri at sayesinde sür’atli manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaşı tercih ederlerdi⁹⁶. Okun 17-24 cm.’lik kısmına ‘ayak’⁹⁷adı verilirdi. ‘baş’⁹⁸ ise okun ilk kısmına verilen isimdir. Okun baş kısmının bittiği yere de ‘boğaz’ denir. ‘Göbek’, bir okun ilk 5-11cm.’lik kısmına gelen yere denir. Göğüs, okun hemen hemen orta kısmına denk gelen yere

⁹⁰ **Oktam**: Bir ok atım yer. DLT, C. I s. 107; **Yonuşdı**: “onlar birbirge ok yonuşdı”. Onlar birbirlerine ok yontmata yardım ettiler. DLT, C. III, s. 75; **Burunğ**: “burunğ attı”:bir ok atımı yere attı. DLT, C. III, s. 370; **Ok köndi**: Ok doğruldu. Sözüden alınarak “okçı köndgürdi”, denir ki okçu oku doğrulttu, demektir. DLT, C. II, s. 199; **Köngerdi**: “ol ok köngerdi”: o ok doğrulttu. DLT, C. II, s. 198; **Oктаşmak**: Ok atışmak; Kur’a için ok atışmak. DLT, C. I s.231; **Burunğ**: “burunğ attı”:bir ok atımı yere attı. DLT, C. III, s. 370; **Ok köndi**: Ok doğruldu. Sözüden alınarak “okçı köndgürdi”, denir ki okçu oku doğrulttu, demektir. DLT, C. II, s. 199; **Köngerdi**: “ol ok köngerdi”: o ok doğrulttu. DLT, C. II, s. 198.

⁹¹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 2009, s.225; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 586;

Oktamak: Ok atmak, C.I, 26; II, 97; **Atışdı**: Ok atmak. DLT, C. I s. 180. **Oktatmak**: Ok attirmek. DLT, C. I s. 26; II, 260. **Oкта yazturmak**: ok atmakta yanıltmak. DLT, C. III, s.95.

⁹² Ahmetbeyoğlu, s.160

⁹³ **Ok gezi**. DLT, C. I s. 326; **Kezletti**: “ol ok kezlett”. O ok gezletti. DLT, C. II, s. 348; **Kezledi**: ol okın kezledi: O, okuna gezledi, okun gezini ıslah etti, düzelett.”(kezler-kezlemek) DLT, C. III, s. 300; **Kezgedi**: “er ok gezgedi”: adam ok gezledi, geze getirdi. DLT, C. II, s. 196.

⁹⁴ Donuk, s. 98.

⁹⁵ **Tenğdi**: “ok tenğdi” ok havada yükselerek gözden kayboldu denir. DLT, C. III, s. 390; **Tenğürdi**: “er ok tenğürdi: adam göge doğru yükselen bir ok attı. Ok gökte kayboldu. DLT, C. III, s. 392; **Tenğitti**: er okın tenğitti: adam okuna göge doğru yükseltti. DLT, C. III, s. 396.

⁹⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 273.

⁹⁷ A. Erdoğan, *Harzemşahlar İmparatorluğu’nda Askerî Teşkilât*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 180.

⁹⁸ Altunsoy, s. 103; Erdoğan, s. 180.

verilen isimdir⁹⁹. **Azuk**(Azak) ok ise, nereden geldiği, kim tarafından atıldığı belli olmayan oka denirdi¹⁰⁰.

2.1.3. Yeten (Yay)

Yeten: Atımcı yayı, hallaç yayı, diye tanımlamış Kaşgarlı Divan'da. Bu konuda fazlada bilgi bulunmuyor. Yapılan tanımlar ve açıklamalar hep aynı. Yeten, kendisi ile ok atılan tahta yay¹⁰¹. "**Karrvı ya**" denen bir de ince yay cinsinden Divan'dabahsedilmekte, fakat nerelerde kullanıldığından hiç haber vermemektedir¹⁰².

Kurman: Gedeleş, yay konan kap, yaylık, Oğuz ve Kıpçakça "kiş kurman", ok ve yay konan kap diye tarif edilir. Kelimenin aslı "beline kuşağı bağla" demek olan "kurman" sözünden gelmiştir¹⁰³.

Yasık:Gedeleş anlamındadır. "Kapanmış gedeleştten tozlu yay çıkar", (gedeleştten-eski yay kabından- tozlu yay çıkar.) Bazen sağlam yay, eski gedeleştten çıkar,... Kısaca yay kılıfı anlamında kullanılan bir kavramdır¹⁰⁴. Kurman yeni yay kılıfı olarak geçer. Yasık ise "eski yay kılıfı" tamir edilerek yeniden yapılan kılıf anlamında kullanılmıştır. Divanda bu kavrama yakın bir kelime daha vardır. Bu da **yasıglı**'dır¹⁰⁵.

Uygurlar, yaylarının kırışlerini at kılından yapıyorlardı. Hem kaya resimlerinde, hem de Orhun vadisinde yer alan Bilge Kagan ve Köl Tigin anıt mezarlıklarındagerçekleştirilen kazılarda değişik ebatlarda ok uçları bulunmuştur. Mete Han devrinden beridir bir savaş aleti olarak vazife gören ve aynı zamanada ısıklık çalan okların varlığı¹⁰⁶ bu dönemden itibaren haliyle yaylarında olduğu sonucunu bizde fikir olarak uynadırır. Yaylar için yapılmış herhangi bir özel kaba rastlanmamakla beraber, umumiyetle kola veya omuza asılarak taşınırdı¹⁰⁷ diyen Saadettin Gömeç Kaşgarlı ile bu konuda çelişmektedir. Kaşgarlı ise iki kılıf ve kabdan bahseder. Ok ve kılıçları koymak

⁹⁹ Erdoğan, s. 180

¹⁰⁰ DLT, C. I s. 66; II, s.20; Genç, s.326; Donuk, s. 95.

¹⁰¹ DLT, C. III, s.21; Donuk, s. 109; Nadir İlhan– Mustaf Şenel, s.161.

¹⁰² DLT, C. III, s. 239; Donuk, s. 99.

¹⁰³ DLT, C. I s. 444.

¹⁰⁴ DLT, C.III, s.16-50; Donuk, s. 108.

¹⁰⁵ **Yasıglı:** Gedeleşli, gedeleşli yay. DLT, C. III, s. 50.

¹⁰⁶ Eski Türklerde "ok" ve "yay"ın birçok işlevi olduğu gibi, hâkimiyet sembolü ve mühür yerine geçtiğini birçok tarihi olaydan anlıyoruz-Tuğrul Beyin Halifeye gönderdiği bir mektubun başında ok ve yay çizimleri bulunur. Bakınız, Deguignes, J.M, *Hunların Türklerin Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C.II, İstanbul, 1924, s. 413.

¹⁰⁷ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 231-232.

üzere özel olarak hazırlanmış ve süslenmiş kılıflar aynı zamanada insanların toplum içersindeki satatüsünü gösterdiğinden değerli taşarlada süsülenebilirdi.

Yaylar kayın ağacından yapılmakta(**kürt**)¹⁰⁸, üzerine sıırım(**toz**) sarılmaktadır¹⁰⁹. Bir de tahta yay kullanıldığı (**yeten**) anlaşıyor. Ama bu yayın özellikleri nasıl bir yay olduğunu bilmiyoruz. Bunların yanında kurulu (**kuruglug**)¹¹⁰ ve gedeleşli yaydan da (**yasıglıg**) söz edilmekte. Yine bu kavramla ilgili yukarıda anlattığımız gibi herhangi bir açıklama yapılmamaktadır¹¹¹.

Hunların kullandığı silahların başında ok ve yay gelmekteydi. Hun yayları elastiki çeşitli ağaçlardan yapılırdı. Yaylar arasında en meşhur iki tarafive ortası kemik safiha ile sertleştirilmiş (**ya bağırı**)¹¹², gerilmesi en güç olan, her iki tarafa gerilmek (**kurmak**)¹¹³ suretiyle kullanılan, "ters" veya "reflex" denilen yaylardı¹¹⁴.

2.1.4. Kılıç, Hançer (Bükdü), Bıçak, Mızrak

DLT’deKılıç, “koş kılıç kıga sığması” anlamı, çifte kılıç kına sığmaz¹¹⁵ şeklindeydi. Birçok yerde silahları açıklarken, Kaşgarlı kılıç kavramınıda kullanarak örneklediğinden Divan’da bu kavram fazla geçmektedir.Yakın muharebelerde kullanılmak üzere çeşitli madenlerden imâl edilen silaha denir¹¹⁶.

Demir dövülerek yapılan kılıcın üzeri yol biçiminde oyulmakta (**kol**)¹¹⁷ çoğu kez altınla işlenmektedir. Kılıç saplarının berkitilmesinde ise “lök ağacının

¹⁰⁸ Bazende erkek geyik boynuzundanda yay yapılırdı. Bkz. divanda**Teke**, Boynuzundan yay yapılan erkek geyik. DLT, C. III, s. 228; Nadir İlhan – Mustaf Şenel, s. 161

¹⁰⁹ DLT, C. III, s.123; Muharrem Ergin, “Dede Korkut Kitabı”, I. metin, Ankara,1958, s.31, 49, 70, 72, 109, 184, 247, 248, 249; II (ideks), 1963; O, Ş. Gökyay, “Dedem Korkudun Kitabı”, İstanbul,1973; Donuk, s.105; bkz divanda **Toz**: Yaylara sarılan sıırım. DLT, C. III, s. 462.

¹¹⁰ **Kurugluğ ya**: Kurulmuş yay. – kurugluk: sadak demektir. DLT, C. III, s. 501.

Kurugluk: Sadak, okluk, gedeleş. Bu sözden alınarak “kiş kurugluk” denir ki “sadak, gedeleş” demektir. DLT, C. III, s. 504.

¹¹¹ Özkırımlı, s. 92.

¹¹² **Ya bağırı**: Yay kavisinin orta kısmına verilen ad.DLT, C. I s. 360; Donuk, s. 95.

¹¹³ Bkz divanda fiilimsi kavramlar geçer. **Kurdi**: “er yay kurdu”adam yay kurdu. DLT, C. II, s. 7;

Kurturdu: “ol manga ya kurturdu”, o, bana yay kurturdu, “Xan ağnar çuvaç kurturdu”. Han ona, Hanlık çadırını kurturdu; Xan begge süsin kurturdu, Han, beye askerini toplattı. DLT, C. II, s. 190; “Ol mening birle ya tartışdı”. O, benimle yay çekmekte, **kurmakta yarıştı**. DLT, C. II, s. 206. gibi kavramlar geçer.

¹¹⁴ DLT, C. I s. 359; Ahmetbeyoğlu, s.159; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 272.

¹¹⁵ DLT, C. I s. 183, 321, 339, 397, 417; DLT, C.II, s.116, 129, 147, 197, 246, 281, 308, 344, 356, DLT, C. III, s. 70, 77, 135, 169, 268, 277, 296, 373, 437.

¹¹⁶ Erdoğan, s. 188.

¹¹⁷ Bkz. **Kol**: kılıcın veya bıçağın üzerinde bulunan yol biçimindeki oyma. Burası çok kere altınla işlenir. “Buna kılıç kolı” denir. DLT, C. III, s. 134.

zamkından”yararlanılmakta idi¹¹⁸. Kılıcın kında (**kın**) taşındığını belirtmeye gerek yok¹¹⁹.Savaşta kullanılan kılıcın, toplumsal yaşayışta da kimi durumlarla ilgili olarak özelliğine ilişkin benzetme ve deyimsel anlamda Divan’da geçtiği görülüyor. Söz gemli kılıç maddesinde yukarıdaki örnek bunu doğrulamaktadır. Kılıç sapının da dışı dağ keçisinin boynuzundan yapıldığı Divandan edinilen bilgiyle öne sürülebilir¹²⁰.

Ok ve yayın yanında Hun süvarisinin bir temel silahı da kılıç idi. Karakteristik Hun kılıcı, keskin iki ağızlı, uzun, dar, tutmaya, çok yakın temasta darbe vurmaya müsait saplı idi ve kınları da vardı. Fakat sadece avda kullanılan yaylar ile barış zamanlarında taşınan kılıçlar farklıydı. Özellikle kılıçlar kıymetli taşlarla süslü, sahibinin güç ve nüfuzuyla orantılı idi. Ayrıca bunlardan başka hançer, mızrak, kargı, kement, demirden yapılan miğfer ile zırh da Hun süvarisinin tesbit edilebilen hücum ve müdafaa silahları arasında yer almaktaydı... Savaşta mızrakları hedefe fırlatmakta müthiş hünerliyidiler. Mızrakları atıktan sonra dörtına giderler ve hayatlarının hiçe sayarak kılıçlarla göğüs göğüse savaşırlardı. Düşmanlar süvari kılıcı ile yaralanmaktan korunurlarken, hasımlarının üzerine kıvrılmış ipler atarlar (**kılıç kamçı**)¹²¹ve onları dolayıp düşmanı yakalar, el ve ayaklarına zincir vururlardı¹²².Kamçıyı savaş araçları arasında saymamın nedeni de, kamçı maddesinde geçen kılıç kamçı tamlaması. Bu, içine kılıç yerleştirilmiş bir kamçının adı olarak tanımlanabilir. Anlaşılan kamçıyı Türkler, kimi durumlarda “öldürücü bir araç” olarak düşünüp kullanmışlardır¹²³. Yakın çarpışmalarda kılıç, mızrak, balta gibi araçlardan yararlanmışlardır. Ayrıca en eski Türk kılıçlarının hafif kavisli, bazen tek tarafı keskin bazan da her iki tarafının parçalayıcı olduğunu biliyoruz. Kılıçların ve bıçakların kabzaları ağaçtan veya kaplumbağa kabuğundan işleniyordu¹²⁴. Divan’a göre kılıç ve bıçakların bölümleride şunlardır.

¹¹⁸**Yoldradı:**”Kılıç yoldradı:”kılıç parlardı. DLT, C. III, s. 437; **Kundıdı:**”ol kılıç kundıdı”: o, parlatkılıçla kılıcı parlattı. DLT, C.III, s.277.;Karahanlılar Devleti’nde, kılıcın pası giderilerek, temizlenip parlatılmansa “Kılıç Kundımak” denir. Bkz, Genç, s. 336

¹¹⁹**Kın:** Bıçak ve kılıç gibi şeylerin kılıfı. DLT, C.I s.339, 359, 397; DLT, C.II, s. 246; Kılıç **kına:** Kılıç kını. DLT, C. I, s. 183.

¹²⁰ Özkırımlı, s. 93; DLT, C.III, s. 117.

¹²¹ Donuk, s. 100; KB, Beyit, 2354; **Kamçı,** kamçı, kılıç kamçı: içinde kılıç bulunan kamçı. DLT, C. I s. 416.

¹²² Ahmetbeyoğlu, s. 160

¹²³ Özkırımlı, s. 93; **Ukrük:** Kement, DLT, C.I, s. 100; DLT, C.III, s. 215

¹²³ Donuk, s. 100; KB, Beyit, 2354; **Kamçı,** kamçı, kılıç kamçı: içinde kılıç bulunan kamçı. DLT, C. I. s. 416.

¹²³ Ahmetbeyoğlu, s.160

¹²³ Özkırımlı, s. 93; **Ukrük:** Kement, DLT, C.I, s. 100; DLT, C.III, s. 215

¹²⁴ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 232.

a. Sap: kılıç veya bıçak sapı¹²⁵. Ayrıca, “Balçık”, aynı anlamdadır¹²⁶. Yalnız bu kavram Divan’da geçmemektedir.

b. Boyın: Kılıcın tutamağında “kılıç boynu” denir. Bıçağına “biçek boynu” derler¹²⁷.

Daha sonraki dönemlerde kılıç, (Karahanlılar Devleti’nde) düşündüğü işleri kılıç gibi kesip atan han anlamında az sayıda kullanılan hükümdar unvanı anlamında da kullanılmıştır¹²⁸. Divan da kılıçla ilgili fiilimsi kavramlara bakacak olursak, **kılıçlamak** (kılıçlamak, kılıç ile çalmak ve vurmak)¹²⁹, **kılıçlandı**(kılıç sahibi olmak)¹³⁰, **yodhuldu** (kan kılıçtan silindi)¹³¹, **kınladı/ kınlamak**(kın yapmak)¹³², **yalıñg/suçlandı**(kınından çıkarmak)¹³³, **Mandurdu** (kılıç kuşanmak, **sapladı** (sap yapmak), **Tutuktu** (kılıcın paslanması), **tat** (kılıç pası)¹³⁴ gibi kavramlar örnek olarak verilebilir.

Bük(g)de / Bükte Hançer¹³⁵. Biçek sözü günlük hayatta kullanılan bıçak anlamında geçtiğini sanıyorum. Ama bunun, çağın yaşama koşulları düşünüldüğünde savaşta da, avda da kullanıldığını var saymak gerekiyor. Bükde içine yalnız hançer karşılığı verildiğine göre, bu bele takılan süslü bıçak olsa gerektir.

Kaşgarlı’nın bıçak ve hançeri ayrışması bunların sapının yapısıyla ilgili ‘**tugru**’ sözünü açıklarken görülüyor: “Kılıç, bıçak, hançer gib, şeylerin saplarının içine geçirdikleri ince demir, paravana”¹³⁶ diye tanımlar. Ayrıca “**ekdü**”¹³⁷ sözcüğü için, “kılıç kını ve kılıç kınına benzer şeyler oymak için kullanılan ucu eğri bıçak” dediğine

¹²⁵ DLT, C. III, s. 145

¹²⁶ Donuk, s. 95

¹²⁷ DLT, C. III, s. 169.

¹²⁸ Genç, s. 13; **Kılıçlandı**: “er kılıçlandı”. Adam kılıç sahibi oldu. DLT, C. II, s. 267.

¹²⁹ DLT, C. III, s. 331, 346.

¹³⁰ **Kılıçlandı**, “er kılıçlandı”. Adam kılıç sahibi oldu. DLT, C. II, s. 267.

¹³¹ **Yodhuldu**: “Kan kılıcın yodhuldu.” Kan kılıçtan silindi, yok edidi.” Anıñ atı aydın yodhuldu .” o’nun adı hakanın defterinden silindi. ”. DLT, C. III, s. 77.

¹³² **Kınladı/ Kınlamak**: ol biçek kınladı: o, bıçak kını yaptı.” DLT, C. III, s. 299.

¹³³ **Yalıñg**: Yalıñg kılıç: kınından çıkarılmış kılıç. DLT, C. III, s. 373; **Suçlandı**: Kılıç kından suçlandı. Kılıç kından ayrıldı, çekildi. DLT, C. II, s. 266.

¹³⁴ **Mandurdu**: “Ol manğa kılıç mandurdu”. O, bana kılıç kuşattırdı.(bandırmak) DLT, C. II, s. 197.

Sapladı: “er kılıç sapladı: adam kılıca sap yaptı” DLT, C. III, s. 296. Bkz. Çağdaşı Karahanlı Devleti’nde, kılıca sap yapma işi için kullanılan fiildir. Genç, 1988, s.336; **Tutuktu**: “Kılıç tutuktu”. Kılıç paslandı. DLT, C.II, s.116; **Tat**: Kılıç ve kılıç gibi şeylerin üzerine çöken pas. Şu savda dahi gelmiştir. Kılıç tatıkta iş yunçır, er tatıkta et tunçır”. Kılıç paslanırsa iş kötüleşir, adam Farslaşırsa kanı bozulur. DLT, C. II, s. 281.

¹³⁵ DLT, C.I s.31, 418; Donuk, s.96.; **Yapıñg** taba tirü bakıp bükdenğ bile Ograp kalı kelse sanğa karşı **süle**. (Düşmandan yana dik gözle bak, hançerini bile, ne zaman sana uğrayacak olursa ona karşı asker çek”, DLT, C. III, s. 272.; **Bükdeledi/ Bükdelemek** :” ol anı bükdeledi” o, onu hançerledi. DLT, C. III, s. 350.

¹³⁶ DLT, C. II, s. 356;

¹³⁷ **Ekdü**: Kılıç kını ve kınına benzer şeyle oymak için kullanılan ucu eğri bıçak. DLT, C. I, s. 125.

göre bu, hem bıçak sözcüğünün genel bir anlamı içerdiğini, hem de kının ağaç ya da tahtadan yapıldığını gösterir¹³⁸. Divanda bıçakla ilgili yine fiilimsi kavramlara baktığımızda, **yitiğ**(bıçak bilemek)¹³⁹, bıçak **sançmak**(vurmak)¹⁴⁰, **surkuçlandı** (bıçağın sapını sağlamlaştırmak)¹⁴¹, **yanuldu/ yanudı** (bıçak bilmek)¹⁴² günümüzde kullanılan kavramalara yakın eylem kavramlardır.

Süngü: Süngü, mızrak, kargı¹⁴³ olarak geçer. Savaşçılar belirli bir mesafeden keskin, sivri uçlu, bronz veya demirden mızraklarla düşmama karşı savaşır ve düşmandan uzakta, düşmana zarar vermek için bu aleti kullanırlardı. Bunada **Süngüş (süngiş-sünüş)**¹⁴⁴ denirdi (Süngü mızrak)¹⁴⁵. Savaşta muharebe, saldırma ve süngü dürtme anlamı vardır.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde rastladığımız askerlik terimlerinden bir diğeri de sünjü: (sünüg)'dür. "mızrak, kargı" gibi anlamlar taşıyan sözcük Dîvânü Lügati't Türk'ten başka, Kutadgu Bilig'de görülmektedir.

Türkçe kaynaklar kronolojik olarak incelendiği zaman VII. ve VIII. yüzyıllardaki Orhon Yazıtları ile VIII. ve X. yüzyıllardaki eski Uygur metinlerinden başlayarak bugüne kadar gelen metinlerde "süngü" sözcüğüne rastlıyoruz. Sözcük Orhon Yazıtlarından Bilge Kağan yazıtında şu şekilde geçmektedir. y(e)ti o[t(u)z y(a)ş](ı)ma Kırk(ı)z t(a)pa sül(e)d(i)m. Sün(ü)ğ b(a)t(ı)mı k(a)rığ sök(ü)pen, Kögm(e)n yış(ı)ğ toğa yo[rıp] Kırk(ı)z bod(u)n(u)ğ uda b(a)sd(ı)m¹⁴⁶. "Yirmi yedi yaşında Kırgızlara doğru

¹³⁸Özkırımlı, s. 93; **Bıçak:** "Takma sançıldı"; bıçak duvara saplandı. DLT, C. II, s. 231.

¹³⁹**Yitiğ:** Bilenmiş, keskin, "yitiğ bıçak: bilenmiş, keskin bıçak". Kılıç ve kılıca benzer keskin olan her şeyde böyledir. DLT, C. III, s. 18

¹⁴⁰**Sançdı:** "Ol anı bıçekin sançdı: o, ona bıçağını sançtı". Başkası da böyledir; Beg yağsın sançdı: Bey düşmanını yendi. DLT, C. III, s. 420.

¹⁴¹**Surkuçlandı:** "Bıçak surkuçlandı". Bıçağın sapı lök ağacının püsesiyle sıkıştırıldı, berkitlendi. DLT, C. II, s. 27; **Surkuçladı:** Ol bıçak surkuçladı; o, bıçağın sapa giren ucunu lök macunu ile pekiştirdi. DLT, C. III, s. 350.

¹⁴²**Yanuldu:** Bıçak yanuldu. "Bıçak bilendi" (kılıç bilendi) DLT, C. III, s. 82; **Yanudı:** Er bıçak yanudı: adam bıçak bile. DLT, C. III, s. 91.

¹⁴³ DLT, C. I s. 349, 441, 497; DLT, C. II s. 264; DLT, C. III, s. 337, 368.

¹⁴⁴**Süngüş:** DLT, C. III, s. 365. **Süngüledi:** "Ol anı süngüledi": O, onu süngüledi, süngü ile dürttü. DLT, C. III, s. 401; **Süngüşdi:** "İkiki er birle süngüşdi: iki adam birbiriyle savaşta süngüleştii ve dürttü. DLT, C. III, s. 394; Donuk, s. 103-104; DLT'de şu savda ise; Anı yetip süngüledi (Onu yetişip süngüledi), Başın yandru yangıladı (yine yarasını yeniledi), Eren bayup münğiledi (Adamlar zenginleşip nimet buldular), Anıñ alpın kara(kıra) boğdu (onun yiğitlerini kırarak boğdu), **Bir orduyu** bozan bir yiğiti anlatarak diyor ki: O ona yetiştii, **sürgüledi**. Yeniden yara açtı. **Yağma** ettikleri mallardan adamları faydalandırdı ve **düşmanın** yiğitlerini boğdu." DLT, C. III, s. 406.

¹⁴⁵ DLT, C. I, s. 349, 479; II, s. 264; III, s. 337, 368; Ergin, Kitabeler, I. doğu, 35, II, doğu, 26.

¹⁴⁶ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara. 1988.

sefer ettim. Mızrak batımı karı sökerek, Kögmen dağlarını aşıp Kırgız halkını uykuda bastım” demektedir.

Yine Harezmi bölgesi Türkçesi metinlerinden Mukaddimetü'l Edebiyye’te bu sözcüğe rastlıyoruz. “Süngü temürünü süngüde ornattı / oroutdı anı/budadı ırma yıiacı-nı”¹⁴⁷. Yine Kıpçak metinlerinden Gülistan’ın Tercümesinde bu sözcük görülmektedir; “kilür yalşı süni uçım körerger”¹⁴⁸.

Clauson’da köken olarak süñ-eylemine bağlanan sözcük için a lance, spear “mızrak, kargı” karşılığı verilmiş ve süñüg adıyla akraba olduğu söylenmiştir. Räsänen’de süñüg, süñü, süni biçimleri yer alan sözcüğe lanze “mızrak” anlamı verilmiştir¹⁴⁹. DTS’de sözcük kop’e “mızrak” karşılığı ile yer alır¹⁵⁰. DanKelly’de süñ- “kamışlar arasına gizlenmek, güç kullanarak sokmak” eylemleri altında yer almıştır. Eserde sözcük için lance, spear “mızrak, kargı” karşılığı verilmiştir¹⁵¹. Marcel Erdal, sözcüğü -sün- eylemine bağlamış, “spear, lance: mızrak, kargı” karşılığını vermiştir. TES’te “tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silâh” şeklinde tanımlanan sözcüğün eski dönemlerden beri kullanıldığı ifade edilmiştir¹⁵².

Bir de sözcüğün Türkçeden Arapça ve Sırpça’ya geçtiği belirtilmiştir¹⁵³. Derleme sözlüğünde yer alan süngü sözcüğü sünge adına gönderilmiş ve “ucunda ıslak bez bulunan, fırındaki kızgın külleri süpürmeye yarayan sırk” anlamında kullanıldığı açıklanmıştır. Egorov sözcüğün -sanç- eyleminden gelmiş olabileceğini söylemektedir, bu açıklama genel olarak kabul görmeyen bir görüştür¹⁵⁴.

TS’de sözcük için dört anlam verilmiştir:

1. Tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silâh.

¹⁴⁷Nuri Yüce, “Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks),” *TDK Yayınları*, Ankara, 1993, s. 43.

¹⁴⁸ Ali Fehmi, *Karamanlioğlu, Gülistan Tercümesi*, TDK Yay., Ankara, 1978, 241/12b.

¹⁴⁹Martti Räsänen, *Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1969, s. 437’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192.

¹⁵⁰Nadaleyaev, s.517’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192.

¹⁵¹Dankoff, s.171’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192.

¹⁵²Teres, s. 1188.

¹⁵³Eren, s. 88.

¹⁵⁴V.G. Egarov, *Étimologičeskij Slovar’ čuvašskogo jazyka*, Çeboksarı, 1964, s.182’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192.

2. Mezar başına nişan olarak dikilen sırık.
3. Isıtma kazanında kömürün karıştırılmasını sağlayan demir çubuk.
4. Kavlakları düşürmek için kullanılan sivri uçlu, uzun çelik çubuk.

Dîvânü Lügati't Türk'te birkaç kez geçen sözcüğün geçtiği yerler şöyledir: Sünü başaklandı "Kargı temrelendi"¹⁵⁵.Ol sünü başakladı. "O mızrağa demir uç taktı"¹⁵⁶.

"kıkırıp atıg kemşelim,
kalkan sünün çomşalım,
kaynap yana yumşalım,
katgı yağı yawalsun.

Düşmanı anlatarak diyor ki: "Onların üzerine bağırarak nara atarak saldıracağız, süngü ve kalkanla vuruşacağız; düşmanla karşılaşınca şiddetleneceğiz, sonra barış isterlerse duracağız. Katı düşmanı yumuşatıncaya kadar savaşacağız"¹⁵⁷.Yine başka bir yerde ; "En aşnu yıraktın tegişgü okun,yagusa sünün teggü birse boyun" anlamı; İlk önce uzaktan oklar ile vuruşmalı; yaklaşınca ve yüz yüze gelince de süngü ile hücum etmelidir"¹⁵⁸ denmektedir.

Sözcük günümüz modern Türk dillerinde de yaşamaktadır: Balkanlarda süngü, Nogaylarda, süngi, Tatarlarda sönge, Yakutlarda ünü, (Yakutçada baştaki s-'nin düşmesi eski bir kuraldır) Çuvaşlarda "sana" gibi şekillerde görülür.

Kaçurt; Diğer bir mızrak çeşidi DLT'de "kısa mızrak"¹⁵⁹ anlamında kullanılmıştır.

Kaşgarlı'da daha çok mızrak için süngü sözcüğü kullanılmaktadır. Bilindiği gibi süngü sözcüğü günümüzde de kullanılıyor. Yalnız süngünün farklı çağlarda iki ayrı nesneyi çağrıştırdığında belirtelim. Bu nedenle burada mızrak sözcüğünü kullandık. Toplumların gelişmesi,savaş tekniğin gelişmesi sonucu, artık kullanılmaz olmuştur. Mızrak'ın ile piyade savaşında etkili silah olan mızrağın kullanma amacıyla kullanılış biçimi arasındaki benzerliğe dikkati çekmek istiyorum. Mızrakların ucu temrenlidir. **(başaklık süngü)** Savaş günü mızrağın başına bir ip geçirilmekte ve yiğit kendini bununla tanıtmaktadır.**(batrik)**¹⁶⁰ Ucuna bir ipek parçası takılan mızrak **Batrik** /

¹⁵⁵ DLT, C.II, s. 264.

¹⁵⁶ DLT, C.III, s. 337.

¹⁵⁷ DLT, C. III, s. 368.

¹⁵⁸ KB, Beyit, 2376

¹⁵⁹ DLT, C. I s. 12; Donuk, s. 99.

¹⁶⁰ Özkırımlı, s. 92.

Bayrak¹⁶¹ diye isimlendirilerdi. Savaşta mızrakların ve bayrakların uçlarına ipek bağlanıncada **Tanğuk** adı verilerdi¹⁶². Okun veya mızrağın ucuna geçirilen demir, temrenede **başak**¹⁶³ adı verilirdi (**Başak/ Başakladı**).

Savaşlarda sapanlarda kullanılırdı. Kaşgarlıda bu konuda bazı kavramsal bilgiler vardır. Bunlardan **Salnğu**¹⁶⁴; kendisiyle çakıl taşı atılan sapan. **Tış**:¹⁶⁵ Sapan demiri aynı zamanda da buna “**Bukursı**”¹⁶⁶ (Sapan demiri) denirdi. Bu kavramlar Türklerin savaşlarda uzaktan düşmanı yok etmenin yollarını öğrendiklerini gösterir. Çünkü Türkler yakın temas savaşlarını fazla sevmezlerdi. Yine **Tüwek** (Tüfek) de, yaş söğüt ağacının veya buna benzer bir ağacın kabuğu boru gibi çıkarılır, serçe kuşlarını vurmak için içersine yuvarlak tane konularak atılır. DLT’de “bu borudan dahi yapılırdı”¹⁶⁷ denilmektedir. **Kerjü** de tüfekte atılan yuvarlak tanelere (taş veya demir)(ağızda söylenişi iki çıkak arasındaki **je** ile) verilen addır¹⁶⁸.

Savaşta askerin daha iyi savaşabilmesi için o dönemde geliştirilen argumanlardan bir tanesi de yine Kaşgarlının bahsettiği **oguk**,¹⁶⁹ yani “çizme” idi. Yazın ve özellikle kışın askerin ayağında olması gereken en önemli savaş malzemesiydi(araç). Atlı birlikler yoluile Türk silahları, bozkır Türk süvari elbisesi olan ceket, pantolon, çizme ve Hun başlığı da savaş yolu ile bir süre sonra Çinliler tarafından öğrenilerek kullnılmaya başlandı¹⁷⁰. Tüm Avrupaya da yine Hunlar döneminde yayıldı. **Baldu** (baltanın) biçimi ve nerede kullanıldığı konusunda ise bir açıklama yok. Yalnız bir atasözünden baltanın hayvan kesiminde de kullanıldığını çıkarıyoruz; “karı öküz balduka korkmas”¹⁷¹ (Yaşlı öküz baltadan korkmaz.) Ayrıca “**yalma**” kaftan, kalın kaftan, yağmurluk, Farslılar bu kelimeyi Türklerden alarak “yelme” demişlerdir¹⁷². Başka bir yorum ise, kaftanın üste giyilen askeri bir elbise olduğudur¹⁷³. Askerlerin savaşta ve günlük giydiği yağmurlukda olabilir. **Basu** (demir tokmak) ise Karahanlı metinlerinden yalnızca Dîvânü Lügâti’t Türk’te geçer. Basu sözcüğü için “demir

¹⁶¹ DLT, C. I s. 465.

¹⁶² DLT, C. III, s. 365; Donuk, s. 104.

¹⁶³ DLT, C. I s. 129, 328, 497; II, s. 14, 265; III, s. 220, 337; **Başakladı**: “Ol süngü başakladı; O, mızrağa başak taktı,” (O, mızrağa demir uç taktı) ; Donuk, s.95.

¹⁶⁴ DLT, C. III, s. 379

¹⁶⁵ DLT, C. III, s. 125.

¹⁶⁶ DLT, C. III, s. 242.

¹⁶⁷ DLT, C. I s. 388; Donuk, s. 105.

¹⁶⁸ DLT, C. III, s. 441-442; Donuk, s. 100.

¹⁶⁹ **Oguk**, “çizme” DLT, C. I, s. 67.

¹⁷⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 276.

¹⁷¹ DLT, C.III, s.421; Özkırımlı, s. 93.

¹⁷² DLT, C.III, s.34; Donuk, s. 107.

¹⁷³ Üste giyilen askeri elbise bkz, A. Ateş, *Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler*, Ankara,1966, s. 31.

tokmak” karşılığı verilmiştir. Clauson’da¹⁷⁴ sözcüğün Dîvânü Lügati’t Türk’te bir kez kullanıldığı belirtildikten sonra sözcüğün bas- “basmak, ezmek” eyleminden türetilen basıg sözcüğünün ikincil bir biçimi olduğundan ve az kullanılan –u ekinin tercih edilerek türetildiğinden söz edilmiştir. Clauson bu sözcük için a sledge-hammer “balyoz” karşılığını vermiştir. DTS’ de ise “basu” maddesi altında sözcük için pest “havan eli” karşılığı verilmiştir¹⁷⁵. Dan Kelly’de bas- “basmak, ezmek; gece hücum etmek” eylemi altında yer alan sözcük için iron rod “demir çubuk” anlamı verilmiştir. Sözcüğe diğer tarihi metinlerde ve günümüz Türk dillerinde rastlanmamıştır¹⁷⁶.

2.1.5. Kalkan / Zırh, Yarık

Kalkanğ / Kalkan, Türk ve Oğuz dillerinin birinde şu parçada dahi gelmiştir. DLT’de ”Bağırarak atı sürelim, kalkanla, süngü ile vuruşalım, kaynayarak yumuşalım, katı düşman yumşasın”¹⁷⁷ diye geçer.

Türkler savaşta zırh ve kalkan da kullanmaktadırlar¹⁷⁸. Bu ikisinede genelede yarık denmektedir. İkisinin de vücudu koruduğu düşünülürse bu doğaldır. Ayrıca Divan’da kalkan sözcüğü de geçiyor. Zırh ise ya bütün vücuda giyilmekte (**kübe yarık**) ya da demir bir göğüslük (**say yarık**) takılmaktadır. Bununla da yetinilmemekte, altına tüyden yapılmış bir takkenin (kedük) giyildiği demir bir başlık da kullanılmaktadır. (aşuk). **Sıbzıgu** adlı borunun ise toplumsal yaşayışta olduğu gibi, savaşta da kullanıldığı düşünülebilir¹⁷⁹.

Kazılarda başı koruyan tolğaya fazla rastlanmamasına rağmen, bazen kaya, duvar veya para resimlerinde görmemiz mümkündür. Hunlar çağında deriden yapılan zırhların üzerine çeşitli motifler işleniyordu. Küpe Yaruk adı verilen halka ve plaka zırhlara ise Aral ve Orkun’daki araştırmalarda da tesadüf edilmiştir. Böyle zırhların hazırlanarak Çin imparatoruna da yollandığını kaynaklar yazmaktadır.

“**Tura kalkan**”, düşmandan gizlenmek için kullanılan her şeye, tura¹⁸⁰ adı verilir.

¹⁷⁴ Clauson, s. 372’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192.

¹⁷⁵ Nadaleyaev, s.86’den naklen Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192.

¹⁷⁶ Teres, s. 1186.

¹⁷⁷ DLT, C. I s. 441; C. II, 82, 221, 386; C. III, s. 386.

¹⁷⁸ **Yapındı**: Er kalkan yapındı, adam kalkanla örtündü. DLT, C. III, s. 82.

¹⁷⁹ Özkırımlı, s. 93.

¹⁸⁰ DLT, C. III, s. 221; C. II, s.356; KB, Beyitler, 256, 4710, 5263, 6434, 6606, 6625; Donuk, s. 105.

Bu kavram kalkan, siper (deriden yapılan kalkan) olarak tanımlanmıştır¹⁸¹ Tura, Anadolu’da “duvarı korumak için yapılan tahta sipere” ad olarak verilir. Kütahya’da, Antalya’da birçok yerde “kapı siperi, koruyucu siper” manasında kullanılır. Derleme sözlüğü’nde (DS) “dura, tura” maddelerine bakılırsa, bu konuda yeterli bilgi alınabilir.

“Tura kalkan”, XI. yüzyıl’da Türklerinde daha çok, “düşmandan gizlenmek için kullanılan her şey”, manasında kullanıldığını¹⁸² söylemiştik. Yine aynı kaynak tura sözünün iki manada söylendiğini de yazar. Kalkan ve göğüs zırhı¹⁸³. Ancak asıl manası “siper ve korunak”, demektir. Kale ve sığınak manası Kutadgu Bilig’de görülür¹⁸⁴. Divan’da tura, “sığınak, sığınılacak yer” anlamı anlayışı ile söylenir¹⁸⁵. Turuglag ise, “duraklık, konak demektir”. Bu ikisini birbirinden ayırmak gerekir¹⁸⁶. Anadolu da durak, “dirlik, düzenlik, güvenlik” manasında söylenir. Durak önü, durak ardı, “cephe gerisi, cephe önü” karşılığında söylenmiştir. Tura, yine “dağlarda sığınılacak yer” manasında da kullanılmıştır¹⁸⁷.

Göktürk yazıtlarında ise tura, “at ve askerlerin azık bulup dinleneceği bir konak” manasında geçer. “Bir turukı yer” şeklinde Yazıtlarda geçer ki, “menzil” anlamı da vardır¹⁸⁸. Tura, Türklerde ve Anadolu da çoğu zaman düşmek fiili ile kullanılırdı. X. ve XI. yüzyıllarda aynı anlamdaydı. Bazan sadece “tüş” bazan da “tüşlük yer” denirdi. Savaşlardan önce ordunun yürüyüşüçoğu zaman “gece yarısı başlar; öğleyin biterdi”.Bunu için öğle vaktine “tüşlük ödi” de denmiştir¹⁸⁹. Öğle durağı anlamındaydı.

Yarık/ Yaruk, zırha, kalkana verilen genel bir isimdir. Aralarını ayırd etmek için zırha, cebeye “kübe yarık”, demir göğüslüğe “yorık tıl” denir(zırh). Divana’da zırh giymeyede **yarıklandı / yarıklanmak** fiili ile tarif eder¹⁹⁰. Zırhlı askerede **yaraglı** denirdi¹⁹¹. A. Battal Taymas bizlere zırhlı elbise anlamını da haber vermektedir¹⁹².

¹⁸¹ Abdullah Battal Taymas, “Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C.XI, İstanbul, 1954, s. 90.

¹⁸² DLT, C.III, s. 221; Taymas, “Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi”, s. 90

¹⁸³ DLT, C.II, s. 356.

¹⁸⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* VII, s. 204.

¹⁸⁵ DLT, C.I, s. 16.

¹⁸⁶ DLT, C.I, s. 414.

¹⁸⁷ DLT, C.I, s. 373; C.II, s. 115.

¹⁸⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 205

¹⁸⁹ DLT, C.I,s.330; 477; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 208

¹⁹⁰ DLT, C. III, s.15, 158, 217; “KB” , beyit, 2385, 2360; Donuk, s. 107.

¹⁹¹ **Yaraglı** Zırhlı cebeli,”yaraglı er – zırhlı adam” DLT, C. III, s. 49.

¹⁹² Taymas, “Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi”, s. 76; Anadolu da zırha Cevşen de denirdi. Bkz Z.G. Öden, “Anadolu Beylikleri’nde Orduya Bir Bakış”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 2000, s. 311.

Say yarık, Divan'da "vücuda giyilen zırh" diye anlatılmış; hâlbuki say yarık maddesinde çevirmen aynı sözü demir göğüslük diye anlatmıştı.¹⁹³ "Vücuda giyilen" sözü bu kavramı açıklarken bir şey ifade etmez. Doğru anlamlandırma divan'da Arapça anlatılan bu zırhın özellikleri yarık kavramı ile aynıdır¹⁹⁴.

Kübe yarık, demirden yapılmış, bütün vücuda giyilen zırh¹⁹⁵ anlamındadır. Değerli bir savaş aracıydı. Bu yüzden hükümdarlar yarışlarda, savaş oyunlarında ödül olarak ortaya bu zırhı bırakırdı ki her cesur asker yarışmaya katılsın¹⁹⁶ ve kazansın diye.

Başka bir kavramda "**başnak er**" kavramı idi¹⁹⁷.Başında tulgası, üzerinde zırhı olmiyan asker veya adama verilen isimdi. Zırhsız, korumasız asker olarak tanımlayabiliriz.

2.1.6.Aşuk / Yaşuk,Demir Başlık (Tulga), Miğfer

Aşuk'a, tulga, demir başlık veya miğfer anlamları yüklenmiştir¹⁹⁸. Askerlerin, başlarına giydikleri miğferleri işlemeli ve süslü olabilirdi. Bunun yanında miğfer, çizme ile kemerlerinde kartal başta olmak üzere çeşitli hayvan figürleri de bulunmakta idi. Hun ustaları, daha önceki ok konusunda bahsettiğimiz baklava biçimli, üç kanatlı, demirden savaş oku ve kargı uçları ile bir çığır açmışlardır. Hunlarda değişik kılıç ve savaş bıçakları yapımı önemli uğraş dallarından biriydi. İmal edilen tolga, aşuk, yay ve kılıçlar isteğe göre değerli taşlarla süslenirdi¹⁹⁹.

Kedük de tüyden yapılmış bir takke olup Tulganın altına giyilirdi. Çünkü görünüşü ve kesimşekli olarak tolga benzerdi²⁰⁰. Tolganın ağırlığını ve soğukluğunu asker his etmesin diye böyle bir yöntem uygulanırdı.

2.2. Divanü Lugati't-Türk'de Geçen Askeri Görevliler ve Unvanlar

2.2.1. Ordu Kavramı

Ordu, hakanın bulunduğu yer veya ikamet ettiği şehir, başkent olarak geçer. Bundan alınarak hakanların oturduğu Kaşgar şehrine 'ordukend' denmiştir. Divan'da

¹⁹³ DLT, C. III, s. 15, 49, 114, 115, 158. Vücuda giyilen zırh.; Donuk, s. 102

¹⁹⁴ Taymas, "Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi", s. 88.

¹⁹⁵ DLT, C. III, s. 15, 217; Donuk, s. 102.

¹⁹⁶ **Yarıklaşmak**: Zırhı ödül koyarak bahse girmek, DLT, C.II, s. 258.

¹⁹⁷ DLT, C. I s. 466; Donuk, s. 95.

¹⁹⁸ DLT, C. I s. 66. (demir başlık); **Yışıklı**: Tulgalı. "yışıklı er: başına tulga demir giymiş adam". DLT, C. III, s. 50; Donuk, s. 98.

¹⁹⁹ Ahmetbeyoğlu, s.166.

²⁰⁰ DLT, C. I, s. 390; Donuk, s. 100

ise ordu, Balasağun yakınlarında bir şehirolarak tanımlanmaktadır²⁰¹. Ordu kavramı, “Asya Hun Devleti” döneminden itibaren geçmekte ve Türkçede çok eskiden beri bilinen bir terimdir. Çin kaynaklarında, “ordu” şeklinde yazılmış bazı yer adlarına rastlarız. “Ordu” adını taşıyan yerler, genelde askeri strateji bakımından, önemli yerlerdi. Ortaçağ sonlarından itibaren ise Türk tarihinde bilindiği üzere askeri güç manasında kullanılmıştır²⁰².

“Ordu” deyimini Türkçede, birbirine yakın, birçok anlamda kullanılmıştır. Ordu’nun bildiğimiz en eski anlamı, Hükümdar çadırı demektir. Başkomutanların ve hatta küçük komutanların karargâh çadırları da birer “ordu” idiler. Ancak bu sözcük zamanla ortaya çıkan anlam değişikliği sonucu “başkent” anlamını kazanmışsa da, daha sonra bugün kullandığımız ‘askeri teşkilat’ “**ordu**” olarak anlam kazanmıştır.

“Ordu” sözcüğü Türkçedir. Eski Türkçede “orta” deyimini “ortu” şeklinde söylenirdi²⁰³. “Ordu” sözü eski Türkçe de, “kağan otağının bulunduğu yer anlamına da gelirdi. Askeri bir karargâh şeklinde olan bu yerde, hükümdar ailesi çocukları, muhafız kıt’aları ile nazırları, hep beraber otururlardı. Esas “ordu”, hakanın ailesinin bulunduğu, devletin en “orta” yeri idi. Türklere de, “askeri idare” ile “devlet idaresi” aynı idi. Halk, ordudan ve orduda devletten, farklı şeyler değillerdi²⁰⁴. Yani ordu, “hanlık otağı”nın dikildiği yer idi. Günümüzdeki, “**ordu karargahı**”na benzerdi. Bir Arap seyyahı da Uygur hakanının “altın otağını” görmüştü. Ona göre bu altın otağ, hakanın taştan yapılmış bir sarayın önüne kurulmuştur. Uygur çağında “**ordu**” sözü, daha çok, “**saray**” karşılığı olarak kullanılmıştır²⁰⁵.

Karahıta Devleti’nin de, başkent ile saray’a “ordo” veya “ordu” denirdi. Sonradan bu deyim Cengiz Han Devletinde de kullanılmıştır. Cengiz Han döneminde saray çadırı, hakanın otağı (otağ-ı hümayun) anlamındaydı. (Altın Ordu; Altından Otağ anlamındaydı) Cengiz’in her eşinin bir ordusu vardı. Bu dönemde ‘ordu’nun bugünkü anlamını karşılamak için ‘sü’ sözcüğü kullanılırdı. Cengiz Han döneminde ordu kente, “**saray şehri**” yani başkent denirdi²⁰⁶. Cengiz Han’ın 1208 yılından sonra büyük hakanlık otağı vardı. Nitekim 1208 yılında verdiği yarlğ ve emirlerde, artık gerçek

²⁰¹ DLT, C. I, s. 124. Bkz. **Ordulandı / Ordulanmak**: Yurt tutmak, yerleşmek, DLT, C. II, s. 294; **başşehir edinmek**. : “**Beg bir yeriğ ordulandı** = Bey bir yeri kendisi için şehir edindi”. DLT, C.I, s. 296.

²⁰² Donuk, s. 81.

²⁰³ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 284.

²⁰⁴ age, s. 285.

²⁰⁵ age, s. 283, 286

²⁰⁶ Gökalp, s. 214.

“saray” adı geçiyordu. “Gizli Tarih’in” Çince yorumlarında ise, sözkonusu kavramın karşılığı olarak “kung” işareti kullanılıyordu. Cengiz Han’ın emirleri içinde kavram olarak “ordo”, yani ordu adı kullanılmıştır²⁰⁷.

“Han(Kan) tahta oturmuş; başkent(ordu) yapmış; devletini kurmuş, durdurmuş; dört bucaktaki iyileri ve akıllıları toplayarak....” Ordu sözü bu metinde başkent manasında kullanıldığını görüyoruz²⁰⁸.

Gök Türklerde başkent, eyalet başkenti, ordu ve her türlü idare merkezlerini ve karargâhı da içine alıyordu. Türk başkentindeki kağanlık otağı ile sınırdaki büyük bir garnizon, aynı deyim ve aynı anlayış içinde görülüyordu. Sancağı bulunduğu her yer, bir merkez gibi kabul ediliyordu²⁰⁹. Dede Korkut’u hikâyelerinde “ordu”, kağanın ailesi, büyük bürokratların, hatta muhafız birliği ile diğer maiyetinin bulunduğu yere denirdi. Kültegin yazıtında, şöyle deniyordu: “Oğuzlar düşman olup orduyu bastı. Kültegin, öksüz ak atına binip, onların dokuz erini öldürdü. Orduyu vermedi. Yoksa annem Hatun, büyük annelerim, ablalarım, gelinim, cariyelerimden sağ kalanların hepsi, Oğuza cariyeye olacıklardı²¹⁰. (şehir ve başkent anlamında kullanılmıştır)

XI. yüzyılda da “ordu”, deymi, **başkent**, anlamında kullanılıyordu. Türkler, şehirleşmeğe başlayınca, devlet ile ilgili deyimlerde –doğal olarak- değişim ortaya çıktı. Devlet içersinde şehirler önem kazanmaya başladı. Bu yüzden Karahanlılar da başkenti “kuz – ordu” ya çevirmişlerdi. Karahanlılar devletin önemli yerleri şöyle sıralıyorlardı: “Kent, uluş, ordu ve karşı.” Kent”, şehirler; “ulus” ise, şehir toprakları ile çevre bölgelerine verilen isimdi. “Ordu”ve “karşı” kavramlarına ya gelince bunlar “saray” anlamında kullanılıyordu²¹¹.

2.2.2. Sü / Asker

Bugünkü manası ile “orduya” (askeri teşkilat)’ya eski Türkçe de “sü”²¹² denilmekte idi. Divan’da “**süle**” kavramı ordu sevk etmek anlamında kullanılmıştır²¹³. Divan’da birçok yerde **sü** kavramı geçer²¹⁴.

²⁰⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 73

²⁰⁸ age, s. 43.

²⁰⁹ age, s. 28.

²¹⁰ age, s. 42.

²¹¹ DLT, C.I, s. 62; **Uluş**: Esasında “köy” manasında olup, şehir için de kullanılır; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 286.

²¹² DLT, C. III, s. 410; Donuk, s. 103; **Yetildi**: Erişildi. “ol suge yetildi” . O askere yetişildi”. DLT, C. III, s. 77; **Sü sançıldı**: Asker yenildi. DLT, C. II, s. 231.

²¹³ DLT, C. III, s. 271.

Sü, asker anlamı olarak geçer. Divan'da şu savdan dahi gelmiştir. “otağka öpkelep süge süzlemedik; otağa kızıp askerle konuşmadı.”(Çadırdaki arkadaşlarına kızarak ondan sonra askerle görüşmedi.) Bu sav, birisinin işlediği iş yüzünden, öbür arkadaşlarına kızarak konuşmayan kişi için söylenir. Bu parçadan dahi gelmiştir;“**sü** keldi yer yapa, karar kar. Kaçtı ağnar Alp Aya, Ufut bolup ol yaşar”²¹⁵.Asker geldi, atların tırnaklarından çıkan tozla. Karlı dağ ufku kaptı. Alp Aya adındaki adam kaçtı. Yenildiği için sıkıldı, utancından gizleniyor. Bu savda geçen “**asker yeryüzünü** örterek geldi. Dağdan yana bakınca göz kamaşır anlamında kullanılmıştır”²¹⁶.Kaşgarlı Divanından buna benzer çok örnek verebiliriz.

Hun dönemine ait Çin belgelerine baktığımızda, orduyu idare eden yirmi dört komutanın varlığından bahs eder. Bunların emri altında çeşitli rütbelere mensup askerler bulunuyordu. Gök Türk Abidelerinde, ordu kelimesi yerine **sü** terimi kullanılmış ve en çok geçen kelimelerden birisi olmuştur. Türk **ordu** teşkilatına dair ilk sistemli kayıtlar, M.Ö. III. yüzyıla ait olup, ordu onlu düzene göre yapılandırıldığından bahs eder. Fakat bu durum Türklerde daha önce ordu yoktu anlamında değildir. Bahsedilen Çin kaynaklardaki söz konusu olan ordu sistemi Mete Han zamanında meydana gelmiştir²¹⁷.

2.2.3. Sü Başı / Ordu Komutanı (Genelkurmay)

Ordunun başında bugünkü genelkurmay başkanı yerinde olan sü başı buldurdu. Uygurların büyük kağanı Moyen Çorda(Şad) kendi yazıtında, sü başı olduğunu söylemektedir. Genelde **sü başılık** görevlerine kağan çocukları, kardeşleri veya yeğenleri getirilmekteydi²¹⁸.

Han aynı zaman da başkomutandı. Kül Teğın yazıtında; “Oğuzlar düşman olup, ordumuzu bastılar. Kül Teğın öksüz ve ak atına bindi, onların dokuz erini öldürdü”²¹⁹. Gerçek bir ordu komutanlığı ve “sü başı”lık olan “şad” lık, Gök Türk devletinde çok önemli bir mevki idi²²⁰.

²¹⁴ DLT, C.I, s. 69, 144, 195, 249, 307, 321, 353, 371, 399, 443, 490, 516, 521; C.II, 5,7 19, 29,190, 209,231, 239, 245, 274, 312; C.III, s. 59, 77, 78, 81, 94, 104, 105, 114, 180, 192, 208, 209, 249, 260, 292, 305, 339.

²¹⁵ DLT, C. III, s. 208.

²¹⁶ Bkz. Besim Atalay ‘in bu konudaki notunda, adı geçen parça Şehnamede Turan ve İran savaşını anlatırken “atların tırnaklarıyla yerden kalkan tozlar yüzünden yer altı kat kaldı, gök sekiz kat oldu.”sözüne benzemektedir. DLT, C. III, s. 209.

²¹⁷ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 225.

²¹⁸ age, s. 201, 226.

²¹⁹ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 285.

²²⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 274.

Eski Türk devlet meclisinde bulunan bakanlardan bir diğeri de milli güvenlikten sorumlu buyruktur. Türk kültüründe askeri rütbeler ve askeri terimler çok olduğu için en büyük askeri komutanın Türkçe unvanının sü başı (Apa Tarkan veya Kara Çor) olduğunu ve sü başılık görevlerini savaşlarda genellikle kağanların veya tiginlerin yaptığını biliyoruz²²¹. Farklı bir bakış açısına görde eski Türkçede sü başı “kırk ordu” manasında idi. Sü başı “ordu komutanı” da demektir. Tonyukuk kitabesinde ve Şine-usu yazıtında bu anlamda geçmektedir. Seyhun dolaylarındaki Oğuz-Yabgu devletinde ordu kumandı “sü – bey” unvanı taşımakta idi²²². (Selçuk sü başı) Bazı araştırmacılar sü sözcüğünün Çince olduğunu savunmuşlardır²²³.

Ziya Gökalp “sü” sözcüğüne sadece asker anlamını yüklemiştir. Bundan dolayı asker başına “subaşı” demek doğru değil diyerek öneri olarak “sübaşı”nı tavsiye etmektedir²²⁴. Bu terimin ilkinin oluşturan “su” kelimesi, eski Türkçe’de asker, ordu mânâsına²²⁵ gelmekteydi. Uygurlarda “süü” şeklinde kullanılmıştır. Kelimenin “baş” kelimesiyle birlikte teşkil ettiği “sü başı” terimi ise “ordu komutanı” veya “asker başı” demektir. Türklerde asker ve ordu, suya benzetildiği için bu terimleri ifade etmek amacıyla “sü” kelimesi kullanılmıştır. Hattâ “sü aktı” tabiri, suyun akışı gibi, askerin, ordunun akıp gidişini ifade etmekteydi. Sübaşı terimine Türkçe belgelerde ilk defa VIII. yüzyılda rastlanılmaktadır. 710 yılındaki Türgiş seferi sırasında orduya sübaşı İni İl-Kağan komuta etmişti. Moyun-Çor da sübaşılık yapmıştı. Genel olarak söylemek gerekirse bu askeri unvan, Gök Türkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda aynı anlamda kullanılmıştır.

Bir sü başı, yani ordu komutanı hangi vasıflara sahip olmalıdır? Bu hususta en dikkate değer ve kapsamlı bilgi Kutadgu Bilig’de bulunmaktadır. Bu eserde yer alan bilgilere göre, bir sü başı orduya kumanda edebilmeli, onu savaş düzenine sokabilmeli ve düşmanı yenmesini bilmelidir. Dolayısıyla sü başı olacak kişinin çok seçkin olması ve her şeyden önce sert, tecrübeli, yürekli, saç sakalının düzgün olması lazımdır. Bunun yanı sıra cesur, nişancı, alçak gönüllü, sofrası açık ve cömert olmalıdır²²⁶.

Sü başı, bütün malını mülkünü askerlere dağıtmalı ve böylece etrafına kendisiyle savaşacak pek çok dost, arkadaş, silah arkadaşı toplamalıdır. Sadece kendisini düşünerek

²²¹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.200.

²²² DLT, C. I, s. 61.

²²³ Donuk, s. 93.

²²⁴ Gökalp, s. 214.

²²⁵ Özünlü, s. 74.

²²⁶ age, s. 75; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 200.

hareket etmemeli, kendisine bir at, bir takım elbise ve birkaç silahı kâfi görmeli, çoluk çocuk ve karım deyip mal toplamamalı veyahut mülk ve bağ-bahçe edinmek için para biriktirmemelidir. Aldıklarını verip beylik şöhretini büyütmelidir.

Yine Kutadgu Bilig'e göre komutan (sü başı), askerini düzene sokmalı, sıralarını ve saflarını iyice düzenlemeli, küçük rütbelilerin büyükler arasına girmesine, uzak ve dışarıda duranların da birliğe yakın olmasına izin vermemelidir. Komutan, düşmanla yüz yüze geldiğinde uyanık olmalı, gece gündüz uyumamalıdır. Öncü yani akıncı birliğini (yezek)²²⁷ yanına alarak, düşmanın yakınlarına kadar sokulmalı; ordugâh ve konağını, otlar ile suları görüp seçmeli ve konağını ona göre kurmalıdır.

Bir sü başı'nın yüreği harpte arslan yüreği, dövüşürken de bileği kaplan bileği gibi olmalıdır. Domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır. Bununla birlikte kızıl tilki gibi hilekâr olmalı, deve aygırı gibi öç gütmelidir. Hile ve kurnazlık yollarını bilmelidir. Kendisini saksağandan daha dikkatli tutmalı, kaya kuzgunu gibi daima uzağı gözetlemelidir. Arslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı, baykuş gibi geceleri uykusuz geçirmelidir. Söyledikleri doğru olmalı ve sözüne emniyet edilmelidir.

Reşat Genç'e göre, Karahanlı askeri sisteminde sü başı, bütün ordunun kumandanı, yani başkumandanı değildir ve dolayısıyla bir tek sü başı yoktur. Kelime doğrudan doğruya "ordu kumandanı" anlamındadır. Bu yüzden de muhtelif ordu kumandanları(emirleri) olabilirdi²²⁸. R. Genç'e göre; XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başlarında Yarkend bölgesinde tanzim edilmiş bulunan tarla satış senetlerinde, aynı senet üzerinde birden fazla sü başı'nın kaydedilmiş olması, bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim orduların tamamına genellikle hükümdarların kumanda ettikleri bir devirde, bir başkumandan söz edilmesi imkânsızdır.

Yukarıda vazifelerinden bahsettiğimiz ve askeri açıdan oldukça ehemmiyetli bir unvan olduğunu vurguladığımız sü başı terimi, Anadolu Selçuklularında eski önemini kaybetmiştir. Bu terim, Anadolu Selçuklularında yine ordu kumandanı anlamına gelip, askeri teşkilâtta başkumandan sonra yer almaya başlamıştır. Ancak burada bir hususu izah etmekte yarar vardır. Sü başılar o vilayetin ve askerlerin sahibi ve efendisi değil, sadece amirleri konumundaydılar. Bunlar vilayet merkezlerinde bulunup hem bölgelerinin güvenlik ve asayişle ilgilenirler, hem de savaş zamanlarında kaza, nahiye

²²⁷ DLT, C.III, s. 18.

²²⁸ Özünlü, s. 76

ve köylerdeki tımarlı sipahiye kumanda ederlerdi. Bu dönemde sü başıların konumunu bir vilayetin askeri valisi olarak nitelemek daha doğrudur. Sü başı, sefer ilanında ordunun toplanma yerine giderek beylerbeyinin emrine girerlerdi.

Osmanlılardaki Enderun sistemine benzer bir sistem içerisinde yetişen ve gelirlerinin başında bulundukları şehirlerinde zabıta olaylarından(ceza) ve örfi vergilerinden sorumlu olan sü başı, doğrudan doğruya divan tarafından atanmaktaydılar. Sü başı tayin olunmak suretiyle hükümete bağlı vilayetler halinde, idare olunan bölgeler de “divani” veya sultanın “divan dairesi” bulunurdu. Selçuklu devrinde böyle vilayetlere umumiyetle “sübaşılık” denmiş olması muhtemeldir. İktalara sü başı karışmaz, küçük şehir kasaba ve köylerde sü başının naibleri görevlendirilirdi²²⁹.

2.2.3.1. Ordu Başı / Begi

“Ordu başı” deyimini XI. yüzyılın sonunda, Kaşgarlı da görüyoruz. Ona göre ordu başı, “hakanın yaygıcısı, döşeyicisi” “(ferraş)”²³⁰ buna denirdi. Hakanların döşeyicisi, yaygıcısı²³¹ anlamı da vardı. Bu kavram Orta Asya devlet ve beyliklerinde oldukça geç çağlarda görülmüştür. Bunlar saray muhafızından çok, teşrifatçı olsa gerekti.

2.2.3.2. Yasdı / Tardı

“Orduya terhis emri” de, başkentten yapılıyor, gibiydi. Çünkü Hunlarda, M.Ö.169’da Büyük Hun vezirinin de söylediği gibi, “savaşta sonra herkes, evine ve işine dönerdi. Hun hakanı başkente döndükten sonra, orduyu terhis ediyordu: “Huhanye Han, otağına döndükten sonra, birkaç ay durup beklerdi. Ondan sonra askerlerini kendi evlerine gönderdi.”²³² Divan’da **Yasdı** ve **Tardı** kavramları bu anlamlarda kullanılmıştır. **Yasdı**, Beg süsin yasdı: “bey askerini yurtlarına dağıttı.” (sonunda Han orduyu dağıtmakta askerlerini yurtlarına göndermekte idi.)²³³ Bu kelimenin aslı “er yasın yasdı” sözünden alınmıştır, “adam yayını kışını yasdı, çıkardı” demektir. Tardı ise “Beg süsin tardı”²³⁴. Bey askerlerini yaydı, dağıttı şeklinde anlatılmaktadır. İki kavram da bir birine benzemektedir.

²²⁹ age, s. 77; 78.

²³⁰ DLT, C.I.s.112; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 96.

²³¹ DLT, C. I s. 124.

²³² Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 17.

²³³ DLT, C. III, s. 59; Özkırımlı, s. 94.

²³⁴ DLT, C. III, s. 180.

Eski Türk devletleri birer akın ve savaş devletleri idiler²⁴². O çağlarda paralı askerlik yoktu. Türk beyleri komutan, Türk halkı da, onların askerleri idiler²⁴³. Gök Türkler'e tabi olmayan Türkler Gök Türkler hakkındaki fikirleri şöyle idi. "Doğudaki Türk Kağanına asker gönderip, demişler: Yok onlara asker göndermez de kaçınır isek, onlar bizi (basacaklar!) Kağanları Alp imiş, vezirleri bilge imiş! Eğer kaçınır isek, bizi öldüreceklerdir!..."Gök Türklerin komşuları yazıtlarda böyle diyordu.Türklerle göre zafer, ilk önce taarruz edenindir. Atasözünde şöyle deniyordu: "Öncüleri, gözcüleri iyi koyun, basılmasın!" Başka bir yerde : "İrtiş nehrini gece geçtik.(Düşman) onların gelmeleri zor, dedi, duymadı. Tanrı Umay ile yer ve sular onları bastı! Biz niçin kaçalım! Onlar çok diye neden korkalım! Biz azız diye, niye basılsın! Hücüm edelim dedim!..."²⁴⁴diyerek, aşağıda bahsedeceğimiz baskından söz eder.

Ordu millet olan Türklerin en büyük hususiyetlerinden birisi de savaşçılıklarıdır. İşte barış zamanında günlük işleriyle meşgul olan bu halk, savaş döneminde çoluğundan çocuğuna top-yekün seferberlik halinde bulunurdu²⁴⁵. Özellikle harp, Türkler için bir sanat halini almıştı. Onlar için yatakta ölmek en büyük yüz karasıydı²⁴⁶. M.Ö.140'larda Türk ordusu sistemi hakkında bilgi veren Çinli bir vezirin tespitlerine göre; Türk askerleri insanı şaşırtan bir çeviklikle hareket ediyorlardı. En yalçın dağları kısa sürede tırmanır ve inerlerdi. Irmakları ve selleri elbiseyle yüzüp geçerler, yağmura suya ve açlığa dayanırlardı²⁴⁷.

2.2.4.1. Basıg(k) / Basıktı: Savaşta Ani Saldırı Yöntemi

DLT'de"er yağıka basıksı"²⁴⁸ adam düşmanının baskınına uğradı ve yakalandı."Kişi yağıka basıktı", adam düşmana basıldı²⁴⁹ gibi şekillerde birçok yerde geçer. Türklerin savaş anlayışına göre, "baskın, ancak karşı baskınla" durdurulabilir. İşte bu sebeplerden dolayı boylar ve hatta küçük aileler bile uyurken, "kargu", yani "gözcü"ler ile "yelme" denen "öncü"ler çıkarmak zorunda idiler²⁵⁰.

²⁴² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 202.

²⁴³ age, s. 203.

²⁴⁴ age, s. 252.

²⁴⁵ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 223.

²⁴⁶ age, s. 224

²⁴⁷ age s. 233.

²⁴⁸ DLT, C. II, s. 228.

²⁴⁹ DLT, C. II, s. 116.

²⁵⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.271.

Türkler için gece akın yapıp düşmana saldırmak önemli bir saldırı yöntemi idi. Onlar, geceleri düşmana karşı adeta sel gibi baskın yapan ve düşmanı vuran “akıncı”²⁵¹ gönderiyorlardı. Düşmanı vurmak için yapılan baskın eylemine “basmak”²⁵² deniyordu. Kâşgarlı Mahmûd’a göre, geceleyin birden bire sel gibi bastıran asker için “akıncı geldi”²⁵³ deniyordu. Türkler, gece baskını yaptıkları kuvvete “basımçı”²⁵⁴, baskın yapılan yere “basıg”²⁵⁵, gece düşman saldırısına uğramaya ise “basıkmak”²⁵⁶ diyorlardı. Kâşgarlı’nın, “ol anı basıgında tuttu”²⁵⁷ (o onu baskın yerinde tuttu) sözüne bakılırsa baskın yerinden esir ele geçirildiği de anlaşılmaktadır. Baskın haberi gelince, herkes yerlerini, otomatik olarak alırlardı. Çünkü yüzyılların meydana getirdiği “orun”, yani “yer alma” düzenleri ile diğer töreler, bunu, kişilerin benlik ve idarelerine kadar sindirmişlerdi. Devlet içinde de durum aynıydı. Her büyük memur ve vali, aynı zamanda da bir komutan idi.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi “onluk”, “yüzlük”, “binlik”, ve “onbinlik” ordu ve halk düzeni, Mete Han’ın buluşudur. Ancak bu sistem Avrupa’ya Avrupa Hunları ile girmişti. Eski Türk devletlerinde askeri teşkilat, “Boy veya bölge beyleri” ile “sınır garnizonları” olmak üzere, ikiye ayrılmıştı. Eski Türklerde ordu komutanları, esas itibarı ile Kağanların küçük kardeşleri olan, “şad”lar bulunur ve bunların başına da, “Yabgu”, “Kül-Çur”, Apa-Tarkan” gibi, büyük başkomutanlar getirilirlerdi. Sınır garnizonları ise, bağımsız “şad”lar idare ederlerdi. Boy ve bölge beyleri, sulh zamanında kendi bölgelerini idare erdeler ve “savaş”ta da, kağan’ın ordusuna katılırlardı²⁵⁸.

Asya Hun imparatoru Mete Han zamanında (MÖ.209-174), onlu sisteme göre düzenli orduların teşekkül etmesinden beri ordu-millet olan Türkler, hangi coğrafyada bulunurlarsa bulunsunlar kadını-erkeği, yaşlısı-genci ile her an harbe hazır idiler. Avrupa Hunların askeri gücünü hükümdarlarının muhafız kıtalarının yanında, muntazam, her zaman harekete hazır vaziyetteki merkez orduları oluşturmaktaydı. Merkez ordularına barış zamanında yüksek rütbeli bir devlet adamı komuta etmekteydi. Hükümdar bizzat sefere çıkmadığında, tabii ola-

²⁵¹ DLT, C.I, s. 146.

²⁵² DLT, C.I, s. 174.

²⁵³ DLT, C.I, s. 146.

²⁵⁴ KB, Beyit, 2348.

²⁵⁵ DLT, C.I, s. 174.

²⁵⁶ DLT, C.I, s. 175.

²⁵⁷ DLT, C.I, s. 174.

²⁵⁸ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.271, 273, 274

rak ordunun komutası ordu başına kalırdı²⁵⁹. Mesela, Hun ordularının komutanı Onegesius'du. Attila'nın başveziiri olan Onegesius'un aynı zamanda orduya komuta etmesi, Asya Hunlarında olduğu gibi, Avrupa Hunlarında da onlu sistemin sadece askeri alanda değil, devlet idaresindeki yapılanmada da uygulandığının bir delili olabilir. Avrupa Hun ordusunun temelini, devletinde esas unsurunu oluşturan Hunlar teşkil etmekteydi. Bunun yanında hâkimiyet altına alınan kavimler de ihtiyaç olduğunda asker göndermekle yükümlüydü. Hun askerleri her an savaşa hazır vaziyette idi. Bunun en önemli nedeni yapılan süreklilik avları oluşturmaktaydı. Ayrıca hayatlarının bir parçası olan ata binmek, ok atmak, at yarışları, yırtıcı kuşları avlama işleri aynı zamanda insanlar savaşa hazırlardı.

Bozkır Türk devletinde hemen her Türk savaşa hazır durumunda olduğundan ve askerliğe hususi meslek gözü ile bakılmadığından, Türk ordusu ile diğer bütün yerleşik kavimlerinin orduları arasında üç büyük fark vardır. Bunlar;

1- Türk ordusu “ücretli” değildi.

2- Türk orduları düzenli ve devamlı idi.

3-Türk orduları temelde süvarilerden oluşurdu. Ordu içersinde yaya(piyade) birlikler sayıca azdı (**yadag**)²⁶⁰.

Bütün idari görev sahipleri aynı zamanda “asker” olduklarından, ordunun vazife ciddiyeti her türlü sivil, idari ünitelere yansıdığı için devlet mekanizmasının askeri disiplin içinde çalışması temin ediyordu. Bu durum Türk devletinin askeri karakterini açıkladığı gibi, Türklere neden “ordu-millet” denildiğini de izah eder ve aynı zamanda Türk topluluğunda ordunun niçin iki temel unsurundan biri sayıldığını gösterir²⁶¹.

2.2.5. Ay Bitiği (Asker Adı ile Azığın Yazıldığı Defter)

Ay bitiği: Asker adı ile azığın yazıldığı defter²⁶² verilen addır. Beylerin hizmetçisinin de adının yazılı olduğu deftere “ay” adı veriliyordu²⁶³.

Türklerin düzenli bir ordu kurduklarını abu defterler yeterlidir. Çünkü her askerin adı ve azığı bir deftere yazılıyordu. Böylece Türkler askerlik işini bir düzene bağlamış oluyorlardı. Bir bakıma bu, atalarımızın neden yenilmez bir ‘ulus sıfatını’ kazandıklarını mantıken açıklamaktadır. Türklerin bazıları askerliği bir meslek gibi benimsedikleri ve yiğitlikleri nedeniyle ordunun vazgeçilmez bir parçası olduklarında

²⁵⁹ Ahmetbeyoğlu, s. 157.

²⁶⁰ **Yadag:** Yayan, yaya (piyade). DLT, C. III, s. 28; Donuk, s. 107.

²⁶¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 269, 270, 271.

²⁶² DLT, C.I, s. 521; C. I s. 40; III, s. 77; Donuk, s. 94.

²⁶³ DLT, C. II, s. 193; III, s. 77.

yine bu kavramlardan öğreniyoruz. Mesala Divan'da “bu er süge bitilgen ol”(bu, adı daima orduda yazılı adamdır)²⁶⁴ demesi belirli askerlerin terhis edilmediğini devamlı asker olduklarında kanıtlar.

Sonradan herhangi bir nedenden dolayı (ölüm ya da yaşlılık olabilir), askerin adı defterden silinirdi.(yodhldu) Demek ki, Türk hakanı savaşabilecek askerinin ne kadar olduğunu her zaman biliyordu. Bu da bu kavramdan çıkarılacak bir diğer sonuçtur. Türklerin düzenli bir ordunun gereksinimini duyduklarını ve hiçbir zaman rastlantıya, başarıyı bırakmadıklarını gösterir. (Osmanlıdaki Tımar sisteminin ilk proto tipi, karmaşık olmayan ilk örneği de diyebiliriz.)

Karahanlılar Devleti'nde, bütün ordu mensuplarının özlük haklarının ve görevlerinin yazıldığı deftere ‘ay bitiği’ denirdi²⁶⁵. Askerlerin aylık ücret ve tahsilâtlarını kaydeden, asker yoklamaları, kayıt ve silinmelerle ilgilenen, divân defterlerine işleyen dâireye de bu isim verilirdi.

XI. yüzyılda “ayaz”(ay-az) denen muhafız askerlere, bir süre sonra “kul” denmeye başlandı. Bunlar XIV. yüzyılda Osmanlılarda “kapıkulu” askerlerinin temelini oluşturur. Kul denen muhafızların her şeyi, “Ay bitiği” denen, bir deftere yazılırdı. İslam devletlerindeki devşirme Türk askerlerine, “tegin” ünvanı da verilirdi. Alp Tigin, Sebük Tegin gibi.

2.2.6 Alp (Yiğit, Kahraman), Bahadır

DLT'de geçen **Alp**'ın,yiğit, kahraman, bahadır, cesur anlamında geçip, savaşlarda kahramanlık gösterenlere verilen unvandır²⁶⁶. “Alp yağda alçak çağda.”Bir deyim de geçer²⁶⁷.

Bütün Türk lehçelerinde mevcut bulunmasında çok eski bir kültür kelimesi olup, “kahraman, cesur, yiğit”²⁶⁸ manalarını ifade eden ve daha ziyade askeri bir terim olan bu deyim, Orhun Kitabelerinde kağanların “kahraman ve cesur” olduğu belirtilirken sıfat halinde kullanılmıştır²⁶⁹. (“bilge kağan imiş”, “Alp kağan imiş”)

²⁶⁴ Özkırımlı, s. 89.

²⁶⁵ Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan Yayınları, Ankara, 2005, s. 92; Altunsoy, s. 102.

²⁶⁶ DLT, C. I, s. 205.

²⁶⁷ DLT, C. I, s. 42; C. II, s. 223; C. III, s. 8; **Alplar kökreşdi**: Savaşta yiğitlerin çıkardığı ses. DLT, C. II, s. 223; **Yiğit**: her şeyin genci, yiğit. DLT, C. III, s. 8; 48 (yiğitlik); **Tarasladı**: “Alp çeriğ tarasladı” Yiğit askeri dağıttı. DLT, C. III, s. 332.

²⁶⁸ KB, Beyit, 2381, 2292.

²⁶⁹ Donuk, s. 93; Ergin, Kitabeler, I, doğu,3;II, doğu, 4.

Uygurlarda da hakanların unvanları arasında yer almaktadır. Eski Türk an'anelerinde ve o an'aneleri yaşatan kahramanlık hikâyelerin de alp unvanına tesadüf edilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, Türklerin büyük hükümdarı olup İranlılar tarafından Afrasyab adı ile anılan menkıbevi kahramana, Türklerin "Tonga Alp Er" adını verdiklerini belirtir²⁷⁰. KB'de Yusuf Has Hacip aynı görüşü tekrarlamaktadır. İslamiyet'ten sonra da bu unvan devam etmiştir²⁷¹.

Bununla birlikte alp olan bir kişi yalnızca bir savaş makinası değil, gelişmiş ve olgunlaşmış bir ruha da sahiptir. Mesela Türklerde şöyle bir söz vardır: "Alplar ve alçaklar savaşta belli olur". Alp kişiler toplum içinde itibarlıydılar, hatta onların mezar taşlarının üzerinde bu özelliklerini yansıtan ok, yay, kama, balta vs. gibi aletlerin şekilleri de bulunabiliyordu ki bunlar bazen mezarın içine ölüyle beraber de bırakılabiliyordu. Yine bazı kaynaklarda onların kızıl veya ak börk giydikleri, bu başlıklarına yırtıcı kuşkanatları taktıkları, atlarını da kotuzla süsledikleri söylenir²⁷².Bunu DLT' de geçen **Beçkem (Perçem)**, alamet, belge; ipekten veya yaban sığırı kuyruğundan yapılan alamet olup savaş günlerinde yiğitler takınırlar²⁷³ sözünde kanıtlar.Karahanlı Uygur savaşlarını anlatan bir destanda "beçkem urup atla(r)ka" denilişine bakılarak bunun genelde atlara takılan bir nişan olduğu söylenebilir²⁷⁴.

Eski çağlarda savaş usullerinden birisi de, iki ordu karşılıklı vuruşmaya başlamadan evvel, bir veya birkaç yiğit adamın er meydanına çıkarak dövüşmeleri idi. Türkler bunlara "alplar" diyorlardı. Onlar o kadar gözükmeye başladılar ki tek başlarına onlarca askerle mücadeleden bile korkmuyorlardı. Bu özelliklerinden dolayı sonraki zamanlara ait kaynaklarda "deli bahadırlar" dendiğine şahit olmaktayız²⁷⁵. Orta Asya bozkır imparatorluklarında, Türklerde alplar Moğollarda noyanlar soylu ailelerden gelen kumandanlardandı. Moğollardan noyanlar, aristokrat ailelerden ba'atur veya bagatur (Türkçe bahadır) unvanı taşıyorlardı. Osmanlılarda alplar aynı zamanda bahadır unvanı taşıyorlardı. Bu alplar, her biri kendi yurtluğunda, kendi kumandası altındaki gazilerle kendi uc bölgesinden akın yapardı. Başlangıçta alplar, Osman Gazi ile müttefik olarak sefer yapmaktaydılar. Zamanla elde edilen başarılarından Osman gazi başbuğ durumuna

²⁷⁰ DLT, C. I s. 41; III, 149, 368.

²⁷¹ Donuk, s. 94.

²⁷² Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 205.

²⁷³ DLT, C. I s. 438; II, s. 277; Donuk, s. 95.

²⁷⁴ Genç, s. 305.

²⁷⁵ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 230.

gelince ‘alplar’ onun yakın “yoldaşları” oldular, yani onun hizmetine girdiler. Misal İnegöl’ü feth eden Turgut Alp, Kara- Çepiş hisarı beyi Konur Alp gibi²⁷⁶.

Her kültür, kendisini koruyacak ve varlığını devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe Türk kültürünün ideal insan tipi, “cesur” (yüreglig= yürekli) ve kahraman (alp) insanıydı. Nitekim Türklerde belli bir kahraman tipi de vardı. Kahramanın en başta gelen özelliği cesur, atak ve cömert (tuzu ve ekmek bol) olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve ona hâkim olmak, kahramanın en büyük tutkusuydu. Kaşgarlı Mahmud’un dediği gibi Türk kahramanı zekâsıyla, cesaretiyle ve maddi kuvvetleriyle “yavuz düşman ya geri döndür ya da ona boyun eğdirdi”²⁷⁷. Direnmediği müddetçe, onu imha etme ve ortadan kaldırma gibi bir yola başvurmazdı. İşte eski Türk kahramanı böyle bir ruh ve karakter yapısına sahipti.

Garipname’ye göre alp adını almak isteyen kişi için gerekli dokuz nesneden ilki, “muhkem yürek”, yani cesaret sahibi olmaktır. “Yağı görüp sinmeye”, cesurluk, askeri ayakta tutan “direktir”(alpın liderliği). İkincisi Alp’ın kolunda kuvvet olmalı(fiziksel güç). Herkes onun gücünü görür sayar. Üçüncüsü, alp gayret ve hamiyet sahibi olmalıdır. Dördüncüsü koşul, iyi bir at sahibi olmalıdır. Beşinci koşul, atının ve kendisinin zırhının olmasıdır. Düşman alpi atının karın zırhından, uzaktan görür görmez tanırdı. Karşıdan at heybetli görünürdü.(Cebelü gibi) Altıncı ve yedinci koşullar alpın silahları yani yayı ve kılıcıdır. Alplik için geçerli yedinci ve sekizinci koşullar “aletler”dir. Yani kılıç ve süngü sahibi olmak. Alplar yeminlerinin de silah üzerine yaparlardı. Kan kardeşliğinde and silah üzerine yapılırdı.(Kanlarını bir kabda karşılıklı içme ritüeli) Dokuzuncu koşul Alp’ın arkasında ürüyen kafadarı, yani yoldaşı olmalıdır. Yoldaş olan alplar kol kola savaşırlardı²⁷⁸.

Türkler, annesinden doğduğunda gerekse kahramanlık yaptıklarında yeni bir ad verilirken genellikle duygu ve düşüncelerini bu isimlere yansıtırlardı. Bunların başında kahramanlık ile ilgili anlamlar taşıyan isimler gelmektedir. Mesala, “alp, bagatır (bahadır) veya batur, kapgan (kapan, alp kaçan, elde eden, fetheden=fatih), Sancar (mızrak saplayan), bozan (düşman ordusunu bozan, dağıtan), sökmen (düşman saflarını söken, bozan, dağıtan), tığrak (yılmaz, yiğit, bahadır),boldacı (her şeyi bol olan ve kendisinden her türlü iyilik beklenen yiğit, cesur insan), alpagut veya yılpagut (düşmana

²⁷⁶ Halil İnanlıcık-Günsel Renda, *Osmanlı Uygarlığı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2009, s.48; M.F Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi ve Vakıf Müessesesi*, s. 173-176.

²⁷⁷ DLT, C.I, 516; II, 74.

²⁷⁸ Halil İnanlıcık-Günsel Renda, *Osmanlı Uygarlığı*, s. 49-50.

tek başına saldıran ve hiçbir şekilde yakalanmayan), alp yürek, tum yürek (soğuk yürek), yağı basan (düşman basan), yağı sıyan (düşman kıran), sü sıyan (asker kıran), er basan, er biçen, il almış (devlet veya halk almış), il yığmış, il almış, il basmış, il katmış, il basar, il urmuş(vurmuş), il yığmış gibi.....İslami dönemde, genellikle “alp” sözünün yerini“gazi”, kapgan sözünün yerini “fatih” sözü almıştır²⁷⁹. Eski Türk Kağanlarının kendilerine yakın “alp”ları, “eren”ler ile “yiğit”leri vardı: “Kırk yiğitler”ler ile “kırk kız”lar, Türk masallarını dolduran bahdırlardır²⁸⁰. Alptekin ismi ise Alp ve Tekin (tigin) kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir isimdir. Alp, kelimesi Türkler arasında İslâmiyet’ten önce de kullanılan bir kelimeydi. Tekin (Tegin), hükümdar ailesi mensuplarına yani genellikle prenslere ve hükümdar oğullarına “ Tekin (Tegin)” denilirdi. Aynı şekilde, tek kelimesinin faziletli adam anlamına geldiği, dolayısıyla Tekin kelimesinin; “muteber adam ” demek olduğu belirtilmektedir. Bu durumda Alptekin kelimesinin de “ kahraman (cesur) komutan ” anlamına geldiğini veya buna benzer bir anlam ifade ettiğini söyleyebiliriz²⁸¹.

“Alp”lık ile “bilge”lik gibi iki ana prensip, Türk devletlerindeki idare düzeninin temelini meydana getiriyordu. Bu sebeple eski Türkler, devlet adamlığında bu iki önemli şartı üzerinde ısrarla durmuşlardır²⁸². Alp Han (Kır Han, Has Han, Sungur Han)

Harzemşahlar Devleti’nde savaşta yararlılık gösterenlere verilen unvandır.²⁸³ Yine

Alp-Uluğ da Sultan Sancar’ın unvanlarındandır. Büyük, yüce, cesur anlamında kullanılmıştır²⁸⁴. Türklerde “Alplik” kavramının manasını sadece iyi savaşan değil, aynı zamanda ‘gelişmiş ve olgunlaşmış bir ruha sahip insan’ olarak da anlamlandırmışlardır. Bu yüzden termolojik açıdan “Alplik” ile “bilgelik”i hep birbirine karıştırmışlardır²⁸⁵.

2.2.7. Alpaut/ Alpau, Tek Başına Düşmana Saldıran Yiğit

Alpaut: Tek başına düşmana saldıran, hiçbir yandan yakalanmayan yiğit²⁸⁶ olarak geçer. Türkler de bir rütbe ismi²⁸⁷ olup, Kül Tegin kitabesinde ‘Alpau’ şeklinde geçer. Bu unvan VIII. yüzyıla Uygur lehçesinde “muharip” manasında olup özel ad

²⁷⁹ Özdemir, s. 423.

²⁸⁰ Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 254.

²⁸¹ Aydın Çelik, “Fatımiler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin”, *F. Ü. Sosyal Bilimler*, C. 12, S. 1, Elazığ, 2002, s. 284.

²⁸² Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 249.

²⁸³ Aydın Taneri, *Harzemşahlar*, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 120

²⁸⁴ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, MEB Yayınları, Ankara, 1993, s. 99.

²⁸⁵ Alaaddin Ceylan, *Türk Kültür Tarihi*, Konya, 1994, s. 108.

²⁸⁶ DLT, C. I, s. 144.

²⁸⁷ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 12

olarak da kullanılmıştır. F. Köprülü'ye göre, kitabelerde geçen bu tabir tıpkı alp kelimesi gibi hem bir has isim, hem sıfat hem de bir unvan olarak yer almaktadır²⁸⁸. Gy. Nemeth ise şu görüştedir: “Alpagut” Türkçede Tarhan unvanının eşi olup, bir şeref rütbesini ifade eder. Söz konusu bu unvanla ilgili belgeler; Kazan, Kuman ve Karaim lehçelerinde bulunur. Misal, Alpagut, Tobol lehçesinde Alpagıt: Çağatay lehçesinde Alpağut şeklinde geçer ki, “asil adam”, “mülk sahibi” manasındadır. Sonra da Moğolcaya geçerek orada Albagut şekli ile “vergi” veren kimse manasını almıştır. Ayrıca Rusya, Macaristan ve Azerbaycan da yer adları olarak kullanılmaktadır²⁸⁹.

Kaşgarlının divanında başka bir yerde, “...Korkma anğar otu turup tegre yere(yıra). Kapsa anıñ **Alpagutın** andan yara...” Anlamı, ondan korkma, çevre yanında karşı durup onun yiğitlerini sarsarak, ondan uzaklaştır. Yani, “Düşmandan kokma, onu karşıla; onun karşısında dur, yiğitlerini çevir, kâğıt dürer gibi onları dür²⁹⁰. B. Atalay bu örnekteki Alpagut kavramını “yiğit” olarak anlam yüklemiştir.

Karahanlılar döneminde de Alpagut (Yılpagut)²⁹¹, ‘kahramanlık’ ifade eden bir unvan olarak geçer²⁹². Ziya Gökalp ise Alpagutları ‘emir’ olarak niteler. “Onlar şanlı emirlerinden olan yiğitler” yani ‘Alplar’ içinden cesaretiyle, belki savaştaki başarısıyla diğer askerlerden farklı olarak sivrilmiş bir tür ‘yiğit’lik anlamı verir²⁹³.

2.2.8. Çeriğ(g) / Çeri, Asker; Çergeş / Çerge (Savaşta Saf Düzeni)

Çeriğ: Asker, yiğit yardımcısı olmadıkça asker yemez²⁹⁴. Kaşgarlı Mahmud, bir başka yerde şöyle diyordu. “Savaşta karşılıklı duran saflara çerig denir”²⁹⁵. “Çerik”, savaş safı, savaşta sıra, dizi. Şu sevda dahi gelmiştir.”; “Alp çeriğde, bilge tirikde:(yani) yigit, savaş düzeninde bilge, akıllı adam ise dernekte sanır”²⁹⁶. Burada çerig, ordudur. Ancak, düzenli ve saf düzeninde durabilen bir ordudur. Yani Türk töresi başıboş yiğitlik veya tek başına alplara izin vermiyordu²⁹⁷. “İmdi çerig çergeşür” sözü, Divandan derlendiğinde XI. yüzyılda çok daha eskilere ait olması gereken, eski Türk savaş

²⁸⁸ Fuat Köprülü, “Alp”, İslam Ansiklopedisi, C. I, MEB Yay., 1941, s. 380.

²⁸⁹ Donuk, s. 1

²⁹⁰ DLT, C. III, s. 422.

²⁹¹ Altunsoy, s. 100.

²⁹² Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, s. 238.

²⁹³ Gökalp, s. 215.

²⁹⁴ DLT, C.I s. 128.

²⁹⁵ DLT, C.I,s. 323.

²⁹⁶ DLT, C.I, s. 388.

²⁹⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 191.

şiiirinin, son satırındır²⁹⁸. Sonrada, “şimdi savaş düzeni ve safları dizilmiştir”, diye şiir bitiyor. Başka bir yerde de, “ikki sü çergeşti”²⁹⁹, deniyordu. Yukarda bahside geçen sü, eski Türklerde, asker ve ordu manasında söyleniyordu. Ancak burada, savaş birliği yorumu daha uygun düşmektedir. “Karşılıklı iki ordu” savaş düzenine geçmiş, harp safı düzeniyle, yerlerini almışlardır. Çünkü yine aynı kaynak, “savaşta karşılıklı duran saflara, çerig denir”, diyordu. Ayrıca çerig her şeyin karşısı demektir. Oğuzlar bu sözü, vakit ve sıra anlamında kullanıyorlardı³⁰⁰.

Çerig(çeri)³⁰¹ Türkçede umumiyetle “ordu” karşılığı kullanıldığı bilinen “çerig” sözü, aslında “savaş nizamında düzenlenmiş askeri güç” manasında olmalıdır³⁰². Ordunun temelini askerler oluşturur ve Orhun Kitabeleri’nde asker manasına sü’den başka ‘çerg’ kelimesi de kullanılmıştır. Asker terimleri bakımından dünyanın en zengin kültürüne sahip Türk milleti ve ordusunda bütün rütbeler birer birer ayrılmıştı³⁰³.

Cengiz Han’a karşı savaşan Cüriyetler, “savaş cergesini”, halkasını kuruyorlar ve hep birlikte “cergeye”, yani savaşa giriyorlardı (Reşüdidin). Moğollarda savaş anlamında kullanılıyordu. Bu nedenle Kaşgarlı’nın ‘çergeşmek’³⁰⁴ fiilini görmeyen P. Pelliot, bu sözün Moğolcadan Türkçeye geçmiş olduğunu söyler.

Anadoluda’da düzensiz topluluklar için, çerge denilirdi. Bu asıl manadan sapmadır. Babür, bunu daha yerinde kullanıyordu. “Müçe ve Çerge” sözü, kesin bir hiyerarşi ve rütbeyi gösteriyordu. Mesala, ”iç beyler çergesinden iken, uluğ beyler çergesine alındı” sözü bir rütbe yükselmesini gösteriyordu. “Kendini iyi adlılar çergesinden çıkardı”³⁰⁵. Kırgızlarda çergeleme, sıraya dizme manasında söyleniyordu. “Büyük ordu yürüttün öksüzleri, dul kadınları ve karagah(sarayını) bakımsız bıraktın” sözünde ise karagah ve saray “cerge” sözüyle karşılanıyordu³⁰⁶. Osman Turan’a göre, Selçuklu, Harzemşahlar ve Akkoyunlu devletlerinde, savaşlarda seyyar gezici hastahaneler ve hamamlar vardı. Bu ‘sefer hamam’ ve ‘hastahanelere’ de “çerge”

²⁹⁸ DLT, C.I, s. 422; C.II, s. 209.

²⁹⁹ DLT, C.II, s. 209.

³⁰⁰ DLT, C.I, s. 323; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s.192.

³⁰¹ DLT, C. I s. 123, 128, 323, 388, 442,519; II, s.97, 103, 157, 209,210; III, s. 332; Donuk, s. 97.

³⁰² KB, Beyitler, 38, 2284, 2333, 2371, 2380, 2383.

³⁰³ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 227.

³⁰⁴ Çergeşti: “ikki Sü çergeşti”. İki savaş fırkası saf haline geldi. Şu parçada dahi gelmiştir. (Kelse abanğ terkenim, Etilgemet türkünüm, Tarılmağay türgünüm, Emdi çerig çergeşür) “Eğer Hakanım gelirse oymağın hali iyi olur, topluluğu dağılmaz, imdi harp safları düzelmiştir. DLT, C. II, s. 209- 210.

³⁰⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VII, s. 189.

³⁰⁶ age, s. 189.

deniliyordu³⁰⁷. Karahanlılar Devleti'nde, savaşta karşılıklı duran saflara ve aynı zamanda bu safların savaş yapmasına denirdi³⁰⁸.

Savaşmadan hemen önce iki taraf karşılaştınca, Türkler savaş düzeni aldıktan sonra(saf halinde; çergeşti) kendilerine yiğitler bir belge takınıyorlardı. İpek parçası ya da dağ sığırı kuyruğundan olan bu belge mızrağın ucuna takıldığı gibi, atlara da takılabiliyorlardı (beçkem, beçkemplendi). Sonra haykırıışlarla saldırıya geçiyorlar. Ad yapmış yiğitler birbirlerine seslenerek savaşı kızıştırıyorlardı(uruşdı)³⁰⁹. Türklerdeki savaşlardan ilk sahneler böyle geçerek en öndeki safların durumu savaşın yönünü belirliyordu. Bir yerde savaşın başarısı ön saftaki çergelere bağlıydı(Alpagut).

2.2.8.1.Ülker Çeriğ

Savaşta kurnazlık³¹⁰ ... Savaş usulünde bir hile tarzı. Savaştan önce askerler her yandan bölük bölük toplanır ve birisi ilerleyince ötekileri de ona uyardı. Bu hile ile yenilme işi az olurdu³¹¹.(Asker sayıları azda olsa bir asker ilerleyince bütün askerler ilerler, savaş başlar, karşı taraf kaçınıca üstünlük sağlanırdı. Buna hile diyorlar. Aslında hep birlikte hareket etmekten doğan bir üstünlük.Anca beraber,gibi) Türklerde uygulanan savaş yöntemleri çok farklıydı. Bu yöntemlere savaş hilesi de diyorlardı. Sözgelimi, ordu bölükler halinde her yana dağılıyor. Bu dağılma işinin düzenli olduğunu, her bölüğün düşmanın karşısında ve belli bir yönde yer aldığını belirtmeye gerek yok. Bu bölüklerden birisi ilerleyince ötekiler de ona uyuyordu. Bunda “ülker” adı veriliyordu³¹².

Savaşlarda uygulanan diğer bir yöntemde yukarıda bahsettiğimiz baskın, pusu, çevirme, kovalama, vb. yöntemlerdi³¹³. Sırası geldiğinde Kaşgarlıda geçen yöntemler incelenektir.

2.2.9.Çaw(v)uş / Çabış, Çavuş, Komutan, Muhafız

Çavuş; Savaşta safları düzelten, savaş olmadığı zaman da askere zulüm etmeğe bırakmayan kimse³¹⁴ anlamındadır. Askerin, halka, esirlere veya alınan bir

³⁰⁷ age, s. 191.

³⁰⁸ Altunsoy, s. 108.

³⁰⁹ Özkırımlı, s. 93.

³¹⁰ DLT, C. I s. 95.

³¹¹ Donuk, s. 107.

³¹² Özkırımlı, s. 94.

³¹³ Mehmet Altan Köymen, “Selçuklu Devri Şiirlerine Göre Türklerin Kültür Seviyesi”, *SAD*, III, 1972, s. 120- 122.

memleketteki insanlara kötü davranışlarını önleyen, onları zulmetmeğe bırakmayan kişi³¹⁵ olarak açıklayabiliriz. Sü başından sonra ordudan en büyük rütbe (çavuş) çabış'lıktır³¹⁶. T. Tekin, Çabış "yaver, başdanışman, başkumandan, ordu komutanı" olarak anlamlandırmıştır³¹⁷. Çavuş tabiri Orhun kitabelerinde iki yerde geçmektedir. Bilge Tonyukuk şahsına ait yazıtında, kendisinin İl-Teriş'in çavuşu olduğunu; "Bilgesi, çabış ben ök ertim"(Bilgesi, çavuşu bizzat ben idim)³¹⁸,sözüyle açıklıyor. Tonyukuk'un, Kutlug'un önde gelen komutanı olma özelliği de bulunmaktadır. Gök Türk tarihinin ünlü devlet adamlarından Köl İç Çor da, Bilge Kağan'ın çavuşluğunu yapmıştır. Köl İç Çor da yazıtında bu unvanını şöyle dile getiriyor. "Köl İç Çor ancak bilgesi, çabış erti" (Köl İç Çor aynı şekilde bilgesi ve çavuşu idi)³¹⁹. Gök Türklerden itibaren Oğuzlar aracılığı ile Büyük Selçuklu imparatorluğunda ve Osmanlılar dâhil diğer Türk devletlerinin çoğunda askeri (kumandan), idari (sivil muhafız, haberci) ve diplomatik(elçi) olarak bu unvan kullanılmıştır. Çin kaynaklarında, Çin sarayına elçi olarak gönderilen "çö-pi-şe" diye gösterilen şahıs da çavuş unvanını taşımıştı³²⁰. Çavuş unvanı eski Uygur metinlerinde de tespit edilmiştir. Uygur komutanları arasında çabış Sengün adında meşhur bir şahsiyete rastlamaktayız³²¹.

Çavuş kelimesi, İslamiyet'ten önceki dönemlerden başlayarak, muhtelif Türk devletlerinde sarayda çeşitli hizmetlerde bulunan bir sınıf memurlara verilen ve orduda küçük bir askeri rütbeyi ifade eden ve bu manada günümüzde de kullanılan eski bir kavramdır. Çavuş teriminin filolojik kökenine dair görüşlerin yanında kelimenin etimolojik kökenine dair bir takım tespitler de bulunmaktadır. Genel olarak kabul edilen görüşe göre çavuş kelimesi, eski ve yeni birçok Türk lehçelerinde mevcudiyeti bilinen "bağırma, çağırma, ses, şan ve şöhret" anlamına gelen "çav" kökünden türemektedir. Çavuş kelimesinin eski ve yeni birçok Türk lehçesinde varlığı bilinen çav kökünden geldiğine dair Vambery'nin ortaya koyduğu görüş büyük oranda kabul görmüştür. Orduda düzenin korunmasıyla görevli olan çavuşların, hükümdarın ve diğer komutanların emirlerini askeri birliklere yüksek sesle bildirdikleri için bu unvanı almış

³¹⁴ DLT, C. I, s. 368.

³¹⁵ Özkırımlı, s. 88, 89; M.F. Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi ve Vakıf Müessesesi*, s. 235-246.

³¹⁶ **Çavuş / Çabış**; savaşta safları düzelter ve askeri zulüm yapmağa bırakmayan, padişahın önünde yol açan, bekçi manalarına gelmektedir. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı, II-İndeks-Gramer*, Ankara, 1963,s.71

³¹⁷ Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s.242.

³¹⁸ Talat Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, Batı,7

³¹⁹ Ergin, Köl İç Çor Yazıtı (KİÇ), Doğu,5.

³²⁰ Donuk, s. 92.

³²¹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 226.

alabilecekleri ileri sürülmektedir. F.W.K. Müller, eski Uygur metinlerinde çabış şeklinde tesadüf edilen kelimenin Osmanlı devrindeki çavuş kelimesinin eski şekli olması ihtimalini ileri sürmektedir³²². Çavuş terimi Peçenek ve Kuman lehçelerine “çäüş”, Macarca’ya ise “çös” şeklinde geçmiştir. Görüldüğü üzere Gök Türkler, Uygurlar ve Peçenekler arasında çavuş terimi, askeri bir rütbe ve unvan olarak kullanılmıştır. Clauson’un da belirlediği gibi, zamanla askeri rütbe olarak düşük bir düzeye inmiştir. Orta çağda, çavuş muhtelif zamanlarda “hükümdarın birincil koruması, kağanlık silahlı kuvvetlerinde kolordu üyesi, devletin ve taşra karargâhlarının kolluk görevlisi” gibi değişken anlamlar içerir³²³. Çağatayçada “atlı gürz taşıyıcısı; kervan kılavuzu”; Kıpçakça da “padişahın önünde saygı ile bağırان adam”³²⁴. Bununla birlikte Gök Türkler’de bu unvan, elçilik görevinde bulunan kişileri ifade etmek için de kullanılmıştır. Nitekim asırlar sonra çavuşların elçilik vazifesini yerine getirdiklerine dair bilgiye Osmanlılarda da tesadüf edilmektedir. Müller’in ihtimalini kabul eden P. Pelliot’ta, 735 ve 737 yıllarında Çin sarayına, T’u-kiü’ler tarafından, sefir sıfatıyla gönderilen bir adamın taşıdığı “çö-pi-şe” unvanının da bundan başka bir şey olmadığını belirtmektedir. J. Nemeth ise bu kelimeye Peçenek ve Kuman lehçelerinde çavuş şeklinde tesadüf ettiğini vurgulayarak, Macarca’ya girerken çös şeklini aldığını ifade etmektedir³²⁵. Bizans’tan Çin’e kadar saray teşkilatının büyük gelişme gösterdiği bütün eski şark imparatorluklarında çavuşluk müessesesinin teşekkül ettiği söylenebilir; Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen gibi, muhtelif zamanlarda muhtelif Türk sülalelerinin hâkimiyetinde bulunmuş olan Arap memleketlerinde bu kelimenin çavuş veya şaviş<çavuş şeklinde kullanıldığı bilinmektedir. Gaznelilerde, Selçuklular devrinin birçok idari geleneklerini devam ettiren İlhanlılarda, Memluklerde, Eyyubilerde ve XIV. Yüzyılda Yemen’de hüküm süren Resulüler sülalesi zamanında bu kelimenin benzer şekillerde kullanıldığı görülmektedir³²⁶. Hazarlarda “çavuşyar” şeklinde mevcudiyetini bildiğimiz çavuş terimi, Gazneliler ve Karahanlılar devrinde Farsça’ya girmiş, tarihi

³²² Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti’nde Orta Asya Kökenli Askeri Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler”, *International Conference on Central Asia and Globalization (Uluslararası Orta Asya ve Küreselleşme Konferansı)* (13-14 Temmuz 2009) Bıshek/Kırgızistan, s. 81.

³²³ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish*, Oxford, 1972, s.39’dan den nakleden Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 2/4 Fall 2007, İstanbul, s. 1185-1192

³²⁴ User, s. 221.

³²⁵ Ümit Koç, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Çavuşluk Teşkilatı”, *F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S: 2, Elazığ, 2002, s. 396.

³²⁶ Özünlü, s. 83.

veedebî eserlerde kullanılmıştır. Gazneliler’de hem çavuş hem de bunun eşanlamlısı olarak “serheng” ve “dûrbâş” kelimeleri kullanılmıştır³²⁷. Balkan ve doğu Avrupa dillerinde “çavuş” şeklinde kullanılmıştır. Türklerle münasebetleri çok eskilere dayanan Bizanslılara da geçen bu terim, bazı Bizantistlerin iddia ettiği gibi Osmanlılara Bizanslılardan geçmemiştir. Nitekim daha XI. yüzyılda Selçuklularda “çavuş” unvanı ve teşkilâtı bulunmaktaydı. Rambaund, Codinus’dan naklen, Bizans sarayında çavuşlar, hatta bir de çavuşbaşı bulunduğunu söylediği gibi, Scala ve diğerleri de bunu tekrarlar. Ancak Ernst Stein, oldukça kuvvetli bir görüşle, bu iddiayı kabul etmemiş ve Orta Bizans’a ait mandatoreslerin halefleri olan bu çavuş isim ve teşkilatının Türklerden alınmış olduğunu ve önce Manuel Comnen zamanında bunlara rastlandığını söylemiştir. Çabış, Bizans kaynaklarında grek alfabesiyle çeşitli yazımlarla kaydedilmiştir³²⁸. Çavuş kelimesi Selçuklulardan sonra Atabeyler ve Eyyubiler vasıtasıyla, Mısır-Suriye Memluk İmparatorluğuna geçmiştir. İmameddin İsfahani’de gördüğümüz bu kelime, Memluk devri kaynaklarında çaviş, saviş şekillerinde daima zikredilmekte ve muhtelif devirlere ait kayıtlardan onların vazifeleri hakkında yeterli bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Ebu’l-Mahâsin’in bir kaydına göre maiyetinde çavuşlar bulundurma hükümdarlık alametlerinden biri idi. Kahire’de sultanların, Suriye’de de sultan naiblerinin maiyetinde çavuşlar bulunurdu³²⁹.

Selçuklulara ait selçuknâmelerde serhenk veya çavuş tabirlerinden her ikisi de kullanılmaktadır. Bunlar hükümdar ve saray görevlilerinden olup, posta ulaklığı ile muharebe hizmetlerinde bulunur ve daha ziyade hükümdar alaylarında mevkip’in önünde yürüyerek hizmet ederlerdi ki Osmanlıların Divan-ı Hümayûn çavuşlarını andırırlar. Büyük Selçuklular, Harzemşahlar, Abbasi halifeleri ve Delhi Türk sultanlarının saraylarında da çavuşlar zümresi vardı. Selçuklular ve Harzemşahlar döneminde çavuşlar zümresi, sarayda hükümdarın emri altında bulunan askeri bir teşkilattı. Hükümdarın özel kuvvetini teşkil eden ve genellikle kölelerden teşkil edilen bu zümre arasında çavuşlar hususi bir yere sahipti. Hükümdar tarafından verilen her türlü emrin yerine getirilmesi ve tebliğ edilmesi bunların başlıca vazifeleriydi. Merasim

³²⁷ Özünlü, s. 82; **Serheng (Durbaş, Çavuş)** Merâsimlerde ve hükümdarın saray dışındaki gezilerinde, hükümdara kalabalıkta yol açan kimselere verilen isimdir. Bkz. Ç.Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, MEB Yay., Ankara, 1977, s. 263; Altunsoy, s. 81.

³²⁸ Gy Moravcsik, *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, Akademie Verlag, Berlin, 1958, s. 308’den naklen Hatice Şirin User, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilgi*, S. 39, Güz, 2006, Ankara, 220-221.

³²⁹ Koç, s. 396-397

törenlerinde, bayramlarda ve alaylarda bellerinde gümüş kemerler ve ellerinde altın veya gümüş yaldızlı asalar bulunan çavuşların bulunması mecburiydi. Arapça “tarrikû” yahut farsça dûr-bâş diye bağırarak yol açarlardı. Hükümdar bir yere giderken, çavuşlar onun etrafını sararlar ve Türkçe “savulun” veya külahları siyah olduğu için bunlara “siyah-pûşûn-ı dergâh” yani “sarayın kara elbiselileri” de denilmekteydi. Bu teşkilât, Selçuklulardan sonra Atabeyler ve Eyyubiler vasıtası ile Mısır-Suriye Memlûk devletlerine degeçmiştir. İlhanlılar zamanında eski önemini kaybeden çavuş kelimesi, yerini “yasavul” kelimesine bırakmıştır. Selçuklular devrinde çavuşların siyah kostüm giymeleri, eski Sasani-Abbasi geleneğinin bir devamı olmasından ileri gelmektedir. Bunların ellerinde taşıdıkları başlarında boynuz şeklinde iki kıvrık bulunan kıymetli taşlarla bezenmiş asalara da durbaş adı verilirdi. Eski kaynaklarda gulaman-i dergah, yani saray köleleri namıda verilen saray müstahdemlerinin seçkin bir zümresi olan bu çavuşlar, saltanat alametlerinden biri olarak kabul ediliyordu. Avfî’nin Sultan Sancar zamanına ait bir hikâyesi bunu pekiyi gösterdiği gibi, hükümdarların, nişan vermek istedikleri büyük emirlerine çetr ve dürbaş verdikleri yani başlarında hususi bir semsiye ve mahiyetinde elleri asalı çavuşlar taşımak imtiyazını bahsettiklerine dair yüzlerce kayıt da bunu teyit etmektedir.

Celâyirliler, Timurlular, Akkoyunlu ve Safeviler devrinde çavuş kelimesinden ziyade ‘yasavul’ kelimesi kullanılmıştır. Çavuş kelimesi ve teşkilâtı Anadolu Selçuklularında da bulunmaktaydı ve Büyük Selçuklularda bulunan zümre ile vazife bakımından aynıydı. Hükümdar veya büyük emirler tarafından verilen emirleri, yüksek sesle bağırıp, halka anlatmak, merasim esnasında alkışlarda bulunmak, memleketin içinde ve dışında kendilerine verilengörevleri yapmak sarayda hususi bir zümre olan çavuşların vazifeleri arasındaydı³³⁰. Mesela, Bizans sarayına, sefir sıfatı ile bazı çavuşların gönderilmesi bu zümrenin ehemmiyetini göstermesi açısından önemlidir. Çavuşların elbiseleri itibarıyla da Büyük Selçuklulardakinden farksız oldukları şüphesizdir³³¹.

Anadolu Beylikleri’nin de kendilerine göre saray teşkilatları vardı. Germiyan hükümdarının maiyetinde diğer saray görevlilerinin yanı sıra çavuşlar da vardı ve vazifeleri diğer devletlerdekililer ile aynı idi. Yine Anadolu Selçuklularında mevcut olan çavuşların mahiyetinin aynen Aydınöğullarında da devam ettiğini görüyoruz. Osmanlı

³³⁰ Özünlü, s. 83, 225

³³¹ Koç, s. 397

Devleti'ne gelindiğinde ise kuruluşundan itibaren çavuş kelimesi ve müessesesinin, bir Selçuklu mirası olarak mevcut olduğunu görmekteyiz. Osman Gazi'nin silah arkadaşlarından Samsa(Samsama) Çavuş'un bu ünvanı daha evvelki devirlere ait olmakla beraber, Orhan ve I. Murat devirlerinde saray ve ordu teşkilatı vücuda getirilirken, bütün Anadolu beyliklerinde mevcut olan çavuşluk müessesesi de yeni devlet düzeninde yerini almıştır. Osmanlı Devleti bünyesinde varlığını devam ettiren her müessese gibi çavuşluk müessesesinin de Osmanlı Devleti'nde gelişerek ve önemini arttırarak devam ettiğini görmekteyiz³³².

Çabış unvanı Türkçe çap- “vurmak” fiilinin isim gövdesidir. Bu tezi, yargan ve kapgan unvanlarının yar- ve kap- fiillerinden türemiş olması desteklemektedir. “vurmak”, “yarmak”, “kapmak, kapıp almak” anlamlı fiillerden türeyen isimlerin, savaşçıl niteliklerin çok önemli olduğu eski toplumlarda unvan veya özel ad haline gelmesi tabiidir³³³.

2.2.10. Akınc(ç)ı / Akıncı, Düşmanı Basan

Akıncı: Geceleyin gidip düşmanı basan asker³³⁴. Akıncı, akmak fiilinden, baskın manasını ifade eder³³⁵.

Türkler yabancıların geçmemesi ve düşmanın gözetlenmesi için huduta adam yerleştirirlerdi. Bu, barış zamanında da uygulanırdı. (**kerdi**). Usta kılavuzlar (**yorçı**) ve öncü bölükler kullanılır (**yizek**). Bu öncü bölüklerin görevi çevreyi dolaşmak, düşmanın çevrede bulunup bulunmadığını araştırmaktır (**yezedi**) Çünkü o çağlarda baskın ve pusu, savaşı kazanmanın ön koşuludur. Bey'in biri, düşmanı beklemek için pusu kurduğu gibi,³³⁶ karşı taraf da pusuya yatmaktadır (**pusuşdı**)³³⁷. Bu nedenle düşmanın durumunu öğrenmek için öncü bölükler çıkarmak da yetmemektedir. Böylesi durularda casusu kullanmak ya da karşı taraftan tutsak almak gerekmektedir. Buna **tıl / til** denir. Düşmandan alınan tutsak “tıl tuttım”, düşmanın ne halde olduğunu anlamak için bir

³³²age, s. 397-398

³³³User, s. 221.

³³⁴DLT, C. I s. 134; Donuk, s. 93.

³³⁵DLT, C. I s. 77, 134, 212.

³³⁶**Begim özin ogurladı**, Yarağ bilib ogurladı. (Beyim kendini gizledi, bunu silah bilerek vaktini gizledi.) DLT, C. I s. 301

³³⁷**Pusdı**: “Beg yağıka pusdı”. Beğ düşmanı beklemek için pusuya girdi. DLT, C. II, s. 10.

Pusuşdı: “Begler pusuşdı”. Beyler birbirine karşı pusu kurdular. DLT, C. II, s. 101.

Er pusuktı: “adam pusuktı”. PuSa girdi.(pusu kurmak). DLT, C. II, s. 116.

adam yakaladım anlamındadır³³⁸. Harpte karşı tarafından haber almak için tutulan adam, tutsak, casus demektir³³⁹. Bunun dışında Divan’da yine, çaşıt, casus, “yağıdan tıl tuttu”= “düşmandan dil yakaladı, dil aldı”³⁴⁰ anlamında bir örnekte vardır. Geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri karakollarını yakalamak için çıkartılan atlı bölük-öncü-çıkarılmaktadır (**tutgak**)³⁴¹. Savaşta zafer baskına bağlı olunca da, belki ordunun en önemli unsuru bu baskın yapan birlikler olmaktadır (**akın, akınçu**)³⁴².

2.2.10.1. Sökmen

Yiğitlere verilen bir san’dır; “savaşta sırayı söken, kıran kişi” demektir. Bu, “sökti neng’in” sözünden alınmıştır. Bir şeyi söküp attı, demektir³⁴³. Sökmen, Savaşlarda yiğitlerin düşman saflarını yarması anlamında bir terimdir.³⁴⁴ F.Köprülü ise “Osmanlılarda sekban teşkilatının adı da, umumiyetle farsça “se-ban” dan gelmeyip, Anadolu’da hala “seymen” diye kullanılan bu “sökmen” den geldiği fikrini savunur³⁴⁵.

2.2.11. Yezek / Yizek (Öncü)

Yizek / yezek: Askerin önünde giden bölüğü, öncül. **Yezedi:** Yezek kamuğ yeriğ yezedi: askerlerin öncüsü bütün yeri dolaştı³⁴⁶. Askerlerin öncüsü düşmandan kimse var mı diye her tarafı dolaştı anlamında kullanılan bir kavramdır. Şerfaettin Yaltkaya, İlhanlılar devri idari teşkilatına dair adlı eserinde öncü, askerlin önünde giden bölüğü; casus manasın da gelir demiştir. Savaş güzergâhını araştıran yelimledi: “ol yoluğ yelimledi”=”o yolu araştırdı”³⁴⁷ (o haber alabilmek için yolda düşman öncüsü veya pusu var mı diye askerden önce ayrılıp gitti.)

Yol yelimlemek³⁴⁸ öncü askerlerinde öncüsü anlamındaydı. Yezekten Ayrı olarak öncü öncüsü diyebileceğimiz çok dah küçük birlikler ve münferit vazifelerde Yezek’in önünde keşif kolu olarak ileri gönderiliyorlar ve esas itibariyle bunlarda yolda düşman öncüsü veya pususu olup olmadığını araştırıyorlardı³⁴⁹.

³³⁸ DLT, C. I s. 336.

³³⁹ Donuk, s. 104.

³⁴⁰ DLT, C. III, s. 134.

³⁴¹ DLT, C. I, s. 467; KB, Beyitler, 2343, 1067, 1352, 2342, 3580, 4619, 5976; Donuk, s. 105.

³⁴² Özkırmı, s. 91.

³⁴³ DLT, C. I s. 444.

³⁴⁴ Donuk, s. 103.

³⁴⁵ Köprülü, “alp” s. 379.

³⁴⁶ DLT, C. III, s. 18, 88-89; KB, Beyitler, 128, 2342, 2343; Donuk, s. 109.

³⁴⁷ DLT, C. III, s. 343.

³⁴⁸ Donuk, s. 109.

³⁴⁹ Genç, s. 299.

2.2.12. Ükek(ğ) (Kale Burçu)

Ükek, şehrin savaş için hazırlanmış etrafındaki burç³⁵⁰.

Türklerin bu çağlarda göçebelikten yavaş yavaş yerleşik hayata geçtiklerini biliyoruz (Uygur). Ayrıca baskının savaş sırasında başvurulan bir yöntem olduğunu da biliyoruz. Ama düzenli bir savaşın söz konusu olduğu veya olmadığı zamanlar da vardı. Bir kavmin başka bir kavmi egemenliği altına almak içinde saldırabiliyordu. Dağlarda ki, bu saldırı baskın niteliğini taşıyordu. Bu nedenle Türkler böyle bir durumda apansız baskına uğramamak için şehirlerin çevresini korunaklarla çevirmeye başladılar. Kaleler, savaş için burçlar (**ükek**) yaptılar³⁵¹. Burç'un günümüzdeki anlamı ise kale bedenleri üzerinde bir kısmı beden duvarlarının dışına taşacak şekilde inşa edilen savunma kulelerine verilen isimdir³⁵².

Batı Gök Tük Devleti Türk devletleri arasında şehir kültürü ile ilgilenen ilk büyük devlet olmuştur. Uygurlar Batı Gök Türklerden oldukça uzakta idi. Buna rağmen nerede olursa olsunlar, bütün Türklerin kültürleri arasında, bir temel birliği olduğunu da unutmayalım. Eski Türklerde ükek sözünün başlıca iki manası vardı. Türkler, yeri geldikçe “sandık ve tabut” içinde ükek diyordu. Kale ve surlardaki savunma yapılan burçlara da ükek diyordu³⁵³. Bu iki anlayış arasında, bir ilginin bulunup bulunmadığı üzerinde duramayacağız. Bilindiği üzere burçlarda, birçok azık ve silah deposu da bulunurdu. Askerlerin oturması için karakol odaları da vardı. Anlaşıldığına göre, eski Türklerde sur veya “kale duvarı”, genel olarak “tam” yani “dam” sözü ile karşılanıyordu. Nitekim XI. yy’ da Türkler, üzerinde buçlar bulunan kaleye, ükeklig tam³⁵⁴ yani “burçlu kale duvarı” diyorlardı. “Duvar temeli” içinde “üekliğ ulı” diyorlardı. Kalelerin burçları ile kuleleri çok yükseti. Bu sebeple KB bile, “Hakanın boynu kıl gibi ince başı ise ükekçe, yani burç gibi yüksektir” diyordu (ilig boynı kılça, ükekçe başı)³⁵⁵.

Yıldız burçları da Türkler tarafından ükek diye adlandırılıyordu. Eski Türk kaynakları, sık sık “on iki burç”, yani ‘on ikki ükek’den söz açıyordu³⁵⁶. Önemli olan nokta, ükek sözünün Batı Türkleri ile Kıpçak ve eski Mısır’daki Memluk kültür

³⁵⁰ DLT, C. I s. 78.

³⁵¹ Özkırmılı, s. 95.

³⁵² A. Kaymaz, *Türkiye Tarihi*, Dilek Matbaası, İstanbul, 1977, s. 132

³⁵³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.I, Ankara, 1978, s. 297.

³⁵⁴ DLT, C.I, s. 153.

³⁵⁵ KB, Beyit, 12, 163.

³⁵⁶ KB, Beyit, 221

çevrelerinde unutulmamış olması. İbn Mühenna sözlüğünde, ükek sözünün Türkler tarafından burç manasında söylenmiş olduğu yazılmaktadır³⁵⁷. Abdullah Battal Taymas, Besim Atalay'ın çevirisinde bu konuda hata yaptığını söyleyerek burada, “şehrin savaş için hazırlanmış olan etrafındaki burc” diye tercüme edilmesi doğru değildir diyerek, “şehir surunun savaş için hazırlanmış burcu” anlamında yazıldığını savunur³⁵⁸. Divan’da **ükekledi**: “ol tamığ ükekledi” = (o, kale üzerine burçlar yaptı diye geçer)³⁵⁹. Yine **ükekliğ**: Tam üzerinde burçları olan kale³⁶⁰ gibi anlamların verilmesi “burçları bulunan kale” veya şehrin etrafında savaş için hazırlanmış olan burç³⁶¹ anlamlarında öne çıkarmıştır. Bu kavramlarda yine başa dönmüş olduk.(birinci anlama) Ükek kavramının dışında Divan’da birde **tiz yer**³⁶² kavarmı vardır. Türkçede bu “yüksek yer” demektir. Tizkale(yüksek kale) olarakta kullanılır.

2.2.13.Kargu / Karguy (Sınırdaki, Huduttaki Ateş Kuleleri)

Kargu: Dağ tepelerinde minare biçiminde yapılan yapı olup düşman geldiği zaman her kesin hazır bulunması için üzerinde ateş yakılan yer³⁶³. Türk ülkesini emniyette tutmak ve ani baskınları önlemek için uygun yerlere, erken haber almayı sağlayan, içinde daimi nöbetçilerin bulunduğu ateş kulelerine verilen ad³⁶⁴. Dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kuleler³⁶⁵. Kargu, Türk ülkesini emniyette tutmak ve ani baskınları, önlemek için, sınırdaki yüksek dağlarda, etrafına gözcüler dikip ve uygun yerlere, erken haber almayı sağlayan, içinde daimi nöbetçilerin bulunduğu ateş kulelerine denirdi. (Kargu’lar) İnşa ederler ve ayrıca hudut boylarında belirli genişlikte, insandan ve askerden arındırılmış arazi bırakırlardı. Bu Türklerin müdafaa tertiplerinden biri gibi görünmektedir. Mete Han böyle bir araziye hasmına vermemişti. (Yüceçilere)³⁶⁶ Günümüzde yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntulardan anlaşıldığı üzere sınırlara tecavüzleri önlemek ve ülkenin emniyetini sağlamak için kuleler inşa ederlerdi. Bunların yanında komşu devletlerle yaptıkları antlaşmalarda,

³⁵⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.I, s. 298.

³⁵⁸ Abdullah Battal Taymas, “Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I ”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 7–8, İstanbul, 1940–1942, s. 217.

³⁵⁹ DLT, C. I, s. 307.

³⁶⁰ DLT, C. I, s. 153.

³⁶¹ Donuk, s.106.

³⁶² DLT, C. II, s. 344.

³⁶³ DLT, C. I, s. 426.

³⁶⁴ Donuk, s. 99.

³⁶⁵ DLT, C. III, s. 241.

³⁶⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 2; Özkırımlı, s. 95.

hudut boylarında insan ve askerden arındırılmış belirli bir arazinin bulunmasına önem verirlerdi. Nitekim 448 yılmada Doğu Roma ile yapılan Anatolius barışında Attila, Tuna'nın güneyinde 5 günlük mesafeye kadarki toprak parçasının boşaltılmasını istemişti. Bu sayede harp haricinde de vatanın güvenliği sağlanmıştı³⁶⁷.

Divan'da sınır ve hudut konusunda bir olay anlatılır. ...Türklerden bir takımları, Türk ülkesi sınırını Kazvinden sayarlar; "kum" şehride sınır sayılır. Çünkü kum kelimesi Türkçedir. Afrasyab'ın kızı burada avlanmıştı. Bir takımları da Türk sınırının "Merv-eş-şahıcan" dan başladığını söylerler. Çünkü kızın babası olan "Tongā Alper" Afrasyab demektir. "Merv" şehrini yapan zattır. Afrasyab burayı, Tahmures tarafından şehrin iç kalesi yapıldıktan üç yüz sene sonra kurmuştur. Bir takımları da bütün "Mevera ünnehir "in (çayardı'nın) her tarafını Türk ülkesi saymışlardır. Bu Yenkend' den başlar. Yenkend" in bir adı da "Dizruyin"dir. Sarılığı dolayısıyla "bakır kale" demektir. Burası Buhara'ya yakındır denmektedir³⁶⁸. Böylece dönemin Türk sınırların Kaşgarlı bu analımla çizer. Bu bölgelerdeki şehirleri ve yüksek yerlerde ükeklerin bulunduğunda anlıyoruz.

2.2.13.1. Egir (Ergil) / Kale Kuşatması

"Beg kendi egirdi: Beg şehri kuşattı." Bu kavram çevirmek, bir yeri kuşatmak, muhasara etmek³⁶⁹ anlamlarında kullanılmıştır. Bir şehri askerler ile sarmak anlamında Divan'da vardır³⁷⁰. Egir veya egirdi fiilimsi bir kelimedir. Kalenin etrafını kuşatmayı "emretmek" anlamı vermek daha doğru olur.

Kale kuşatmalarında Türkler farklı yöntemler kullnırdı. Hunlar önce insanları kalabalık olan şehri ele geçirirlerdi. Sonra da, iyice tahkim ederek hiç bir şeye karışmazlardı. Bunun en güzel örneği, Naissus şehrinin Hunlar tarafından kuşatılarak ele geçirilmesi sebebiyle Priskos'un verdiği bilgilerdir. Bu konuda yazılanlar şunlardır. Hunlar İlyria'daki Danubium'da kurulmuş bir şehir olan Naissus (Niş) 'u abluka ile kuşatmışlardı³⁷¹ demektir. Bir kaleyi almanın en basit yolu ise kale kapsıdır.

Düşman, kuşatmada zayıflayınca en büyük kapıya (**Kapga**)³⁷² saldırı düzenler, kapı zorla açılarak veya kırılarak fetih tamamlanırdı.

³⁶⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun Devleti*, TTK, 200, Ankara, s. 159

³⁶⁸ DLT, C.III, s. 149.

³⁶⁹ DLT, C. I s.178; III, s. 428; Donuk, s. 98.

³⁷⁰ DLT, C. I s. 236. **Ol Begge kend egrişti**: O şehri sarmakta Beye yardım etti.

³⁷¹ Ahmetbeyoğlu, s.161

³⁷²“**Kapga**”, Kale kapısı; büyük kapı, kale kapısı. Bkz, DLT, C. I, s. 425.

Kale kapılarına düşman habersiz saldırmazın diye nöbetçiler bırakılırdı. Buna “**Sak sak**”³⁷³ adı verilir. Divan’da bu kavram şöyle açıklanır. Nöbetçinin, muhafız bekçinin kaleyi, atı koruyabilmesi için uyanık olmasını emreden sözdür. “sak sak” (uyanık olun), demektir(sakçı)³⁷⁴. Uyanık ve zeyrek kimseye “saker” denir. Bu nöbet, bazen ordunun konaklaması sırasında veya geceleyin savaşa ara verildiğinde de tutulurdu. Nöbetçi çıkarılması ve bu nöbetçilerin sırasıyla değiştirilmesi işlemine genel olarak verilen addır. Yalnız savaş zamanı değil, barışta da nöbetçiler bırakılırdı. Nöbetçilerin ayık olması gerektiğini de Kaşgarlı (sak sak) sözü ile dile getiriyor³⁷⁵.

Divan’da bir de Kaşgarlı “Zü’l-Karneyn nöbet”inden bahseder. Şöyleki, Harzemşah sultanı Ala’üd-din Muhammed, beş nöbeti meliklere ve tabi hükümdara tahsis ederek şahsı için günde iki defa (güneş doğarken ve batarken) çalmak üzere “Zü’l-Karneyn nöbet” ihdas etmişti³⁷⁶, denilmektedir. Bu nöbet şeklinde davullarda çalınırdı. Nöbetlerde nöbetçi askerler (im) parola kullanılırdı.

2.2.14. İm (Askeri Parola)

İm, orduda, başbuğun askerler arasında silah veya kuş adamdan birini(belge), parula olarak koyduğu kelimedir³⁷⁷. İki bölüğün birbirine kavuştukları zaman tanışmaları için kullanılan işarettir. Geceleyin iki kişi karşılaştığı zaman biri öbürüne belgeyi sorar, sorulan adam belgeyi bilirse -kendi takımından olduğunu anlar- onu bırakır. Sorulan adam başka bir belge söylese, üzerine yürüyerek onu vurur. Kaşgarlı bu vesile ile “im bilse er ölmes” şeklinde bir atasözü de kaydetmektedir.

Ayrıca düşmanın sızmasını önlemek için parolaya başvurulmaktadır³⁷⁸. İm sözcüğünün Kaşgarlı tarafından uzun uzun açıklaması Türklerin bu konuda ne denli dikkatli davrandıklarının göstergesidir. İm’i ordunun başbuğu kararlaştırmakta, bir kuşun ya da bir silahın(genelde silah)³⁷⁹ adını parola olarak koymaktadır. İki bölük birbiriyle karşılaştığı zaman birbirini parola yoluyla tanımaktadır. Böylece aynı ordudan iki birliğin birbiriyle çarpışması önlenmiş olmaktadır.

³⁷³ DLT, C.I, s.333; KB, Beyitler, 2140, 2143, 2345

³⁷⁴ Donuk, s. 102.

³⁷⁵ Özkırmı, s. 90.

³⁷⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültür*, s. 352-53; Alaadin Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, MEB Yayınları, Ankar, 1993, s. 11.

³⁷⁷ DLT, C. I s. 38; Donuk, s. 98-99.

³⁷⁸ Genç, s. 301.

³⁷⁹ Altunsoy, s. 119.

Bu durum orduda birbirini tanımayan bölüklerin bulunduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Yukarıda sıraladığımız yargıları doğrulamakta, merkezi yetkeye bağlı çeşitli boylardan kurulmuş bir devlet düzeninin varlığını göstermektedir. Boylar dış tehlike karşısında bu yolla birleşmektedirler³⁸⁰. Günümüzde, ülkemizde ve dünyadaki ordularda bu gelenek devam etmektedir. Parola koyulurken bir birini çağrıştıran kelimelerin olmasına dikkat edilir.

2.2.15. Yağı / Düşman (Yağıcı / Savaşçı)

Yağı: Düşman demektir. Divanda birçok yerde geçmektedir³⁸¹. Yağıcı “savaşçı, muharip, düşmana karşı savaşan kişi” anlamındadır. Orhun yazıtlarından ve eski Uygurca metinlerinden beri görülen sözcük yağı “düşman” adına -cı yapım ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Orhun yazıtlarında, “y(ä)mä b(ä)n ök(ä)rt(i)m y(a)ğıcı[si] y(ä)mä b(ä)n ök(ä)r[t](i)m” geçmektedir. Anlmı, “ben idim, düşmanla savaşanı da ben idim” denmektedir³⁸². Sözcüğe Karahanlı Türkçesi metinlerinde ve Kutadgu Bilig’de rastlanmaktadır. “Ürün kırgıl artuk **yağıcı** bolur,yağıcı bolur ham yaragçı bolur.” Beyaz ve gri saçlı (savaşçılar) fazla savaşçı, saldırgan olurlar, onlar hemsavaşçı, saldırgan hem de ehil olurlar³⁸³ Karahanlı Türkçesi metinlerinden sonra sözcük “savaşçı” anlamıyla İbnü Mühenna Lügatinde de görülmektedir. Clauson sözcük için “düşmana karşı savaşan kişi” karşılığını vermiş, sözcüğün kökeninin yağı “düşman” sözcüğüne dayandığı belirtmiştir. DTS’de³⁸⁴ sözcük için “savaşçı, muharip” karşılığı verilmiştir. Marcel Erdal³⁸⁵, yağı (< yağı+cı) köküne bağladığı sözcük için “profesyonel asker” karşılığı vermiştir. Divanda ise “**yağıkmak**”³⁸⁶; düşmanlaşmak, “Beg yagıka süledi.” Bey düşmana asker gönderdi, savaş yaptı³⁸⁷. Başka bir yerde

³⁸⁰ Özkırımlı, s. 90.

³⁸¹ DLT, C. I, s. 41, 88, 168, 205, 206, 215, 234, 251, 273, 305, 336, 397, 441, 456, 496, 516, 517, 520, 522; DLT, C. II, s.6, 10, 29, 74, 83, 116, 15, 204, 227, 228, 329; DLT, C. III, s. 24, 44, 134, 237, 301, 322, 328, 395, 400, 420.

³⁸² Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 5, Ankara, 1994, S.20-21.

³⁸³ KB, I, Beyit, 2372, 2019, 5480

³⁸⁴ V. M. Nadaleyaev, vd. *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad. 1969,s.275’den nakleden Ersin Teres, Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2), *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 2/4 Fall 2007*,İstanbul, s. 1185-1192

³⁸⁵ Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Volume: I*, Wiesbaden, 1991,s.113’den naklen Ersin Teres, Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2), *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 2/4 Fall 2007*,İstanbul, s. 1185-1192.

³⁸⁶ DLT, C. III, s. 76.

³⁸⁷ DLT, C. III, s. 271.

“yapıñg taba tirü bakıp bükdenğ bile. Ograp kalı kelse sanğa karşı **süle**” (Düşmandan yana dik gözle bak, hançerini bile, ne zaman sana uğrayacak olursa ona karşı asker çek)³⁸⁸. Ve yine bir örnekte “mening bile kengüşdi. Bilgi manğa tenğaşdi. Eren bile süñgüşdi”³⁸⁹. (Alplar başın ol yuvar. Benimle **danıştı**. Aklı bana denk oldu.=Yiğitlerle çarpıştı, yiğitlerin başını yuvarlıyor.) Anlamı, “Benimle müşavere etti. Benim aklım onun aklını denk oldu. Savaşta çarpıştı. Top gibi yiğitlerin başını yuvarlayan odur.” denmektedir. Bu iki kavramdan yola çıkarak divandaki bu kavramlara yakın kavramları incelersek;

Düşmanlaşmaya, Beylerin bir biri ile anlaşamamalarına “**yağılama**”³⁹⁰ fiilimsi kavramı denk gelmekteydi. Düşmanlık etmek, düşmanla savaşmak, çarpışmak³⁹¹ analımındaydı. Divanda “ol anı yağıladı = o, ona düşmanlık etti.” “**yağıtgan**” düşmanlık eden kişi anlamı verilmiştir. “**Yagıktı**”³⁹² (düşmanlaştı) ve “**yağıladı**” da aynı analımdaydı. Yağı’dan üretilen bir düşman isimi de verilirdi. Bu kavram “**yağı sançık**”,³⁹³ analımı düşman idi. (gelen düşman-saçılmış, dağılmış düşman olması daha muhtemeldir.) Yine aynı kökten üretilen “**kır yag(ğ)ı**” (gizli düşma)³⁹⁴ kavarmıda bulunmaktaydı. Siyasi bir kavram olma ihtimalide vardır. İlişkilerde düşman olmayan fakat iyi niyet beslemeyn ülke için söylenen söz anlamında kullanıldığı görüşüneyim.

2.2.15.1. Beling

Beling, düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen korku, ürküntü. Çok korkak, ürkek kimseye “belingçi kişi” denir. Buna beling (belinlemek)³⁹⁵ fiili de kavram olark verilirdi. Düşman bir şehre veya kaleye girdiği zaman halk korkardı. Düşmanın ‘gelme ihtimali’ olması halinde bile şehirde korku yayılırdı. Bu durumu aslında ‘beling’ anlatmaktadır. Biraz daha bu kavramın ağırlaştırılmış şekli vardı. Bunda “**kıyım**” denirdi. Düşman gelmesi yüzünden bir vilayet halkının korku ve dehşete düşmesi,

³⁸⁸ DLT, C. III, s. 272.

³⁸⁹ DLT, C. III, s. 393

³⁹⁰ DLT, C. III, s. 325. Birde “ol kar kamuğ kışın iner, aslık tarığ anın özer, yawlak yağı mende tınar, sen keliben tepreşür. (Bütün kar kışın iner, Yavuz düşman bende dinlenir, sen gelince tepreşir) Bkz. DLT, C. II, s. 205

³⁹¹ “ol kişi ol tutçı yağıtgan”. O kişi barıştan sonra daima düşmanlık edendir. DLT, C. III, s. 53.

³⁹² “Begler bir birge yagıktı”. Beyler, birbiriyle düşmanlaştı. DLT, C. III, s. 76.

³⁹³ DLT, C. II, s. 228.

³⁹⁴ DLT, C. I s. 324; Donuk, s.100.

³⁹⁵ DLT, C. III, s. 370; Donuk, s.96; Altunsoy, s.104; M. A. “Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı”, *TTK Yayınları*, Ankara,1992, s. 13

“korkunç kıyım boldı; korkunç kıyım oldu”³⁹⁶. Bir köy değil, bir kasaba değil bir vilayete düşmanın saldırması veya o bölgeye ilerlemesi bu kıyım’a sebep olurdu. Bunuda bu şekilde belinğden ayırıyorlardı. Biraz daha büyük bir korku türü vardı. Bu tüm ülkeyi saran, tüm milletin düşmandan korkması idi. ”**Ürkün**”³⁹⁷, düşman yüzünden ‘bodun arasına’ düşen ürküntü, korkuya verilen isim. Duyulur duyulmaz halk telaşla kalelere ve sığınaklara kaçıtır, koşarak sığınır. Bu olaydan sonra kaçan kişilerde “**tezik/ tezgi**”³⁹⁸ adı verilirdi. Halk arasında ürküntüden kaçan kişilere “tezik kişi” idi. Düşman gelmesi yüzünden millet arasında olan panikde “tezgi boldu” şeklinde Divan’da geçmektedir. Bu panik insanlar arasında korumasız alanlardan korunaklı alanlara doğru kaçışları başlatırdı. Bunada “**köçrüm-ürkün**” adı verilirdi. Çevre köylerde yaşayanlar şehre kaçıtırıyorlar (**köçrüm**), kalelere ve sığınaklara sığınıyorlar (**ürkün**). Savaşacak olanlar da hemen toplanıyor denilmekteydi³⁹⁹.

2.2.16. Uruş / Tokış (Savaş)

Kaşgarlı savaş için **uruş**⁴⁰⁰, **tokış**⁴⁰¹ **takışmak**⁴⁰², sözcüklerini kaydetmekte. Bir de savaşı sözcüğü var. Bunun Oğuzca olduğunu belirtiyor ve savaşı-savaşmak diye de masterlarını gösteriyor bize.⁴⁰³ Kaçut sözcüğü içinde, “savaş ve kavgada yiğitlerin birbiriyle çarpışmaları. Başkası da böyledir” diyor.⁴⁰⁴ Savaş günü (**yortuğ**)⁴⁰⁵ ilan edildikten tüm yurttaki askerler hızlıca toplanırlardı. Yortuğ’un diğer bir anlamı ise muhafız alayı, savaş gününde yahut bir yere gidildiğinde hakanın yanında bulunan kimseler demektir (yaver)(**turbi**)⁴⁰⁶.

³⁹⁶ DLT, C. III, s. 168; Donuk, s. 100.

³⁹⁷ DLT, C. I, s. 108; Donuk, s. 107.

³⁹⁸ DLT, C. I s. 387, 429; Donuk, s.104.

³⁹⁹ Özkırımlı, s. 95.

⁴⁰⁰ DLT, C. I s. 61. **Uruşdi**: Beyle ve Beylerden başkası vuruştığı zaman böyle denir. DLT, C. I s. 20, 182; II, 89.

⁴⁰¹ **Tokuştı**: “Begler tokuştı”.Beyler harp ettiler, çarpıştılar. DLT, C. II, s. 103. Ve yine “Küçi tenği tokıştı: (Gücü yettiği kadar vuruştı), “Oğuş konum okuştı”(Bütün oymağı çağırırdı)...DLT, C. II, s. 104. **tokışka**; Şu beyitte de gelmiştir. “kodhgıl mağa akılık bolsun manğa ayağa Idhgıl meni **tokışka** yüwgıl manğa ulaga.(Beni bırak, seleklik benim takma adım(lakabım) olsun. Beni **savaşa** gönder, bana at yardımı et.) “Beni bırak, taki selek, cömert olayım, seleklik benim adım takma adım olsun; beni **savaşa gönder**, savaşa beni götürecektir olan bir at vererek bana yardım eyle). DLT, C. III, s. 172.

⁴⁰² Divanda, “ağdı kızıl bayrak” (Kızıl bayrak yükseldi), “toğdı kara toprak” (kara toprak havalandı), “yetşü kelip Oğrak”(Oğraklar yetişip geldi), “**Takışp** anın kêtçimiz” (savaş yapıp, onun için geciktik). “Müslümanların kırmızı bayrağı yükseldi. Kara toz göklere ağdı. Bize Oğrak binicileri de gelip katıştı; birlikte **savaş yaptık**, onun için dönmekte geciktik.” DLT, C. III, s. 183. Denilmektedir.

⁴⁰³ DLT, C. II, s. 102.

⁴⁰⁴ DLT, C.I, s. 356; Özkırımlı, s. 94.

⁴⁰⁵ DLT, C. III, s. 42; “KB”, Beyitler, 2344, 2345, 2586; Donuk, s. 109.

⁴⁰⁶ **Turbi**: Yardımcı, yaver ;(tosun) bkz, DLT, C. I, s. 415.

Yaşayış tarzının bir sonucu olarak da toplayıcılık, avcılık ve yaylacılık yaşantı şekillerini sürdüren Türk milleti, ordu ulus tipi bir yapıya sahipti. Bu düzende ulus, silahlı olup bir savaş ihtimali belirince çok kısa sürede ordu haline geçebilmekteydi⁴⁰⁷. Savaştan önce askerler toplanır, sağladıkları kazançlar nisbetinde çığ gibi büyürlerdi Bilhassa daha fakir olan bozkırlar savaşa daha erken hazır olurlardı. Misal, Kırgızlar, birkaç saat içinde tek mil ordu saldırış veya müdafaaya hazır hale gelebilirlerdi⁴⁰⁸.

Bir araya toplanan askerler, komutanlarının emriyle “düşmana saldırırlardı”. Buna “**tepretti**” denirdi⁴⁰⁹. Düşman güçlü ise askerler buna karşı koyardı. Savaşa dayanırlardı(**keriş**)⁴¹⁰. Keriş kavramının bir başka anlamı da kavga, çekişme⁴¹¹ anlamındaydı. Kerişe benzer bir kavram ise **çoğı** tabiridir. DLT’ nin tercümesinde “savaş”⁴¹², KB’ de “münakaşa, anlaşmazlık, ihtilaf, mücadele”⁴¹³ manaları verilmiştir. Savaşın vakti de iyi seçilmeliydi. Hunlar düşmanlarına dolunay vakitlerinde saldırıyorlar, ay küçülmeye başlayınca da geri çekiliyorlardı. Karlı, yağmurlu ve tozlu günlerden kaçınırlardı. Çünkü yağmur yağdığında yayların kirişlerli gevşer; tozlu ve bulutlu günlerde de düşmanı iyi göremezlerdi⁴¹⁴.

Çin kronika'ları Gök Türkler hakkında şunları yazarlar: "Savaşta ölmeyi şeref sayarlar, hastalanarak ölmekten utanırlar" Yeryüzünde, harpte sorumluluk la'netine uğramayan tek kavimdirler. Yurtseverlik, her kavmin takdir ettiği, bütün insanlığa şamil meziyettir. Bilhassa bu duygu Türk'lerde çok kuvvetlidir"⁴¹⁵. Kaşgarlıda bu mevzu ile ilgili birkaç kavrama rastladım. Bunlar “**ölüm körüp yüzi agdı**.”⁴¹⁶; (Düşmanla sevindi. Ölüm yaklaşıncı, yüzünün rengi değişti.)Yine, “Tengüt Xanı **yubıladı**”; (Tengüt Hanına hile yaptı), “Ölüm birle tüpüledi”, (Onun ölümle tepesine vurdu.), “Kadhaşları tabaladı”, (yenilen adamı kardaşları ayıpladı)⁴¹⁷. Örnekler hemen hemen aynı özelliği taşımaktadır.

⁴⁰⁷Nadir İlhan–Mustaf Şenel, s. 261

⁴⁰⁸Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara,1993, s. 55-59.

⁴⁰⁹**Tepretti**: “er yağka tepretti; adam düşmana saldırı.” DLT, C. II, s. 329.

⁴¹⁰DLT, C. I s. 370; Donuk, s. 100.

⁴¹¹**Kerişdi**: “ol anıñ birle kerişdi = o, onunla çekişti”. DLT, C. I s. 370; II, 99, 115.

⁴¹²DLT, C. I s. 41; Donuk, s. 95.

⁴¹³KB, Beyit, III, 132; Bkz DLT, C. III, s.225, 243. de aynı anlamda kavramlar kullanılmıştır.

⁴¹⁴Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 235.

⁴¹⁵Rasonyi, s. 63

⁴¹⁶DLT, C. III, s. 328.

⁴¹⁷DLT, C. III, s. 327.

Bazı Türkler vardı ki savaşmaz ve hatta savaştan kaçarlardı bunlara da “**yatuk**”⁴¹⁸ adı verilirdi. Kaşgarlı Divanın’da, “yatuk neng” atılan ve unutulmuş her şey, tenbele yatuk kişi denirdi. Oğuzlardan bir takımları vardır ki şehirlerden dışarıya çıkmazlar, savaş yapmazlar. O’nun için bunlara “yatuk” denir, diyerek bu kavramı tanımlamaktadır. Aslında yerleşik hayata geçen Türklerden bahsetmektedir.

Savaşta ihtiyaç anında lüzumlu yerlere takviye kuvvetler gönderilirdi(**yetüt**)⁴¹⁹. Ayrıca savaş sırasında yedek birliklerin bulundurulduğunu, bunların savaşın sıkışık anlarında kavgaya girdiğini bu kavramla öğreniyoruz⁴²⁰.

Savaş başladıktan sonra askerler bir yandan da vahşi çılgılık atarlarlardı(**kökredi**)⁴²¹. Savaşta yiğitlerin sesi aslan kükremesine benzetilirdi. Bu çıkarılan ses düşmana korku salardı. Daha sonraki dönemlerde Türk devletlerinde bu savaşa başlangıç nidaları değişmiş olabilir. İslamiyet’in tesiri bunda büyük rol oynamıştır. Savaşta adamın(askerin) sesi kesilebilirdi. Bunda, “**er tını üçükdi**” denirdi⁴²². Savaşın başındaki bağrıışmadan mı yoksa korkudan mı askerin sesi kesildiği konusunda bir netlik yoktur. Savaş esnasında asker herhangi bir savaş aleti ile isabet almış ise bunda “**er uruldu**” (adam vuruldu) denirdi⁴²³. Askerin vurulmasından sonra yaralanmayı da “**tap**”⁴²⁴ kavramı ile Kaşgarlı açıklamıştır.

Tezindi kavramı, “o kaçır göründü” (ol tezindi)(tezinür-tezinmek)⁴²⁵. Bu bir savaş yöntemi idi. Önce askerler tarafından düşman çepeçevre çevriliyordu. Sonra attan inerek birden düşmanın üzerine yürünürdü (tüşdi).Yalnız burada piyade savaşı yapılmakla birlikte askerlerin atlı olduğunu belirtelim. Ya da tam saldırırken geri dönüp kaçır gibi yapıyorlar, amaçları düşmanın arkalarına düşmesini sağlamaktı.(**kurduk**) Sonra birden dönüp onları bozguna uğratiyorlardı⁴²⁶.

Yalıman ise, dağınık şekilde saçılan(yapılan) çapul anlamında idi⁴²⁷.Düşmanla karşı karşıya gelmeden önce, öncü kuvvetler sayesinde keşif hareketi yapılır, böylece de düşmanın durumu ve gücü öğrenilirdi. Daha sonra atın sağladığı hareketlilik ile sahip oldukları hafif silahlar sayesinde ani bir baskınla hareketsiz, ağır teçhizatlı düşman çok

⁴¹⁸ DLT, C. III, s. 14.

⁴¹⁹ **Yetüt**; askere imdat konusunda bkz, DLT, C. II, s.287;Donuk, s.109.

⁴²⁰ DLT, C.I, s.123; Özkırmı, s. 94.

⁴²¹ **Kökredi**; Arslan kökredi, savaşta, yiğitlerin sesi buna benzetilir. DLT, C. III, s. 282.

⁴²² DLT, C. I s. 192.

⁴²³ DLT, C I s. 194.

⁴²⁴ DLT, C. III, s. 145.

⁴²⁵ DLT, C. II, s. 146.

⁴²⁶ Özkırmı, s. 94.

⁴²⁷ DLT, C. III, s.38; Donuk, s. 108.

kısa sürede dağıtırlardı. Hun ordusunun hareket serbestliği, bu sisteme tamamen yabancı kaynaklar tarafından düzensiz ve başıboş olarak adlandırılmalarına sebep olmuştur⁴²⁸. Bunda yalıman veya dağınık saldırı adını veriyorlardı.

Bögürlemek, düşmanın karşısına çıkmadan, bir manevra ile sağından saldırmaya Türkler “bögürlemek” diyorlardı; “ol yağını bögürledi”⁴²⁹. Bu saldırı şekli atlarla hızlı bir şekilde yapılırdı. Günümüzde bu kavram kullanılmaktadır. Özellikle bireysel saldırılarda “bögürüne vurmak” tabiri kullanılır. Yan tarafına veya sağına vurmak, çalışmak anlamında kullanılan bir deyimdir.

Tüpüledi, savaşta düşmanı kaçırmaya, püskürtmek için kullanılan bir kavram olarak Divan’da geçer. “Ol yağını түпүledi = o, düşmanı tepeledi, düşmanın tepesine vurdu”⁴³⁰. Bu kavram gerçek manada esir edilen düşman askerinin başına vurmak veya başını kılıçla kesmek anlamlarında kullanılmışta olabilir. Misal, “eren ıdhip söke turu.”(Adamlar gönderip diz üstü oturdu), “Başı boynın söke turdı.”(Başına, boynuna sögmekte devam ederdi) , “Ufut bolup бүке турdı.” (Utanarak бүкүлдү), “Udhu kama tiben tiğdi”.(Beni kovalama diye baş eğdi)⁴³¹. Bu savın anlamı kısaca şudur.“Yenilmiş olan bir adamı anlatarak diyor ki: o, bana bir takım adamlar gönderdi, onlar diz çökerek yanımda oturdular. Başkanları demek istiyor- yaptıkları iş dolayısıyla başına, boynuna vuruyorlar ve utanıp, бүкүлүyorlardı. Kısaca halktan utanan bey, gizlendi, koşup bana geldi, beni koğalama dedi, bende bunu uygun buldum denmektedir⁴³².

“Songdadı “, düşmanı kovalamaya verilen genel bir eylem ismidir. “Ol yağını songdadı: O, düşmanı koğaladı”⁴³³ (O,düşmanın arkasından ata binerek koğaladı). Yakalamak için herhangi bir şeyin arkasından koşulursa yine böyle denir.

Yoluşdı, savaştan sonra hükümdarın izni ile bazen gelenek haline gelen ‘yağmalashmak’ anlamında idi. (Budhun bir ekindini yoluşdı.) “Kavm birbirini yağma etti.” Yoluşur / yoluşmak⁴³⁴ şeklinde Divan’da fiilimsi olarak da yer alır. Hunlar hızlı ve ani hareket etme eğitimi aldıklarından, ani den amaca uygun olarak çizgi halinde

⁴²⁸ Ahmetbeyoğlu, s. 158-159.

⁴²⁹ DLT, C.III s. 332. Donuk, s. 95.

⁴³⁰ DLT, C. III, s. 322, 323, 327.

⁴³¹ DLT, C. III, s. 230-231.

⁴³² DLT, C. III, s. 232.

⁴³³ DLT, C. III, s. 401.

⁴³⁴ DLT, C. III, s. 75.

dizilirler ve saldırlardı. O kadar hızlıdılar ki, düşman kamplarını yağma etmek için siperlere saldırırken askerler asla görünmezlerdi⁴³⁵.

Küçeşmek / Küçetmek⁴³⁶ ise yağmada yardım etmek olarak geçer..(Ama kimi sözcükler bu yağma işinin gelişi güzel olmadığını göstermektedir⁴³⁷. Yağma yapılırken **(Tutuğ)**,⁴³⁸ dutu, rehin de alınırdı. Savaşta yenilen askerlerin bir kısmı ele geçirilirdi. Bu olayı anlatmak için, **“tutsukdı”** fiili kullanılırdı. ”Er yağıka tutsukdı.” (Adam düşmana tutuldu, yakalandı.)⁴³⁹ Bu işlemede **“Bulnatt”**⁴⁴⁰ derlerdi. Yani ‘esir etmek’ (**bulnatt**, bulun, bolun)⁴⁴¹. Düşmandan esir yakalayan asker ödüllendirilirdi.

Yine savaşta kendi tarafından ölen arkadaşının(askerin) cesedini düşman eline bırakmamaya çalışılırdı. Böyle cesetleri alıp getirenlere ölünün malları verilirdi.⁴⁴²

Savaşta alınan esirlere DLT’ de **“bu sülü”**⁴⁴³ yani köle anlamında verilen isim olarak kullanılırdı. Düşmana esir veren Türk ordusu **“yolugluğ”**⁴⁴⁴ gönderirdi. Fidyeli, **“yolulug kişi”** fidyesi verilmiş kişi anlamında kullanılırdı. Fidyesi gelen(gönderilen) kişiye **“boş”**⁴⁴⁵ hür adam (boşkullanılır kişi) şeklinde tanımlanırdı Savaşta esir olan askerin fidyesini bazen ailesi bazende hükümdar öderdi. Bu olay Divan’da bir örnekle de açıklanmıştır. **“Ewin barkın satıgsadı”** “yoluğ berip yarıgsadı. Titiğ erse turgsadı. Anğar sakınç küni togdı.” Anlamı kendini kurtarması için düşman onun evini, barkını satmak istedi; o, sağ kalmyı arzu etti. Fakat onun için kaygılı günler doğdu⁴⁴⁶. Esir asker ailesine haber gönderir ve fidyesini ailesinden talep ederdi. Aile bu fidyeyi karşılamak için evini satmayı düşündüğünü bu parça anlatır.

⁴³⁵ Ahmetbeyoğlu, s. 160

⁴³⁶ DLT, C.II, s.93; **Küçetmek** yağma etmek, DLT, C.II, s. 300.

⁴³⁷ **Ülök/Yoluttı**; Eğer bir kavim üzerine gidilmişse zaferden sonra bey o boyu yağmalatmaktadır (yoluttı); Bkz. Atilla Özkırımlı, “Kâşgarlı’ya göre Türklerde Askerlik”, Türk Dili (Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı), C. 27, S. 253, Ankara, Ekim 1972, s. 94; **Beg erin açındı**: Bey askerlere doyumluluk verdi, kerem kıldı. DLT, C. I s. 199.

⁴³⁸ DLT, C. I, s. 373

⁴³⁹ DLT, C. II, s. 227; **Rehin**: Tutgak, tutak, tutuk, tutu, buruk, orunçak, oya gibi anlamları vardır. Daha geniş bilgi için bkz, Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.266.

⁴⁴⁰ DLT, C. II, s. 350; Donuk, s.96.

⁴⁴¹ DLT, C. I s. 215, 307, 399; II, s. 150; III, s. 85.

⁴⁴² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 2 73.

⁴⁴³ DLT, C. III, s. 232.

⁴⁴⁴ DLT, C. III, s. 49.

⁴⁴⁵ DLT, C. III, s. 124

⁴⁴⁶ DLT, C. III, s. 333.

İçkin Er(içik içi)⁴⁴⁷, düşmandan iken bu yana geçen kendisine dokunulmayan kişi. “**Er içik tı**” demek ise, adam bir savaşta karşı tarafa teslim oldu⁴⁴⁸ anlamında kullanılırdı. Kısaca bunu daha anlamlı hale getirirsek, düşman iken bu yana geçen, kendisine dokunulmayan, mülteci; savaşta kendi dileğiyle teslim olan kişi anlamındadır. Taraf değiştirmeye verilen genel bir isim.

⁴⁴⁷ DLT, C. I s.108; II, s.118.

⁴⁴⁸ DLT, C. I s. 192

SONUÇ

Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılda yaşamış, Türk dilcisi ve bilim adamıdır. Türk dilinin sözlüğü ve ansiklopedisi şeklinde düzenlediği “Divanü Lûgat’it-Türk” adlı eseri doğaldır ki pek çok bilim adamı tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Antep’li Aynî (Bedreddin Mahmud) İkdü'l-Cumân fî Tarihi Ehli'z-Zamân'da ve Kâtip Çelebi Keşfü'z-Zûnun'da Divân'dan söz etmişlerdir. Ancak sonradan yıllarca unutulmuş, neden sonra İstanbul'da Ali Emiri'nin (1857-1923) eline geçen Sâvî'nin nushası Sadrazam Tal'at Paşa'nın (1874-1921) aracılığı ile Kilisli Rıfat Bilge'nin (1873-1953) gözetiminde basılmış, hemen bütün dünya Türkologlarının ilgisini çekmiştir. Divân Batıda ilgi uyandırmış, 1928 yılında Carl Brochkelmann Kaşgarlı üzerinde araştırmalar yapmıştır. Dankoff 'un Divânü Lugât-it Türk çevirisi ile James Kelly'nin makaleleri bu alandaki çalışmalara önemli bir temel teşkil etmiştir. Günümüzde Türk milletinin övünç kaynağı, Türk dili, edebiyatı ve kültür tarihinin eşsiz hazinesi olan Divanü Lûgat’it-Türk, dijital ortama da aktarılmıştır.

İslâm ülkelerinde, Karahanlılar ve Büyük Selçuklu Devletlerinde, Türklerin egemen olduğu dönemde İslâmiyet öncesi Türk edebiyatını, tarihini, coğrafyasını, folklorunu, mitolojisini aydınlatan bu eser, XI. yüzyılda bütün Türk dilini tüm veçheleriyle öğrenme ihtiyacını karşılamaya yönelik bir eser olarak tasarlanmıştır. Divan-ı Lûgat-it-Türk Araplara Türkçe'yi öğretmek amacıyla 1072 -1074 tarihleri arasında Arapça olarak Bağdat'ta kaleme alınmıştır.

Müellif Divan'da birçok yerde idari ve askeri nitelikleri olan çeşitli terim ve nesneleri açıklamakta ve örnekler vermektedir. İlk Türk-İslâm Devletleri'nde kullanılan unvan ve terimlerin her birinin ayrı bir kavramı ifade ettiği muhakkaktır. Divan'da geçen bu kavramlar araştırırken diğer kaynaklar da ihmal edilmeksizin sözkonusu kelimelerin anlamlarını, sonradan ortaya çıkan kullanımlarını, anlamca benzer ve farklı olan kelimelerle karşılaştırmak suretiyle açıklama cihetine gidilmiştir. İfade farklılıklarından doğan değişiklikler, kullanılan kelimeler hakkında kesin bir neticeye varılmasını zorlaştırmıştır. Bu da farklı kaynaklarda bulunan terim ve unvanların yanlış anlaşılmasına zemin hazırlamıştır. Konumuzun kapsamı içinde yer alan unvan ve terimlerin açıklanması çeşitli sorunlar dolayısıyla bazı zorluklara yol açmıştır. Mesela Türk dilinin özelliklerinden kaynaklanan eş sesli ve eş anlamlı kelimelerin olması, çeşitli unvan ve sair terimlerde idari ve askerî yönden kesin çizgilerle ayırma

gidilememesi ve ilk Türk-İslâm devletlerinin, çok farklı bölge ve kültür çevrelerinde kurulmuş olması bu zorluğu yaratan önemli etkenler arasında yer alır. Bununla beraber aynı kelimenin veya mananın çok farklı şekillerde ifade edilmesi, o dönemde Türk-İslam dünyasında Arapça ve Farsça'nın yaygın olması, kullanılan unvan ve terimlerin bu dillerle ifade edilmesi, Türkçe, Arapça, Farsçanın farklı gramer yapıları, konumuzun kapsamı içinde yer alan unvan ve terimlerin açıklanmasını zorlaştıran diğer önemli etmenler arasında yer alır. Nitekim çalışmamızda **Han (Xan), Bırık / Buyruk (Bakan), Hamir / Emir (Beyler), Terken / Teginğ (Vali), Tarxan / Tarhan, Öge (Bilge)**, gibi unvanları sınıflandırırken tam yerini belirlemede çok zorlandık. Bu kavramlar hem idari ve hem de askeri anlamda kendilerine özgü nitelikleri bulunan mefhumlardır. Yine **Çaw(v)uş / Çabış (Çavuş), Alpavut/ Alpagu, Çeriğ(g)/ Çeri gibi** askeri kavramların incelenerek açıklanmasında idari görevlerinin olması meseleyi gerçekten zorlaştırmıştır. Buna rağmen tekrara düşmeksizin, çalışmaya başlanmadan önce yaptığımız plan çerçevesinde tezimizi tamamlamanın yollarını bulduk.

Geçmişten günümüze devletlerin varlığını sürdürmesine hizmet eden bazı köklü kurumlar vardır. Bu kurumlar, devlet mekanizmasının işleyişini etkilemektedir. Türker'deki en köklü ve etkin kurumlardan birisi, hiç şüphesiz ordudur. Aslında ilk Türk devletlerinden günümüze kadar Türkler'in kurdukları devletler incelendiğinde hepsinin kuruluşunda ordunun etkisi görülmektedir. Türk ordusundaki alışkanlıklar, silahlar, yetkiler, yetkililer, yöntemler konusunda çeşitli bilgilere, Kaşgarlı'nın Divan'ından mülhem olarak birçok edebi nitelikteki veya tarih eserlerinde yer verilmiştir. Silahların kullanılışı ve çeşitleri de çok karmaşıktır. Bunlar **At** (atla ilgili tüm kavramlar), **ok, ok temrenleri** (ok ile ilgili tüm kavramlar), **tili, borı, ok kabı** (sadak), **kurukluk(g), kurman** (kiş kurman), **kiş** (keş), **ok kezi** (gezi), **yeten** (yay), **yasık** (gedeleç), **toz, yeten, kılıç**, (kılıç ile ilgili kavramlar), **bük(g)de/ bükte** (hançer), **süngü, kaçurt** (kısa mızrak), **salnğu** (kendisiyle çakıl taşı atılan sapan), **tüwek** (Tüfek, yaş söğüt ağacından yapılan içi boş boru), **basu** (demir tokmak), **kalkanğ / kalkan** (zırh ve ilgili kavramlar) ve **aşuk / yaşuk**, (demir başlık, tulga, miğfer ve ilgili kavramlar) gibi bu dönemin silahları hem üretilmekte, hem de bu dönem devletlerinin ordularında kullanılmaktaydı. Tezimizde söz konusu terim, nesne ve sair kavramların anlamlarına göre yerli yerinde kullanılması gerekiyordu.

Bu nedenledir ki Divan'ın askeri ve idari kavramlarının taranması yapılırken bu konuda çalışmacıların eserleri taranmıştır. Genelde kavramlar alfabetik sıraya dizilerek

açıklanmıştır. Herkavramın hikâyesi olmayabilir. Bu yüzden terimleri anlatırken sadece sözlük manalarından çok ilgili kavramları örnek olaylarını araştırılarak, daha belirleyici ve hikâyesel olarak anlatmaya çalıştık. Türk tarihindeki devletlerden örnek alıntılar yaparak okuyucuların anlaması için terimleri daha anlaşılır hale getirdik. Elfabetik sıralamayı izlemeyerek yakın kavramları bir arada vermek istedik. Tabi ki unvan ve tabirlerden her birinin ayrı bir kavramı ifade ettiği şüphaesizdir. Türk ve yabancı konu uzmanları terimleri açıklarken gerçek manalarını bulmaya çalışmışlardır. Fakat zaman içerisinde, özellikle islamiyetten sonra terimlerde haliyle anlam değişimi olmuştur. Bunları ayırt ederek anılmak ve sonradan yazmak işimizi zorlaştırmıştır.

Ziya Gökalp bir sosyolog olarak yeteri kadar biz yardımcı olduğuna inanıyorum. Türk tarihindeki kavramları destan ve hikâyelerle birleştirip anlatabilen nadir insanlardan biridir. Bura da Bahaeddin Ögel'i de unutmamak gerekir. Örneğin kut kavramında, Ülüş / oğuş kavramlarında, toy kavramlarında ...vb kavramlarda simgelerin dışında birde gerçek üstü olaylar ile Türk toplumunun yaşamından örneklerle yer vermeleri anlatımı daha akıcı hale getirmiştir.

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız Kaşgarlı'nın Divanı'nda geçen idari ve askeri kavramlar, XI. yüzyıldan günümüze kadar Türk devletlerinde kullanılmış ve batıya göç eden Oğuzlarla beraber Anadolu'ya kadar gelmiştir. Örneğin oğuş kavramını bugün Diyarbakır'da kadınların konuşmalarında hısım, akraba anlamında kullanmaları, Kara unvanın Anadolu'daki Türk devletlerinde geçmesi, Türklerdeki kut kavramının Osman Beyin rüyası şeklini alması, ayrıca Huma kuşu ile devletin hâkimiyetinin özdeşmesi çok ilginç buluntulardır.

İşte Türkiye Cumhuriyeti XXI. yüzyılda, Orta Asya ile bağlantı kurmayı istediğinde üzerinde çalıştığımız bu kavram ve terimler bize yol gösterici olacaktır. Anadolu'ya gelirken asıl yurdumuzda bıraktığımız ortak yönlerimiz dil, din ve soydaşlarımızdır. Geleceğe emin adımlar atarken yeni nesillerin bu kavramları bilmesi ve diyaloga geçmesi gerekirken bu çalışmalardan faydalanacaklarına inanarak bu çalışmayı başarıyla yaptığımı inanıyorum.

Günümüzde kavramların ima ettiği bazı alışkanlık ve özelliklerin kendilerini veya bazen izlerini ülkemizdeki sosyal hayatta, orduda ve devletin idari yapısında hissettirdiği de ortaya çıkan başka bir gerçektir.

BİBLİYOGRAFYA

- ADIGÜZEL, M. Sani, “Kaşgarlı Miahmut’un Türkçe Öğretim Yöntemi”, *TÜBAR*, XXVII-/2010 Bahar, s.26-37
- ALTUNSOY, Zeynep, *İlk Türk-İslâm Devletleri’nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim ve Unvânlar*, Yüksek Lisans Tezi, Tokat-2006.
- ATALAY, Besim, ”Önsöz”, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, C. I, TTK, Ankara, 1985.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, C.I, TTK, Ankara,1985.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, C.II, TTK, Ankara, 1986.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, C.III, Ankara, 1986.
- ATALAY, Besim, “Divânü Lugâtî’t-Türk”, *Türk Dili*, C. I, S. 9, Ankara, Haziran 1952, s. 543-545.
- ATEŞ, A.,*Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler*, Ankara, 1966, s.31
- AKGÜN, Ömer Faruk, ,”Kaşgarlı Mahmud ”, *T.D.V., İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara, 2002, s. 9-15.
- ANADOL Cemal – ABBASOVA, Fazile – ABBASLI, Nazile, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, Bilge Karınca Yay., İstanbul, 2002.
- ARAT, Reşit Rahmeti, “Uygurlarda Islahatlara Dair”, *TM*, VII-VIII, 1942.
- ARAT, Reşit Rahmeti, “Eski Türk Hukuku Vesikaları”, *Türk Kültürü Araştırmaları I*, Ankara,1964, s.61-63.
- ARSAL, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İÜHF Yayınları, İstanbul,1947.
- ARSLAN, Mahmut, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu*, Elazığ, 1990, s.223-242.
- AYGÜN, Veysel, *Kâşgarlı Mahmûd, Balasagunlu Yusuf ve Nizâmü’l –Mülk’e Göre Türk Ordusu*, Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı Reşat Genç, Ankara, 2006.
- BASRI, Hasan, “Türklerde Kut Kavramı ve Osmanlıların Kutsiyet Elde Etme Çabaları”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi* ISSN:1694 – 528X S.7, Eylül – 2005, Celalabat – Kırgızistan.
- BAŞTUĞ, Mehmet, *Eski Türk Vesikalarına Göre Eski Türk Devletlerinde Unvanlar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yard. Doç. Dr. Sebahttin AĞALDAĞ, Konya,1996.
- BARDAKÇI, Murat, “Kaşgarlı Mahmud’u Yok Olmaktan Suna ve İnan Kırac Kurtardı”, *Hürriyet Gazetesi*, 28 Ağustos 2005.

- BAYAT, Fuzuli, “Oğuz Epik En’enesi ve Oğuz Kağan Dastanı”, *Sabah: Azerbaycan Elmler Akademiyası*, 1993.
- BAYRAK, Orhan, *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2002.
- BEYOĞLU, Ali Ahmet, *Avrupa Hun Devleti*, TTK, Ankara, 2001.
- BİLGE, Rifat (Kilisli), “Dîvânü Lugâti’t Türk’ün Başındaki Makale”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 4, İstanbul, 1939, s. 358–360.
- BİLGE, Rifat (Kilisli), “Divânü Lugâti’t-Türk ve Emirî Efendi”, *Türk Dili*, C. 106, S. 430, Ankara, Ekim 1987, s. 182-199.
- BOMBACI, A., “Prenses Hsien-Li Bilge’nin Kocaları”, *İ.Ü. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (Çev: Zeynep Kerman), C 21, 1973, s.45-63
- BOODBERG, P.A., “The Language of the T’o-Pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. I, 1936, s.167-185.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Sözlüğü*, İstanbul, 1968.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Kaşgarlı Mahmut*, Ankara, 1970.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, II, İstanbul, 1964.
- ÇAĞATAY, Saadet, *Türk lehçeleri üzerine denemeler*, Ankara, 1978.
- ÇELİK, Aydın, “Fatımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin”, *F. Ü. Sosyal Bilimler*, C. 12, S.1, Elazığ, 2002, s.283-296.
- ÇETİN, A., “Memlûk Devleti’nde Battâllık ve Tarhanlık, *Ramazan Sesen Armağan’ı*, İslâm Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
- CEYLAN, A., *Türk Kültür Tarihi*, Konya, 1994.
- EL CÛVEYNÎ, *Tarih-i Cihan-Güşa* (Çev: Mürsel Öztürk), C.I, Ankara 1998.
- ÇEÇEN, A[nıl], *Türk Devletleri*, İnkılâp Kitapevi, Ankara, 1986.
- DEVLET, Nadir, “Altın Orda”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C.IX, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 103- 124.
- DİLAÇAR, Agop, “Kaşgarlı Mahmud’un Kişiliği”, *Türk Dili*, C. 27, S.253, Ekim Ankara, 1972, s.20-22.
- DONUK, Abdülkadir, *İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, 1988.
- DONUK, Abdülkadir, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *TED*, S.10-11, 1981, s.29-56.
- DONUK, Abdülkadir, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *TDA*, S.17,

- 1982, s. 103-152.
- EBERHARD, Wolfram, “Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *TTK-Belleten*, C. 9, S.33-36, Ankara, 1945, s. 319-337
- ERDEM, İ., *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.
- ERDOĞAN, A., *Harzemşahlar İmparatorluğu'nda Askerî Teşkilât*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2004.
- EREN, Hasan, “Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divânü Lugâti't Türk”, *Türk Dili*, C. XXVII, S. 253 (Divânü Lugâti't-Türk Özel Sayısı), Ankara, Ekim 1972, s.121-125.
- EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1. baskı, Ankara.,1999.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1994.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 29. baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2002.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı II-İndeks-Gramer*, Ankara, 1963.
- ESİN, Emel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, C.II, İstanbul, 1978.
- FEHMİ, Ali, *Karamanlıoğlu, Gülistan Tercümesi*, TDK Yay., Ankara, 1978.
- von GABAIN, Annemarie, “Yabancı Dergilerde Türkçe Kitaplar Hakkında (Besim Atalay: Divânü Lugâti't-Türk)”, *Türk Dili*, C. I, S. 9, Ankara, Haziran 1952, s. 543-545.
- von GABAIN, Annemarie, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK yay., Ankara, 1988.
- GENCAN, Tahir Nejat, “Kâşgarlı Mahmud'un Öz Türkçeciliği”, *Türk Dili*, c. 26, S. 249, Ankara, Haziran 1972, s. 192-195.
- GENCAN, Tahir Nejat, “Divanü Lûgat-it-Türk”, *Türk Dili*, C. 26, S. 250, Ankara, Temmuz 1972, s. 304-309.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- GÖKALP, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, (Haz: Yusuf Çotuksöken), İnkılap Kitap Evi yay., İstanbul, 1991.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, “Divanü Lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga”, *Türk Dili*, C. 27, S. 253, (Divânü Lugâti't-Türk Özel Sayısı), Ankara, Ekim 1972, s. 57.
- GÖMEÇ, Saadettin, “Divanü Lûgat-it-Türk'te Geçen Yer Adları”, *H.Ü. II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 28-30 Mayıs, Ankara 2008.

- GÖMEÇ, Saadettin, “Moğolistan’daki Türk Anıtları”, *Türk Edebiyatı*, S.36, İstanbul, 2003.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 2009.
- GÖMEÇ, Saadettin, ”Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma”, *Türk Kültürü*, 34/94, Ankara, 1996.
- GÜLER, Ali, "Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.24, 1987, s.16-22.
- GÜNGÖR, Harun, "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1994, s.511-519.
- GÜVEN, Özbay, *Türker’de Spor Kültürü*, Ankara, 1999.
- HASAN, İbrahim, ”Kaşgarlı Mahmud’un Mezarı ve Mimari Yapısı”, *TK*, X/268, Ağustos 1985, s. 544-547.
- İLHAN, Nadir-ŞENEL, Mustafa, “Divânü Lugâti’t-Türk’e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları”, *TurkishStudies/Türkoloji Araştırmaları*, C. 3/1, Kış 2008, s. 259-277.
- İNALCIK, Halil, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Devlet ve Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1967, s.259-271.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyleİlgisi”, *AÜ, SBFD*, XIV, Ankara, 1959. s.69-77.
- İNANLCIK, Halil-Günsel Renda, *Osmanlı Uygarlığı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2009.
- İNAN, Abdülkadir, “Eski Türklerde ve Folklorda Ant” *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI, 4, 1938, s.280-290.
- İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara, 1972.
- İNAN, Abdülkadir, ”Tuğ-Bayrak(sancak)”, *Türk Kültürü*, S.46, Ağustos 1966, s.71-75.
- İNAN, Abdülkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1988, s.241-254.
- İNCE, İ., *Han hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi adları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.
- KAÇALIN, Mustafa Sinan, “Divânü Lugâti’t Türk Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Dili*, S. 683, Ankara, Kasım 2008, s. 528-535.

- KAÇALIN, Mustafa Sinan, "Dîvânü Lûgati't-Türk", *T.D. Vİslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, 1994, s.446-449.
- KAÇALIN, Mustafa Sinan, "Abdullah Sabri Karter'in Divânü Lugâti't Türk Çevirisi Üstüne", *Marmara Üniversitesi Fen-Edabiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 8, s.249-252.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaz içi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1984.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Eski Türklerde Devlet Meclisi(Toy)", *I. Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1980.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri", *TED*, S.1 (1970), s. 1-38.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Malazgirt Muharebesi", *İslam Ansiklopedisi*, C.VII, Eskişehir, 1997, s. 245-247.
- KAŞGARLI, Sultan Mahmut, "Kaşgarlı Mahmud'un Mezarı" *Doğu Türkistan'ın Sesi*, II/7-Aralık 1985, s.51-53.
- KELLY, James M., "Divanü lugât-it Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine", (çev. Hasan Eren), *Türk Dili*, C. 27, S.253 (Divânü Lugâti't-Türk Özel Sayısı), Ankara, Ekim 1972, s.104-109.
- KOCA, Salim, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan Yayınları, Ankara, 2005.
- KOCA, Salim, "İlk Müslüman Türk Devletleri'nde Teşkilât", *Türkler*, Ed. H.C.Güzel-K.Çiçek- S.Koca,C.V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 147-162
- KOCA, Sinan, "Türkiye Selçuklu Hükümdarlarının Aldıkları ve Kullanılan Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri", *III. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bildirileri*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi Yayınları, Konya, 1993.
- KORKMAZ, Zeynep, "Türk Dili Üzerine Araştırmalar", C.1, *TDK yay.*, Ankara 1995, s.254-259.
- KONONOV, A. N. , "Sovyetler Birliğinde Kaşgarlı Mahmud'un Divanını Konu Alan Araştırmalar", Bilimsel Bildiriler 1972, *TDK*, Ankara, 1975, s. 393-399.
- KÖSOĞLU, Nevzat, "Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler", *Ötüken Yayınları*, İstanbul, 1997.
- KÖPRÜLÜ, M.F., "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, İstanbul, 1939, s.17-31.

- KÖPRÜLÜ, M.F., “Alp”, İslam Ansiklopedisi, C. I, MEB Yay., 1941, s. 380-383.
- KÖPRÜLÜ, M.F., "Bayrak", İslam Ansiklopedisi, C. II., İstanbul, 1992.
- KÖPRÜLÜ, M.F., *İslam ve Türk Hukuk Tarihi ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken yay., İstanbul, 1983.
- KÖYMEN, M. A., *Alp Arslan zamanı Türk Toplum hayatı*, C.I, İstanbul 1972.
- KÖYMEN, Mehmet Altan, “Selçuklu Devri Şiirlerine Göre Türklerin Kültür Seviyesi”, *SAD*, III, 1972, s. 120- 122.
- KÜÇÜK, Salim, “Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı”, *Bilig*, Yaz 2010, S.54, s.185-210.
- KURGAN, Şükrü, “Divânü Lûgat-it-Türk Üzerine”, *Türk Dili*, C.27, S.253 (Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı), Ankara, Ekim 1972, 60–81.
- KURAT, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1972.
- MUSABAYEV, G.G., “Kaşgarlı Mahmud’un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler”, *Türk Dili*, S.253 (Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı), Ekim 1972, s. 110-120.
- MORİ, Masao, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *TED*, S. 9, İstanbul, s.209-226.
- OLGUN, İbrahim, “Kaşgarlı Mahmut’ta Türklük Bilinci”, *Türk Dili*, C.27, S. 253 (Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı), Ankara, 1972, s. 81-87.
- ORKUN, Hüseyin Namık, “Divânü Lûgat’it Türk’e Nazaran Hakan”, *Dergâh Mecmuası*, C. 1, İstanbul, 1921, s. 123.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü”, *A.Ü. DTCTF Dergisi*, 5/6, 1948, s. 431-460.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, İstanbul, 1971.
- ÖGEL, Bahaeddin, “Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar”, *TTK-Belleten*, 1975, s.81-137.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, II, III, VI, VII, VIII, Ankara, 1978-1991.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı, 13.Yüzyılın Sonlarına Kadar*, Ankara, 1982.
- ÖZENDER C., “Türk ve Kore Halkı İnançları Arasında Benzerlikler”, *III. Milletler Arası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. IV., Gelenek ve İnançlar*, Ankara, 1987.
- ÖZDEMİR, M. Çağatay, *Türk Kimliği*, İstanbul, 2009.

- ÖZKIRIMLI, Atilla, “Kâşgarlı’ya göre Türklerde Askerlik”, *Türk Dili*, C. 27, S.253 (Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı), Ankara, Ekim 1972, s. 87–95.
- ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan, “Osmanlı Devleti’nde Orta Asya Kökenli Askeri Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler”, *International Conference on Central Asia and Globalization (Uluslararası Orta Asya ve Küreselleşme Konferansı)* (13-14 Temmuz 2009) Bışkek / Kırgızistan.
- PINARBAŞI, Simge Özer, *Çağlar Boyu Tahtın Simgesel Anlamları Işığında Türk Tahtları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay. Ankara, 2004.
- PRITSAK, Omeljan, “Mahmud Kâşgarî Kimdir?”, (Çev. Hasan Eren), *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. X, İstanbul, 1953, s. 243-244.
- RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993.
- SAVRAN, Hülya, “Hasan Basri Çantay’ın Divânü Lugâti’t-Türk’ü Çeviri Denemesi”, *Türk Dili*, S.683, Ankara, Kasım 2008, s.553-565.
- SEZER, Engin, “Divânü Lugâti’t-Türk’ün İngilizce Çevirisi”, *Türk Dili*, C. 95, S. 372, Ankara, Aralık 1982, s.377-378.
- SOSYAL, Metin, “Çin’den Gelen Haber”, *Hürriyet Gazetesi*, 4 Nisan 1983.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar,(Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Ankara, 1967.
- SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devri’nde, Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1990.
- ŞAHİN, İbrahim, “Divânü Lügâti’t-Türk’te Geçen Uç Şehrinin Yeri ve Anlamı”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.19, 2008, s.117-122
- ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 1995.
- TANERİ, Aydın, *Harzemşahlar*, TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, MEB Yayınları, Ankara, 1999.
- TAYMAS, Abdullah Battal, “Divanü Lûgati’t-Türk Tercümesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 11, İstanbul, 1954, s.75–100.
- TEKELİ, Sevim, *ilk Japon Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud*, Ankara, 1985.
- TEKİN, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, 1995.
- TEKİN, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000.
- TEKİN, Talat, *Tonyukuk Yazıtı*, Simurg yay., Ankara, 2000.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara, 1988.

- TEMİR, Ahmet, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askeri Teşkilat”, *Türk Kültürü*, Yıl. X, S.118, s.190-202.
- TERES, Ersin, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall, İstanbul 2007, s. 1185-1192
- TOPARLI, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.2003.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 5.baskı, Tarihsiz.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.
- TURAN, Osman, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, IX/35 (Temmuz 1945), s.305-306.
- ULUÇAY, Çağatay *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara, 1977, s.282-283.
- USER, Hatice Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, S.39, Güz, 2006, Ankara, s.219-236.
- V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yayına Haz: K.Y. Koprıman-A.İ. Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1975.
- YILDIRIM, Dursun, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1991, s. 519-530.
- YUSUF HAS HÂCİB, *Kutadgu Bilig İndeksi* (Neşreden: Kemal Erasları vd), İstanbul, 1979.
- YUSUF HAS HACİB, *Kutadu Bilig* (Neşreden ve çev: Reşit Rahmeti Arat), I. Metin, TDK yay, Ankara, 1991.
- YÜCE, Nuri, “Mukaddimetü’l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks),” *TDK Yayınları*, Ankara, 1993.

EKLER LİSTESİ

Ek 1. Silahların Divan ve Diğer Eserlerde durumuna göre karşılaştırılması^(*)

KAVRAM	DLT GEÇTİĞİ ANLAM VE YER	DİĞER KAYNAKLARDA
Karguy	DLT “Dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kuleler.”	
Yasıç	DLT “Yassı ve uzun temren” C. III, s. 38.	
Sünü	DLT “Süngü” C. I, s. 349, 441,497; C.II, s. 264; C.III, s. 337, 368	KB “Mızrak, kargı”
Temürgen	DLT “Ok temreni” C. I, s. 522	
Tolum	DLT “Silah” DLT, C. I s. 183, 215, 359, 397, 498; II, s.30.	“KB” , ”Silah” , beyitler: 474,1381, 1537, 2277, 2332, 2334, 2561, 2963, 3623, 4830, 4838, 5291, 5481, 5485, 5594, 6205, 6291
Toy	DLT “Ordu kurağı” C.I,s.152; C.III,s.141.	KB “Ordu karargâhı”
Çıgılvar	DLT “Kısa bir ok türü”	
Kêş	DLT “Ok kılıf, sadak”	
Yagıcı	DLT “Savaş gününde ya da bir yere giderken hakanın yanında bulunan kimseler”	KB “Muhafız alayı”
Basu	DLT “Demir tokmak” C. III, s. 224.	
Say yarık	DLT, C.III, s.15, 49, 114, 115, 158, “vücuda giyilen zırh	
Aşuk	DLT, c. I s. 66 (demir başlık); Yışıklığ: Tugalı. “yışıklığ er: başına tulga demir giymiş adam”. DLT, C. III, s. 50; 47 .	“Dede korkut” s. 128, 129, 206, 239
Yaruk	DLT, C. III, s.15, 158, 217. Zırha, kalkana verilen genel bir isimdir.	KB” , beyit, 2385, 2360. Zırh
Kalkan	DLT, C. I s. 441; C. II, 82, 221, 386; III, s. 386.	KB “ zırh”
Ok	DLT “Ok” DLT, C. I s. 21, 37, 157, 160, 166, 170, 171, 193, 217, 222, 237, 267, 275, 393,457, 494.	

(*) Bu tablo Eşref Üzülmüş tarafından, Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine (2)”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall,İstanbul 2007’den esinlenerek, geliştirilerek oluşturulmuştur.

ÖZGEÇMİŞ

1969 yılında Ergani’de doğdu. İlkokulu Elazığ’ın Keban ilçesinde, ortaokulu ve liseyi de Maden ilçesinde bitirdi. 1988 yılında Fırat Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne girerek 1992 yılında mezun oldu.

1993 Güz döneminde Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalından Yüksek Lisan programını kazanarak kayıt yaptı. Aynı yıl 30/09/1993 tarihinde Ordu’nun Mesudiye ilçesinde Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bir İlköğretim okulunda göreve başladı.

Bir yıl kayıt dondurmak zorunda kaldı. Yine ikinci yıl derslere devam ederken askere gitmek zorunda kaldı. Askerden döndüğünde Elazığ’ın çeşitli orta dereceli okullarında görev yaptı.1998 -1999 yıllarında Baskil Yatılı İlköğretim Bölge Okulunda müdür yardımcılığı görevini yürüttü.2005 yılında Elazığ Vali Muharrem Göktaoğlu Lisesinde Tarih öğretmenliğine döndü. Halen, Elazığ Cumhuriyet Lisesinde Tarih öğretmenliği yapmaktadır.

Kendisi evli olup bir kız bir erkek olmak üzere iki çocuk babasıdır.